ئۇيغۇر قەدىمقى ئەسەرلىرى

مولla مىرسالىھ كاشىغەرى

چىڭگىزنامە

AltunOq

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مۇللا مىر سالىھ كاشقەرى

چىڭگىزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھاجى نۇرھاجى

مۇھەررىرى: مۇھەممەت تۇردۇن

مەسئۇل مۇھەررىرى: توختى ئابمخان

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

«چىڭگىزنامە» ناملىق بۇ تارىخىي ئەسەر موللا مىرسالىھ قەشقەرى تەرىپىدىن يېزىلغان. ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى، ئاپتورنىڭ ھاياتى ۋە تەرجىمىھالىغا ئائىت ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

«چىڭگىز نامە»ناملىق بۇ ئەسەر موللا مىرسالىھنىڭ ئەينى قولىيازما نۇسخىسى بولۇپ، 1981 - يىلى قەشقەرلىق يولداش قادىر بۇلاق تەرەپتىن تېپىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قولىيازما پۇندىغا تەقدىم قىلىنغان.

«چىڭگىز نامە» نىڭ قولىيازما نومۇرى 00679.

قولىيازما خوتەننىڭ پاتلىق سامان قەغىزىگە خەتتى فارسى بىلەن يېزىلغان. ئەسەر جەمئى 262 بەت، 16 فورمات بولۇپ ھەر بىر بېتىگە 13 قۇردىن يېزىلغان.

«چىڭگىز نامە» ئۇيغۇر تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ قولىيازمىنىڭ تېپىلىشى تارىخ تەتقىقاتىدا كىشىنى شاتلاندۇرىدىغان زور مۇۋەپپەقىيەت بولدى.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى يېزىشتا 16 - ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخشۇناسى مۇھەممەت ھەيدەربىننى مۇھەممەت ھۈسەين كورگان (1500—1551) تەرىپىدىن فارس تىلىدا يېزىلغان «تارىخىي رەشىدى» (1545 - يىللار)، ئىران تارىخچىسى مۇھەممەت ئىبنى خاۋەندە شاھ بىننى مۇھەممەت مىر-

خوئند (1501 -) تەرەپتىن يېزىلغان «تارىخىي رەۋزە تۇسسەفا»
ئىران تارىخچىسى ئالاھىددىن ئەتامەلىك جوۋەيننىڭ «تارىخىي
جاھانكۇشاي» قاتارلىق جاھانغا تونۇلغان بىر قەدەر مۇكەممەل
تارىخىي ئەسەرلەردىن پايدىلانغانلىقىنى ئۆز ئەسىرىدە قەيد قىلىپ
ئۆتىدۇ.

مۇشۇ بايانلار ئارقىلىق موللا مىرسالىھ قەشقەرىنىڭ
ئەرەپ، فارس تىللىرىغا كامىل ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ
ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت نۇرغۇن قىممەتلىك ئە-
سەرلەر بىلەن چوڭقۇر تونۇشقانلىقىنى، ئۇزۇن يىللار ئۇيغۇر
ئېتنىكىسى ۋە سىياسى، ئىقتىسادى مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن
ماتېرىياللارنى توپلاپ ئۇنى ئېتىقىنىپ تەتقىق قىلغانلىقىنى، شۇ ئار-
قىلىق ئۆزىنىڭ «چىڭگىز نامە» ناملىق بۇ تارىخىي ئەسىرىنى ۋۇ-
جۇتقا چىقارغانلىقىنى روشەن كورۇۋالالايمىز.

موللا مىرسالىھ قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى ئىسلام
ئالىملىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى بويىچە يېزىپ چىق-
قان. ئاپتور بۇ ئەسەردە ئالەم ۋە دۇنيانىڭ پەيدا بولۇشىدىكى
رىۋايەتلەر، قەدىمقى تۈركى قەۋملىرىنىڭ شەكىللىنىشى، چايلىشى-
شى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىر-
لەردىكى ئەھۋالى؛ ئوغۇزخان توغرىسىدىكى تارىخىي
رىۋايەتلەر، قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ — ھىجرىيە
616 - يىلى (مىلادى 1219 — 1220) يىللارغىچە ئوت-
تۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ
تارىخى، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى، ئۇنىڭ كۆچىيىشى،
مىلادى 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى چىڭگىزخانىنىڭ غەربىي را-
يونغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ھەربى يۈرۈشلىرى ۋە چىڭگىز-

خان ئەۋلاتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى،
مىلادى 16 - ئەسىردىن 17 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە
ھۆكۈم سۈرگەن «سەئىدىيە خاندانلىقى» (يەكەن ئۇيغۇر خانلىقى)
دەۋرى ۋە كېيىنكى دەۋرگە ئائىت ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئى-
قتىسادىي مەدەنىيىتى تارىخىنى بىر قەدەر تەپسىلىي مۇكەممەل با-
يان قىلغان. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ھازىرغا
قەدەر بىلىنگەن قەدىمقى تارىخىي قوليازمىلار ئىچىدە «چىڭگىزنامە»
ناملىق بۇ ئەسەر ماتېرىياللارنىڭ موللۇقى بىلەن، باشقا تارىخىي
ماتېرىياللارنىڭ كەملىكى تۈپەيلىدىن ئاق قالغان بوشلۇقنى ھە-
لقىم دەرىجىدە تولۇقلايدىغان مەنبەلەردىن بىرى بولۇپ سانىلىدۇ.

«چىڭگىزنامە» ناملىق بۇ تارىخىي ئەسەردە 12 - ئەسىر-
لەردە غەربىي رايونغا كۆچۈپ كەلگەن غەربىي لياۋ (كىدان، يەنى
قارا خىتايلار) نىڭ ھۆكۈمرانلىقى، نايمان قەبىلىسىدىن كۈچ-
لۈكنىڭ غەربىي لياۋ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، كۈچلۈك ھاكىمىيىتىنى
قۇرۇشى، ئۇنىڭ غەربىي رايوندىكى قىرغىنچىلىقى، چىڭگىزخان
(1146 — 1227) نىڭ كۈچلۈك ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، ئۆز
ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىشى ۋە ئۇنىڭ ئۆزى بويسۇندۇرغان
رايونلارنى ئوغۇللىرىغا سىيۇرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىشى قاتارلىق
ۋەقەلەر خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە
شىنجاڭدا 40 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان مىرزا ئابابەكرىنىڭ مۇس-
تەبىت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەكەننى پايتەخت قىل-
غان سەئىدىيە خانلىقى (يەكەن خانلىقى) نىڭ قۇرۇلۇشى (1514-
1533)، ئابدۇرەشىت خان دەۋرى (1533 — 1570)
دىن تاكى سۇلتان سەئىدخان ۋە ئابدۇرەشىت خاننىڭ ئاخىرقى
ئەۋلادى مۇھەممەت ئىمىن خان (مىلادى 1692 - يىلى) خان-

AltunOq

لىغىغىچە بولغان ئۇزۇن تارىخىي ۋەقەلەر ئۈستىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن.

ئەسەردە ئۈچىنچى نۇقتا قىلىپ سەئىدىيە خانلىقى (يەكەن خانلىقى) نىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئۇنىڭ تىيانشاننىڭ يېڭى كۆل جەنۇبىي قىسمىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغاندىن تاشقىرى بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىسسىق كول رايونى، پەرغانە ئويمانلىقى ۋە بەدەخشان رايونى قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ ئۆز تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىشى، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى، ھەربىي قۇرۇلۇشى، مەنسەپ ئۇنۋانلىرى، قانۇنىي تۈزۈملىرى، ئۇنىڭ ئىسلاھاتچىلىق تەدبىرلىرى، سىياسىي، ئىقتىساتتىكى كەڭ قورۇلۇشى، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىدە تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى بارلىققا كەلتۈرۈشى، بۇ دەۋردە كۆپلىگەن مۇتەپەككۇر ئالىملارنىڭ يېتىشىپ چىققانلىقى بايان قىلىنغان. ئەسەردە سەئىدىيە خانلىقى (يەكەن خانلىقى) نىڭ دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي رايونىنى قوغدىغانلىقى، دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىنى بېيىتىشتا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە زور تۆھپىلەرنى قوشقانلىقى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن.

بولۇپمۇ سەئىدىيە خانلىقى (يەكەن خانلىقى) نىڭ ئىككىنچى سۇلتانى سۇلتان سەئىدخان ئوغلى ئابدۇرەشىت خان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە غەربىي رايوننىڭ بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيىتىنىڭ مۇستەھكەملەنگەنلىكى، بۇ دەۋرلەردە قەشقەر، يەكەن ئىقتىسات، مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ شەھەرلەرنىڭ ئاۋاتلىشىشى، يېڭى شەھەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن سودا، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ

تەرەققىي قىلىپ، ئىقتىساتنىڭ راۋاجلانغانلىقى رىئال پاكىتلار بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن.

ئەسەردە بايان قىلىنغان تارىخىي پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «سەئىدىيە خانلىقى» دەۋرىدە سەئىدىخان، ئابدۇرېشىت خانلار ئۆز دەۋرىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر دانىشمەنلىرىدىن بولغاچقا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىلغان ئىدى. بۇ مەزگىلدە ھەر ساھەدىن نۇرغۇن ئالىملار، ھەربىي قوماندانلار، تارىخچىلار، مەشھۇر تېۋىپلار، مۇزىكشۇناسلار مەيدانغا كەلگەن. داڭلىق مۇزىكانت مەۋلانا يۈسۈپ قەشقەرى ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام ۋە ئۇنىڭ شېئىرىنى سىستېمىلىق ھالدا رەتلەپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قالدۇرغان. سەئىدىخان ۋە ئابدۇرېشىت خاننىڭ غەمخورلۇقى ۋە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشى ئارقىلىق ھەربىي شۇناس ۋە تارىخشۇناس مۇھەممەت ھەيدەربىننى مۇھەممەت ھۈسەيىن كورگان (1500—1551) يېتىلىپ، جاھانغا مەشھۇر بولغان «تارىخ رەشىدى (—1545)» ناملىق ئەسەرنى يازغان. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت مۇھىم تارىخىي مەنبەلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«چىڭگىز نامە» ناملىق ئەسەردە، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە (ھازىرغىچە مەلۇم بولمىغان) ئاتاقلىق ئالىم ۋە ئەدەبىياتشۇناس «خۇلقى» (ئەدەبىي تەخەللۇسى) ئاخۇن موللا ناملىق ئاتاقلىق شائىرلار ۋە شاھ مەخمۇت چاراس قاتارلىق تارىخشۇناسلارنىڭ ئۆتكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ بىزگە كۆپلىگەن يازما يادىكارلىقلار ۋە مەدەنىي مىراسلارنى قالدۇرغانلىقى قەيد قىلىنغان. ئەسەرنىڭ ئاخىرقى قىسىملىرىدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى

دەۋرلەردە ئىچكى ماجرالارنىڭ يۈز بېرىش، جۇڭغار [illegible] ئاستىدىكى خوجالارنىڭ پاراكەندىچىلىكى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىسلامىيەتنىكى تەسەۋۋۇپ (سوپىلىق) نىڭ باش كۆتۈرۈشى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى ئەۋلادلىرىدىن خوجالارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىشى قاتارلىق زور ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

دېمەك، «چىڭگىز نامە» ئۇيغۇر قەدىمقى قوليازمىلىرى ئارىسىدا دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ۋە ياخشى ساقلانغان نەمۇنىلەردىن بىرى. شۇنداقلا ئۇ قەدىمقى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا موھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«چىڭگىز نامە» نامىلىق بۇ تارىخىي ئەسەر مەدەنىيەت تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك بايلىق بولۇشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئەسەردە ئەينى دەۋردىكى تارىخىي چەكلىمىلىك تۈپەيلىدىن ئەفسانە ۋە رىۋايەتلەر بىرمۇنچە ئورۇنلاردا [illegible] ئورنىغا دەسسىتىلگەن. شۇڭا بۇ ئەسەرگە تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىشىمىز، شاكىلىنى تاشلاپ مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم.

«چىڭگىز نامە»نى نەشرگە تەييارلاشتا:

1. ئەسەرنىڭ ترانسكرىپسىيەسىنى تۇرغۇزۇشتا قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى «ئۇيغۇر تىلى (چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلى) دا يېزىلغان ئەسەرلەرگە ترانسكرىپسىيە بېرىشنىڭ قىسقىچە قائىدىسى» بويىچە ئەسەرنىڭ قەدىمقى تىلىنى ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە توغرا ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

2. «چىڭگىز نامە» ئەسىرىدە خاتا ئىپادىلەنگەن، سۆز-ئىبارىلەر چۈشۈپ قالغان جايلار، ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىغا سادىق بولۇش پرىنسىپى ئاستىدا مۇۋاپىق تۈزىتىلىپ، ئوتتۇرا ([ ]) تىرناق ئىچىگە ئېلىندى ۋە بەزىلىرى شۇ بەتنىڭ ئاخىرىغا ئىزاھلاپ بېرىلدى.

3. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلمايدىغان، ئەدىمى ئۇيغۇرچىغا خاس بولغان سۆزلەرگە، ئەرەب، **فارس** تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرگە كىتاپ ئاخىرىدا قىسقىچە **لۇغەت** بېرىلدى.

نەشرگە تەييارلاشتا بەزىبىر خاتالىقلار بولۇشى مۇمكىن، كىتاپخانلارنىڭ تەنقىدىي كۆزدىن كەچۈرۈشىنى سەمىمىي ئۈمىت قىلىمەن.

هاجى نۇرهاجى

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم①

سەنا ئەيتاي، بۇرۇن پەرۋەردىگارغە،
بارى ئاسان ئېرور ئول بىرۇ بارغە.

ئەۋۋەلدۇر يوق ئانىڭكى ئىپتىداسى،
ئاخىر ئولدۇركى بولماس ئىنتىھاسى.

ئېرۇرسەن جۇملە شەھلەر پادشاھى،
كى جانلىق، جانسىزۇ بارچە ئىلاھى.

ئەگەر مۇرچە كېچە دەم ئۈرسە نالاھ،
خۇدايا سەن ئانىڭ سىررىدىن ئاگاھ.

ئىلاھا خەلق قىلدىڭ ئىككى ئالەم،
ياراتادى مەلەك ئىنسانۇ جىن ھەم.

بارى ئالەم تۆرەيلى مۇستەفادۇر،
مۇھەممەد شۈكرى بىزگە رەھنەمادۇر.

① [illegible] شەپقەتلىك [illegible] نامى بىلەن باشلايمەن.

چىراغى جۇملەئى ئەۋلادى ئادەم،
جەمئى ئەنبىياغە كەلدى خاتەم.

بىزنىڭدەك ئاسىغە لۇتفۇ ھىمايەت،
قىيامەتدە داغى قىلغاي شەفائەت.

پەيغەمبەردىن كېيىن سىددىقى ئەكبەر،
خىلافەت تەختىگە بولدى مۇقەررەر.

يارى ئەسھاب ئانا قىلدىلار بەيئەت،
ۋۇجۇدىدىن خىلافەت، تاپتى زىنەت.

ئۆمەرى ئادىل ئىدىلەر، قۇۋۋەتى ئىسلامىزدىن
قىلدى ئىسلامۇ شەرىئەت ياردۇۋۋۇم ئاشكارا.

يارسىۋۋۇم ھەزرەت-ى ئوسمان زۇننۇرەين بىلى.
جامىئۇلقۇرئان ئېرۇرلەر مەئدەنى كانى ھەيا.

فاتىمە جۇپتى دامادى پەيغەمبەر بىلى ئانى.
يار چەھارۇم شاھى مەردان ئەلى شىرى خۇدا.

ئۆلۈلئەزەم 250 ياشدا ئىدى، نۇھ ئەلەيھىسسالامغا پەيغەمبەرلىك ۋەھى كەلدى. 950 يىل قەۋمىنى دىنىي ئىسلامغا دەئۋەت قىلدىلار. توپاندىن كېيىن، يەنە 250 يىل زىندەگانلىغ قىلدىلار. بۇ 950 يىل ئادائى رىسالەت قىلدىلار. 80 تەندىن زىيادە كىشى مۇسۇلمان بولدى. ئۇل پەيغەمبەرى ئالى جاھ قەۋمى گۇمرانى دىنى شەرىئەتكە [ئۈندىدى]. ئۇل گۇرۇھى بەشۇكۇھ ئىزا ۋە ئاھانەت بىھەد غايەت قىلدىلار. مۇددەت مەزكۇر سەبر قىلدىلار. ئۇل گۇمراھلار تاش ۋە تاياق ئۇرۇپ، «ئۆلدى» دەپ كەتتىلەر. ئاللا تەئالا سالامەت ساقلادى. ھەزرەتى نۇھ ئەلەيھىسسالام مۇناجات قىلدىلاركىم: «ئىلاھا، بۇ گۇمراھلاردىن ھېچ كىشى مۇسۇلمان بولۇرمۇ؟» دەپ. جەۋاب كەلدىكىم، «بولماس» دەپ. يەنە مۇناجات قىلدىلاركىم، «ئى بارا خۇدايا! بۇ گۇرۇھى بەشۇكۇھنىڭ نەسلىدىن ھېچكىمەرسە مۇسۇلمان بولۇپ دىنى ئىسلامنى قەبۇل قىلۇرمۇ؟» دەپ. ھەزرەتى ئىززەتدىن خىتاب كەلدى: «بۇلارنىڭ نەسلىدىن ھەم بىر كىشى مۇسۇلمان بولماس» دەپ. ھەزرەتى نۇھ ئەلەيھىسسالام قەۋمىنىڭ ئىمانىدىن مەئيۇس بولدىلار ۋە دۇئا قىلدىلاركىم:... ھەق تەئالا ھەزرەتى نۇھنىڭ دۇئاسىنى ئىجابەت قىلىپ توپان ئىبارىپ ئۇل قەۋمنى ھەلاك قىلدى. ئىبلىس پۇر تەلبىس ئۇل پەيغەمبەرى ئالى مەقامنىڭ قاشىغا كەلىپ، ئىزھارى سەرۋۇر قىلىپ ئەيتتىكىم: «ئەي نەبىيۇللا، جەھەننەمەن ئىش قىلدىڭ. مېنىڭ تەمام ئەۋلادىم ۋە لەشكەرىم يىغىلسە بۇ ئىشىڭنىڭ بەرابەرىدە ئىش قىلالماس ئىدۇك» دەپ. ھەزرەتى نۇھ سورىدىلاركىم: «ئۇل قايسىدۇر؟» دەپ. شەيتان ئەيتتىكى: «دۇئا قىلدىڭ، ئىن ھەمە كافىر بىيەكبارەگى دەۋزەختە باردى» دەپ. ھەزرەتى نۇھ ئىبلىستىن بۇ سوزنى ئىشىتتىلار، ئەرسە، دېدىكىم: «يالەيتەنى سە-

بەرتە ئەلا ئىزاھۇم» (كاشكى سەبر قىلىپ، دۇئا قىلماغاي ئەردىم، قەۋمھالاك بولماغاي ئىدىلەر)، دىب، تەئەسسۇف قىلىپ نىۇھە ۋە زارى قىلور ئىدى. ئانىڭ ئۈچۈن نۇھ ئاتاندىلار.

رەۋايىتى دىگەردە ئانداغدۇركىم، سەگى گورگىن كېلىپ ھەزرەتى نۇھنىڭ ئۇتروسىدا تۇردى. ئۇلجەناب ئەيتتىكىم: «ئېي قەبىھ، يىراق بولغىل» دىب. ھەزرەتى زۇل جەلال بى ئىنتىقال ئول ئىتقە تىل بەردى. ئەيتتىكىم: «ئەي نۇھ، ئەگەر قىلالساڭ مۇندىن ياخشىراق ياراتقىل» ۋە يەنە بىر قەۋل ئولكىم، ئول بى زەبان ئەيتتى: «ئەي نۇھ، مەنى ئەيىب قىلۇرسەنمۇ. يا يارانقۇچىنىمۇ؟». ئىشتىن ئول پەيغەمبەرى بۇزرۇگۋار بۇ سوزنى ئىشىتما قىلدى، ئەرسە نىوھە ۋە زارى قىلىپ تەۋبە ۋە ئىستىغفارغە مەشغۇل بولدىلار. ئانىڭ ئۈچۈن نۇھ ئاتاندىلار.

ھالا كوفە دىگەن شەھەرنىڭ ئورنىدا كېمەگە كىردىلەر. كوفەدىن ھەرەمى موھتەرەمگە يېتىپ يەتتە مەرتەبە كېمە مەككەنى مۇئەززەمەنى دەۋر ئالدى. ھەر جانۋەردىن بىر جۇفتىن كېمەگە سالىپ ئىدىلار. ئالتە ئايدىن سوڭ توفان باسىلدى. كېمە جۇدى ئاتلىغ تاغنىڭ ئۇستۇنىدە قەرار تاپتى. نۇھ ئەلەيھىسسەلام كېمەدىن چىقتى. ئەرسە، بىر يەردە ھەزرەتى نۇھ ياتىپ ئىدىلار. ئەندامى مۇبارەكى ئەندەكى ئاچىلدى. ھام ئەلەيھىسسەلام كەلدى، ياپماي خەندە قىلدى. يافەس ئەلەيھىسسەلام كەلدى، تەۋازۇئ قىلدى، ئەمما ئەندامى مۇبارەك پەدەرنى ياپمادى. سام ئەلەيھىسسەلام كەلدى، تەۋازۇئ بىلەن ئەندامى مۇبارەك پەدەرنى پۇشىدە قىلدى. ھەزرەتى نۇھ بىدار بولدى. ھامنى مەغرىب دىيارىغە نامزەد قىلىپ ئىدى، ھەممە نەسلى ھام قارا بولدى. ھەبەشە ۋە زەڭگبارنىڭ ئاتاسى بولدى. [ئۇنىڭدىن] ھىچ پەيغەمبەر ۋۇجۇدغە كەلمەدى. يافەس ياپمادى. تەۋازۇئ قىلغاچ نەسلىدىن پەيە

غەمبەر پەيدا بولمادى، ئەمما ئۇلۇغ پادىشاھلار ۋۇجۇدغا كەلدى. سام ئەلەيھىسسالامنى ئۆزىگە ۋەسى قىلدى، جەمئى پەيغەمبەرلەر، ئەلەلخۇسۇس سەيد ئەنبىيا، سەنەدئەسفىيا ھەزرەتى مۇھەممەد مۇستەفا سەلەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئانىڭ نەسلىدىن پەيدا بولدىلار. ئىرانىي ھەزرەتى سامغا بىرىپ جانەشىن قىلدىلار.

زىكرى يافەس ئەلەيھىسسالام

يافەس ئەلەيھىسسالامنى مەشرىق دىيارىغا ئىبەردىلەر.

ھەزرەتى يافەس ئىلتىماس قىلدى: «دۇئا ئۆرگەتسەڭىز، سەببەبى بارەندەلىك بولغاي» دىدى. ھەزرەتى نۇھ دۇئا قىلدىلار، ھەزرەتى جەبرەئىل ئەمىن ئىسمىئەئزەم كەلتۈردى. ئول ئىسمىئەئزەمنى نۇھ ئەلەيھىسسالام بىر تاشقا نەقش قىلىپ، ئۇلۇغ ئوغلى يافەسقا بەردى. ئەيتتىكىم: «ھەر ۋەقتىكى يامغۇر، قارغا ئىھتىياج بولساڭ، بۇ تاشداقى ئىسمىئەئزەمنى شەفىئ كەلتۈرسەڭ بارەندىلىك بولۇر» دىدى. ھەزرەتى نۇھنىڭ ۋەتىنى سوقۇس سەمانىن دىگەن شەھەردە ئىدى. يافەس ئەلەيھىسسالام پەدەرى بۇزرۇكۋارىدىن روخسەت ئالىپ مەشرىق تەرەپىگە تەۋەججۇھ قىلدى. بۇ تاشنىڭ بەرەكاتىدىن مۇجىب بارەندەلىق بولدى.

يافەس مەشرىق دىيارىدا سەھرا خەلقى يەڭلىغ ئاق ئۆي، كەففە ئالا جوق ئىتىپ ساكىن بولدىلار. ئاللاتەئالا ئاڭا 11 ئوغۇل ئەتا قىلدى. يەر يۈزىدە ھەزرەتى نۇھ بىلە ئۈچ ئوغلى ئەھلىيەسى بىلە سەلامەت قالدى. ئانىدىن ئۆزگە كىشى بىر تەرەپ بولدى. ئول سەبەبىدىن نۇھ ئەلەيھىسسالامنى ئادەمى سانى ئاتادىلار. ھەزرەتى يافەس ئىل ئارا رەسمى جۇپ پەيدا

قىلدى. ئون بىر ئوغلىنىڭ ئاتى: ئەۋۋەل تۆرك، ئىككىنچى چىن، ئۈچىنچى
سەقلاب، تۆرتىنچى مەنسەك، بەشىنچى كۆمارى، ئالتىنچى روس،
يەتتىنچى خەلەج، سەككىزىنچى خەزەر، توققۇزىنچى غۇز، ئونىنچى
سەدسان، ئون بىرىنچى پارەج.
ياغەس ئەلەيھىسسەلام مەنزىلى قانىدىن سەرايى جاۋدانغا سەپەر
قىلدى. ئەرشەد ئەۋلادى تۆرك ئىدى. قايىم مەقامى ياغەس بولدى.
ياغەس ئوغلان ئاتادىلار. ياغەس ئوغلان ئەۋۋەل پادشاھى دىيارى
مەشرىق ئىرۈر. بەش ئوغلى بولدى: ئەۋۋەل ئەلەمچە، ئىككىنچى تۈتەك،
ئۈچىنچى چىگىل، تۆرتىنچى لىھار، بەشىنچى ئىملاق.
ياغەس ئوغلان بەسى مەردانە ۋە دىلاۋەر ۋە ئادىل ئىر-
دى. 240 يىل پادشاھلىق قىلىپ ئالەمدىن سەفەر قىلدى. تە-
مام خەلايىق مەسلىھەت قىلىپ ئەلەمچەنى خان كۆتەردىلەر. ئە-
لەمچەخان شىكار قىلىپ يۈرگىنىچە مەيلى كەباب بولدى. جانىۋارى
كەباب قىلدى. تەنەۋۋۇل قىلغۇنچە پارچە گۆشت قولىدىن
يەرگە تۈشتى. ئالىپ يېدى. قەزارا ئول يەر تۇز ئىدى. ئەجەب
لەزىز ۋە تاتلىغ تاتىدى. تۇزنى تەئامغە زەم قىلماق ئاندىن
پەيدا بولدى.
ئەلەمچە خان خەلقنى ئوبدان، مەملىكەت[نى] مەئمۇر قىلدى،
سىپاھى ۋە رەئىيەتنى ئاسۇدە ۋە مەرفەھ ئەھۋال قىلدى. ئەلەمچەخان ۋاپات
بولدى. ئوغلى دىبا قەۋىنى خان كۆتەردىلەر. دىبا قەۋى خان بىلە چىن
ئىبنى ياغەس ماچىن باغى بولدى. چىن شەھرى بەنا قىلىپ
ئىدى، چىن ئاتادىلار. ماچىن ئات قويدىلار، ماچىن بەنا قىلغان
شەھەرگە. چىنماچىن مەشھۇر بولدى. دىبا قەۋى خان چىنماچىننى تو-
زىگە تابە قىلدى. دىبا قەۋى خان دۇنيادىن ئۆتتى. ئوغلى كۆ-
يۈكخان تەختىگە بەرقارار بولدى. بەسى ئۇلۇغ خان بولدى.
كۆيۈك خانغە ئەجەل يەتتى. ئەرسە ئوغلى ئەلەمچە خاننى تە-
مام ئۇلۇس يىغىلىپ خان كۆتەردىلەر. ئەلەمچە خان پادىشا
[نىڭ] بۇزرۇك مەنىش، باشەۋكەت، مەردانە ۋە ھۇنەرمەندلىكى

AltunOq

ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بىرىنىڭ ئاتى تاتار، بىرىنىڭ ئاتى موغۇل. ئەلەمچەخان مەملىكەتنى ئىككى ھەسسە قىلىپ بىرىنى تاتارغە، بىرىنى موغۇلغا بەردى. ئەلەمچەخان فەۋت بولدى، نەسلى مەملىكەتىغە تاتار خان پادىشاھ بولدى. تاتار خاننىڭ نەسلىدىن سەككىز تەن خانلىق قىلدى. تاتار خان، بۇقاخان، ئەلەمچەخان، ئالتايخان، ئوردۇخان، ئىنسىخان، سىۋىنچ خان، ئاخىر [قى] خان تاتار دۇرۇر. بۇ سىۋىنچخاننىڭ ۋەختىدە بەسى پىتنە - فەسەد پەيدا بولدى. تەدارۈك قىلالمادى. ...... ① موغۇل خان پادىشاھى باشەۋكەت، باھەشەمەت ۋە بەھادۇر، جەۋانمەرد خان ئىدى. داد - ئەدل قىلىپ خەلقنى ئوبدان ۋە يۇرتىنى مەئمور قىلدى. تۆرت ئوغلى بار ئىدى: ئەۋۋەل قاراخان، ئىككىنجى ئوزخان، ئۈچىنجى كەزخان، تۆرتىنجى ئۆكخان. موغۇل ئالەمدىن ۋىدائ قىلدى، قارا خان ئاتاسى موغۇل خاننىڭ ئورنىدا خان بولدى. قاراقۇرۇم، دەرتاق ۋە كەرتاق دىگەن يەردە ساكىن بولدى. بەسى جەمئىيەت پەيدا بولدى. تەڭرى تەئالا قارا خانغە بىر ئوغۇل ئەتا قىلدى. بىسيار ساھىبجەمال. كېچە - كۈندۈز ئاناسىنى ئەممەدى.

ئۈچىنجى كېچە تۈشىدە ئاناسىغە ئەيتتىكى: «ئەي ئانا، سەن مۇسۇلمان بولماغۇنچە، مەن سىنى ھەرگىز ئەممەسمەن» دىبى. ئاناسى قاراخاندىن پىنھان مۇسۇلمان بولدى. ئوغلى سۈت ئەمدى. ئۇلارنىڭ رەسمى ئانداغ ئەردىكى ھەر تۇغۇل ۋۇجۇدغە كەلسە بىر ياشقە كىرمەگۈنچە ئات قويماس ئىدىلار. قاراخان ئوغلى بىر ياشادى ئەرسە، توي-ئەزىم ئەنگىز قىلىپ ئەھل ئۇلۇسنىڭ ئۇلوغلارىنى تەكلىپ قىلدى. ئاب - ئاشدىن فارىغ بولدىلار. ئوغلىنى ھازىر قىلدى. قاراخان ئات قويغالى مەشغۇل بولدى، بىر ياشار تۇغۇلغە ھەق ئەززۇجەللە تىل بەردى. ئەيتتىكىم: «مىنىڭ ئاتىم ئوغۇز» دىبى. قاراخان باشلىغ سەردارلار ۋە ھەممە

① ئەسلى قوليازمىدا مۇشۇ جاي ئوچۇق قالغان.

خەلق تەئەججۈپ قىلدىلار. ئوغۇز [دىگەن] ئات بەر قارار بولدى. ئوغۇزخان دىندار، خۇدا پەرەست ئىدى. ئوغۇزخان دەرەجە سەبىمدىن مەرتەبەئى رىجالغە تەرەققى قىلدى. قاراخان ئوغلى ئوغۇزخانغە، ئىنىسى كەزخاننىڭ قىزىنى ئالىپ بەردى. ئول قىزكا ئىمرە بولغانلىق ئۈچۈن، ئوغۇزخان ئاڭا مەيل قىلمادى. يەنە بىر ئىنىسى - ئوكخاننىڭ قىزىنى نىكاھ قىلدى. ئول ھەم دىندىن بىگانە ئۈچۈن ئاڭا ھەم مەيل قىلمادى.

ئوغۇزخان شىكاردىن يانىپ كەلگۈنچە يەنە بىر ئەمەكىسى ئۇزخاننىڭ قىزى يولوقتى. ئوغۇزخان بۇ قىزنى ئالغالى ئىتتىپاق قىلىشتىلار. ئەھد — پەيمان ئوتتى. ئىسلامنى قەبۇل قىلدى، ئاتاسىغە ئەيتتى. ئۇزخاننىڭ قىزىنى ئالىپ بەردى. ئول قىز بىلە مۇۋافىق بولدى. بىركۈن ئوغۇزخان شىكارغە بارىپ ئەردى، ئەۋۋەلقى خاتۇنلارى ئوغۇزخان بىلەن بۇ خاتۇننىڭ مۇسۇلمانلىقىنى قارا خانغە يەتكۈزدى. قاراخان بىلمەپ ئىدى. ئوغلى ئوغۇزخاننىڭ ئۆزەسىگە چىرىك بارۇر بولدى. ئوغۇزخاننىڭ مۇسۇلمان خاتۇنى كىشى يىبەردى. ئوغۇزخان مۇسەللەھ ۋە مۇكەممەل بولۇپ تۇرۇپ ئىدى. قاراخان يەتتى. قاتتىغ جەڭ ۋاقىئە بولدى. تەڭرى تەئالانىڭ فەرمانى بىلە ئوغۇزخان زەفەر تاپتى. قاراخان جەڭدە بىر تەرەف بولدى. جەمئى ئەھل ئۇلۇس ئوغۇزخانغە ئىنقىياد قىلىپ مۇتىئ بولدىلار.

ئوغۇزخان ئانداغ پادشاھ ئەردى: مۇبارەك پەي، مۇۋەھھىد مۇسۇلمانى ئادىل ۋە ئاقىل، دىللاۋەر ۋە جەۋانمەرد. بەئزى ئايماق ئانىڭ زەمانىدا پەيدا بولدى. مىسلى: ئۇيغۇر، قاڭلى، قارلۇق، خەلەج، قىپچاق.

ئانداغ رەۋايەت قىلىپ دۇرلاركىم، ئوغۇزخان ئىتتىبىراق

ئاتلىغ تورەگە زەپەر تاپتى. ئەرسە ئىتبۇراقىنىڭ خىشا- ۋەندلەرىدىن بىر زەئىپە ئاغىر بوي ئىدى. بىر كاۋاك پۇشىدە دەرەختنىڭ ئىچىگە كىرىپ تەۋەللۇد قىلدى. كۈيۈسى جەڭدە ئۆ- لۈپ ئىدى. ئوغۇزخان بو زەئىپە بىلە بالاسىنى كوردى. رەھىم قىلىپ ئول گۈدەكنى ئوغۇل قىلىپ ئاناسى بىلە ساقلادى. بۇ ئىقلىغە قىپچاق ئات قويدى. كاۋاك پۇشىدە دەرەختنى «قىپچاق» دەپدۇرلار.

ئوغۇزخان يەتمىش يىل تەمام مۇغۇلىستان، تۈركىستان ۋە خىتايغە خان بولدى. دەريايى جەيھۇننىڭ بۇ تەرەپى بۇخارا ۋە سەمەرقەند باشلىغ مەملىكەتلەرنى ئالدى. ھەق سۇبھانەۋە تەئالا ئاڭا ئالتە ئوغۇل ئاتا قىلدى. ئەۋۋەل كۈن، ئىككىنجى ئاي، ئۈ- چىنجى يۇلدۇز، تورتىنجى كوك خان، بەشىنجى تىڭىزخان، ئال- تىنجى تاق. ئوغۇزخان نەۋۋەرەمەرقەدەھنىڭ ئالتە ئوغلى شىكارغا بارىپ ئەردى. بىر يا، ئۈچ ئالتۇن ئوق تاپىپ ئاتاسىنىڭ ھۇزۇ- رىغە كەلتۈردىلەر. ئول يانى ئۇلۇغ ئوغلىغە بەردى. ئوقلارنى كىچىك ئوغلانلارىغە تەقسىم قىلدى. يا بەرگەن ئۇلۇغ ئوغلانلارىغە بۇزۇق لەقەب قويدى. ئوق بەرگەن كىچىك ئوغلانلارىغە ئۈچۇق لەقەب قويدىلار. بۇزۇقنىڭ مەرتەبەسىنى ئۈچۇقنىڭ دەرەجەسىدىن بەلەند تەئيىن قىلدى. ئەيتتىكىم: «يا پادىشاھنىڭ ئورنىدا، ئوق ئەلچىنىڭ ئورنىدا» دىب. ئوغۇزخان ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ ئالەمدىن سەپەر قىلدى. ئۇلۇغ ئوغلى كۈن خان ئاتاسىنىڭ ۋەسىيەتى بىلە قايىم مەقام بولدى.

كۈنخان بەسى ئادىل ۋە دىلاۋەرخان ئىدى. يەتمىش يىل خانلىق قىلىپ، دۇنيادىن سەپەر قىلدى. ئەرسە، ئىنىسى ئاي خان تەختغە ئولتۇردى ۋە يۇرتنى ۋەسىئ، خەلقنى مەئمۇر قىلدى. ئاي-

خان ھەم ئالەمنى ۋىدائ قىلدى. ئىنىسى يۇلدۇزخاننى، ئەل ـ ئايماق قۇرۇلتاي قىلىپ خان كوتەردىلەر. نەچچە مۇددەتتىن كېيىن ۋا-پات بولدى، ئەرسە ئوغلى مەڭلى خان خان بولدى. مەڭلى خان بەسى ئادىل ۋە سەخى خان ئىدى. دۇنيادىن رىھلەت قىلدى. ئوغلى تېڭىزخاننى خانلىققا مۇقەررەر قىلدىلار. تېڭىزخان بىسيار باھەشەمەت ۋە پۇرشەۋكەت خان ئەردى. يۈز ئون يىل خانـ لىق قىلدى. ۋەپات بولدى. ئەرسە، ئوغلى ئېلخان خاننى ۋەسىيىـ تى بىلە خان كوتەردىلەر. ئېلخان خان ئادىل، ئاقىل جەۋانمەرد، ۋە بەھادۇر ئىدى.

تاتارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى سېۋىنچ خان تۇر ئىبنى فەرىدۇنـ دىن مەدەت تىلەپ لەشكەرى فەراۋان ئالىپ ئېلخاننىڭ ئۈزەسىگە چېرىك تارتىپ كەلدى. قازايى ئاسمانى سېۋىنچ خان غالىپ كەلـ دى. ئېلخاننىڭ ئوغلى قىياس، تاغاسىنىڭ ئوغلى توكوز ئىككى زەئىفە ئېلخاننىڭ خىشاۋەندلەرىدىن تىرىك قالدى. بۇ تورت تەنـ دىن ئوزگە كىشى بىر تەرەپ بولدى. بۇ تورت تەن ئولۇك قاـ ناردا يېتىپ كىچە ئات ئاپىپ قاچتىلار. بارىپ بىر دەرەگە كىرىپ ساكىن بولدىلار. ئول دەرەدە مىۋە بىسيار بار ئەردى. ئول[...] ئەرگىنە قۇل دەر ئەردىلەر. خۇدايى تەئالا بۇلارنىڭ نەسلىغە بەـ رەكەت بەردى. ئول دەرەدىن بىر بولۇپ چىقىپ قەۋمى تاتار بىلە جەڭ قىلىپ، غالىپ كېلىپ، قەدىم يورتلارىغە ئىگە بولدىلار.

يۇلدۇز ئىبنى مەڭلى خان ئىبنى تىمور تاش ئىبنى قىياـ سىنى خان كوتەردىلەر. يولدۇزخان ئالەمدىن ئوتتى. ئوغلى چوپىـ نەنى ۋەسىيەتى بىلە خان كوتەردىلەر. چوپىنەخاننىڭ سۇلبىدىن دۇختەر نىكو خەسال ۋۇجۇدغە كەلدى. [ئالانقوۋا ئات قويدى.] بىنت چوپىنە خان ئالانقوۋانى ئەمزادەسى دۇبۇن بايانغە چىقارـ

دى. ئىككى فەرزەن دۇبۇن باياندىن ۋۇجۇدغە كەلدى. دۇبۇن بايان ياش ئۆلدى. ئالانقۇۋا خان بولدى. پاكلىك بىرلە مەشھۇر بولدى. بىر كېچە نۇرى تۈڭلۈكدىن تۈشۈپ ئول نۇر بارىپ ئاغزىدىن كىردى. ئالانقۇۋا هامىلە بولدى. هەر كېچە ئول نۇر ئاق ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن كىرىپ يەنە يانىپ چىقار ئىدى. ئالانقۇۋا كوركلۈككە ئەل ئۇلۇسى تەئنە ئاغاز قىلدىلار. ئالانقۇۋا قۇرۇلتايى ئەزىم ئەنگىز قىلدى. سەردار هەممە ئايماقنى قۇرۇلتايغە هازىر قىلدى. ئاب ـ ئاشدىن كېيىن ئالانقۇۋا سوز ئاراغا سالدى. ئەل ئايماقنىڭ ئۇلۇغلارى ئەيتتىلەركىم: «ئەي ئالانقۇۋا ئەۋۋەلدىن سېنى پاك ۋە ئېرىغ، يامان ئىشدىن يىراق بىلۇر ئىدۇك. بۇ ۋەقىتدە بى شەۋھەر نۇچۇك هامىلە بولدۇڭ؟» دېيىب. ئالانقۇۋا ئۇلارغە ئەيتتىكىم: «سىزلەرنىڭ گۇمانىڭىزلار ئورۇنلۇق. مەن كىچىكىمدىن ئېرىغ ۋە پاكدامەن بولۇپ، ئەمدى نۇچۇك يامان ئىش مەندىن سادىر بولغاي! بىرنەچچە كېچە مېنىڭ قاشىمدا تونۇڭىزلار. تەڭرى تەئالا مېنىڭ هالىمنى سىزلەرگە مەئلۇم قىلغاي» دېيىب. هەر قەۋمدىن ئىككى، ئۈچ دۇئتەمەد كىشىلەر ئالانقۇۋانىڭ ئورداسىدا قوندىلار. ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن نۇرى كىرىپ، ئالانقۇۋا قاشىغە بارىپ يەنە ئەدەب بىلە يانىپ چىقىپ بارادۇر. ئالانقۇۋا سەردار ئايماققە ئەيتتىكىم: «بۇ نۇر ئەۋۋەل كەلگەنىمدە ئىچىمگە كىردى، شول نۇردىن هامىلە بولدۇم» دېيىب. بارچە ئايماقنىڭ سەردارلارى بۇ سىردىن دۇتتەلىڭ بولۇپ، ئالانقۇۋاغە ئۆزرە ۋە تەقسىر ئەيتىپ تارقاشتىلار.

تۇققۇز ئاي تەمام بولدى. ئەرسە ئالانقۇۋا كوركلۈك بىر قارىندىن ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. ئۇلۇغ ئوغلىغە بۇقۇن قاتەغى ئات قويدى. ئىككىنجى ئوغلىغە بوستىن سالچى ئات قويدى. بۇقۇن قاتغىنىڭ

AltunOq

نەسلىدىن قەۋمى قاۋمىن پەيدا بولدى. پوستىن سالچىنىڭ نەسلىدىن قەۋمى سالچىيوت پەيدا بولدى. ئۈچىنچى ئوغلىغە ئەبۇ زەنجىر ئات قويدى. ئەبۇ زەنجىر قائان خۇلاسە ۋە زۇبدەئى فەرزەندانى ئالانقوۋا بەلكى ھەممە پادىشاھان ۋە خانان ۋاقىت ئول تۇرۇر.

ئەبۇ زەنجىر قائاننىڭ نەسلىدىن چىڭگىزخان ۋە نىرۇن پەيدا بولدى. نىرۇننىڭ مەنىسى «پاك قارنىدىن ۋۇجۇدغە كەلدى» دىگەن بولۇر. «بارچەدىن نىرۇننىڭ ئېئتىبارى زىيادە بولۇر» دېدۇرلار...①

ئەبۇ زەنجىر قائان ساغداقىنى كۈننىڭ زەررەسىگە ئاسسا توختار ئەردى. ئەبۇ زەنجىر قائان پادىشاھى قەۋى دەۋلەت، مەردانە ۋە شۇجائ ئىدى. بەسى قەۋم ۋە ئايماقنى ئۆزىگە تابىئ قىلدى. ئەمىر ئەبۇ مۇسلىم مەرۋىزى بىلە مۇئاسىر ئىدى. ئەمما ئابا مۇسلىمنىڭ مۇبارىز پەھلەۋانلىقىنى ئىشىتىپ بىسيار ئارزۇ قىلۇر ئېردى. مولاقات بولغاي. ئارالىقى دۇر، دەراز [بولغان] ئۈچۈن مۇلاقات مۇيەسسەر بولمادى. ئەبۇ زەنجىر قائانغە ئەجەل يەتتى، ئەرسە ئىككى ئوغلى [قالدى]. ئۇلۇغى بۇقاخان، كىچىكى توقاخان.

چىڭگىزخاننىڭ نەسەبى بۇقاخانغە يېتەدۇر. بۇقاخان ئادىل ۋە بەھادۇر ئىدى. يۇرتىنى ئابادان، مەملەكەتىنى ۋەسىئ قىلدى. بۇقاخان ئالەمدىن ئۆتتى، ئەرسە، ئوغلى دوتۇم مەنەن خان بولدى. دوتۇم مەنەننىڭ خاتۇنىنىڭ ئاتى مونۇلۇن ئېردى. مونۇلۇن خاتۇندىن توققۇز ئوغلى بولدى. دوتۇم مەنەن خان ياش ئالەمدىن ئۆتتى. مونۇلۇن خاتۇن بەسى ئاقىلە كېڭەشلىك ئىدى

① ئەسلى يازما نۇسخىدا بىر قۇرددىك ئورۇن بوش قالغان.

ئوغلانلىرىنىڭ تەربىيەتى بىلە موغۇل ئۇلۇسىنىڭ خانلىقىغا مۇنەززەل بولدى. مونۇلۇن خاتۇن داد ئەدىل بىلە يۇرتىنى بەسى ئاباد قىلدى. مونۇلۇن بىھەد زەردار ۋە پۇر نىئمەت ئىدى. قەۋمى جەلايىر مونۇلۇن خاتۇننىڭ يۇرتىغە كېلىپ تابىئ بولدى. ئەمما ئاچ ئىدى. تاغ پىيازى قازىپ يېدىلار. مونۇلۇن مەنئ قىلدى: «ئوغلانلىرىم ئات چاپار، چەۋگان ئوينار يېرىگە خەلەل قىلماڭلار» دېب. قەۋمى جەلايىر بۇ سوزدىن گىنە تۇتۇپ، مونۇلۇننى سەك-كىز ئوغلى بىلە غاپىل تاپىپ ئۆلتۈردى. كىچىك ئوغلى قايدۇخان خاتۇن ئاتالىقى بارىپ ئىدى، سالامەت قالدى. ئاغا - ئىنى ۋە جەمئى ئەھلى ئۇلۇس قۇرۇلتاي قىلىپ قايدۇخاننى خان كۆتەر-دىلەر. قايدۇخان بەسى بەھادۇر ۋە دىلاۋەر خان بولدى. قەۋمى جەلايىر ئۈزەسىگە چېرىك تارتىپ ئاتلاندى. قەۋمى جالايىرنىڭ ئۇلۇغلارىنى ئۆلتۈردى. ئۆزگەسىنى قۇل ۋە بەند قىلدى.

قايدۇخاننىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. ئەۋۋەل باي سەڭ-قۇر. ئىككىنچى چەر قەلەنكۇم. قەۋمى تەيجىيۇت ئانىڭ نەسلى-دىن. ئۈچىنچى چارچىن. قەۋمى سىجىيۇت ئانىڭ زۇرىياتىدىن. قايدۇخان ئالەمى بىۋەفانى خەيرباد قىلدى. ئۇلۇغ ئوغلى باي سوڭقۇرنى جەمئى ئايماق قۇرۇلتاي قىلىپ خان كۆتەردىلەر. موغۇل قەدىم بىر يەردە بولغاننى قۇرۇلتاي ئاتايدۇرلار. باي سۇڭقۇرخان مەملەكەتنى ۋەسئ ۋە خەلقنى ئاباد قىلدى. ئوغلى تۈمەنەخاننى ۋەلى ئەھد قىلدى. باي سۇڭقۇرخان ۋەفات بولدى، تۈمەنەخان خان بولدى. خانلىقى بەسى رەۋاج تاپتى. كۆپ شە-ھەرنى ئۆزىگە تابىئ قىلدى.

تۈمەنەخان پادىشاھى ئادىل ۋە قاھىر باھەيبەت ۋە دانىش-مەند ۋە مۇنەججىم ئىدى. تەڭرىتەئالا توققۇز ئوغۇل ئاتا

قىلدى. ئەۋۋەل جاقمىزنەشى ھەم دەپدۇرلەر، قەۋمى ئەقرۇت ۋە قەۋمى يوناقىن ئانىڭ ئەۋلادى. ئىككىنچى بارىم شىربوقاتقەۋمى نەچۇككى ئانىڭ نەسلى. ئۈچىنچى قاچۇلى، قەۋمى بارلاس ئانىڭ ئەۋلادى. تۆرتىنچى سىم قاجيۇن قەۋمى ھوركىن ئانىڭ نەسلى: بەشىنچى بات كەلكى، بورائەت ئايمىقى ئانىڭ نەسلى. ئالتىنچى قۇبلخان چىڭگىزخاننىڭ ئۈچىنچى باباسى. يەتتىنچى تۇدۇر بايان، ئايماقى جۇراس ئانىڭ ئۇرۇغى. سەككىزىنچى بۇلجەر دوغلان ـ قەۋمى دوغلات ئانىڭ ئۇرۇقى. توققۇزىنچى خىتاي. ئانى جۇجى باقى ھەم ئاتاپدۇرلار.

قەۋمى سىبوت ئانىڭ زۇرريياتى. تۇمەنەخان ئالەمدىن سەپەر قىلدى. تەمام ئۇلۇس يىغىلىپ قۇبلخاننى خان قىلدىلار. تۇمەنەخان تىرىكىدا قۇرۇلتاي ئەزىم قىلىپ قۇبلخاننى ۋەلى ئەھد ئېتىپ ئاغا ـ ئىنىسىنى ئاڭا تابىئ قىلدى. «ساڭا كىم ئەل ئۇلۇس، ئۇچۇك تورە ۋە يوسۇن قىلسە ئاغا ـ ئىنىلارىڭغە قەۋم خەلقى شۇنىداغ يوسۇن قىلسۇنلار» دېب قارار تاپتۇردى. قۇبلخان بەسى دىلاۋەر ۋە مۇبارىز ۋە مەردانە پادىشاھ ئېدى. خىتاي خانى ئالتاي خاننىڭ تەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ ياغى بولدى. نىزائ قايىم ئېدى. قۇبلخان بىر تەرەپ بولدى. ئالتە ئوغۇل قالدى. ئەۋۋەل ئەۋكىن بىر تاق، ئىككىنچى قوتلە قاان، ئۈچىنچى بەرتان باھادۇر. چىڭگىزخاننىڭ باباسى ئېرۇر. تۆرتىنچى قوتۇقتۇ مۇنكە، بەشىنچى قەدان بەھادور، ئالتىنچى تۇدان ئوتچەكىن. قۇبلخان ئالەمى فانىدىن ۋىدائ قىلدى. ئەرسە، قوتلە قاان تەختىغە ئولتۇردى. خىتايغە چېرىك بارىپ ئالتاي خان خىتاي خانىنى زەبۇن قىلىپ ئولجە يەسىر بىسيار ئالىپ ياندى. قوتلە قاان دۇنيادىن سەپەر قىلدى. بىرادەرى

بەرتان بەھادۇرنى جەمئى ئايماق قورۇلتايى قىلىپ خان كۆتەردىلەر. بەسى مۇبارىز ۋە بەھادۇر ئۈچۈن، خان ئاتامىي بەھادۇر ئات كۆتەردى.

تومەنەخان چىڭگىزخانىنىڭ تۆرتىنچى باباسى ئېرۇر. مۇغۇل تىلى بىرلە بۇداتۇدېيدۇر. بۇ قۇبىلخان چىڭگىزخانىنىڭ ئۈچىنچى باباسى ئېرۇر. ئېلىنچەك دەيدۇر: بەرتان بەھادۇر چىڭگىزخانىنىڭ باباسى ئېرۇر. مۇغۇل تىلى بىلە باباسىنى ئەبۇكە دېيدۇر. بەرتان بەھادۇرنىڭ ئۇلۇغ خاتۇنى سەۋىنگىل قوجىن يارقۇت ئايماقىدىن، تۆرت ئوغلى بار ئىدى. ئەۋۋەل مۆڭدەر قىتان، ئانىڭ بىسيار ئوغلى بار. بىسيار چىڭگىزخان داستانىدا بەيان تابغۇسىدۇر. ئىككىنچى ئوغلى نىكۈن تاشى، نۈرۈزكى قەۋمى سىيرون ئانىڭ نەسلىدىن. ئۈچىنچى يەسۇكەي بەھادۇر. چىڭگىزخانىنىڭ ئاتاسى ئېرۇر.

ئالانقۇۋا كوركلۇك ئانداغ دېدىكىم: «نۇرىكى خەرگاھنىڭ تۈڭلۈكىدىن كىرىپ قاشىمغە كەلدى، باقاچە كۆزۈمگە ئانداغ كۆرۈندىكى، نۇرنىڭ ئاراسىدا سارىغقە مايىل ئەشھەلچەشم يىگىت يانىپ چىقىپ بارادۇر. تەئەججۇبكە قالدىمكى بۇ نۇر ئاراسىدا گاھى مۇنداغ سۈرەتلىك يىگىت زاھىر بولادۇر» دېب. ئالانقۇۋا چىڭگىزخانىنىڭ سەككىزىنچى جەددەسى ئېرۇر.

يەسۇكەي بەھادۇر شۇبۇ ھەيئەت ۋە پەيكەرلىغ كىشى ئېردى. سەرىغ شىمن شەھلا چەشم، خوش قامەت، چىڭگىزخانىنىڭ ئاتاسى ئېرۇر. تۆرتىنچى ئوغلى داردىتاي، ئوتچەكىن بەرتان بەھادۇر ئالەمدىن ئۆتتى................................ ① ئىسمى

① قوليازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ جايىدا بىر قۇر ئاق قالغان.

قۇبىلخان ئوغلى يەسۈكەي بەھادۇر چىڭگىزخاننىڭ ئاتىسى ئېرۇر. موغۇل تىلى بىلە ئاتانى ئېچكە دېيدۇر. ئاغا - ئىنى بىسيار موغۇل ئۇلۇسى كېڭەش بىلە خان كوتەردىلەر. يەسۈكەي بەھادۇر بەسى مەردانە ۋە دىلاۋەر ۋە مۇبارىز تورە ئىدى. خىتاي خانى بىلە جەڭ قىلدى، ئانىڭا غالىپ كەلدى. ئالتايخاننىڭ كوپ شەھرىنى ئالدى. قەۋمى تاتار بىلە جەڭ قىلىپ ئاڭا ھەم غالىپ كەلدى. يەسۈكەي بەھادۇرنىڭ ئاۋازەسى ۋە شوھرەتى مەشرىق تەرەفىنى تۇتتى. بىسيار ئايماق مۇتىئ مۇنقاد بولدى.

تارىختە بەشيۈز قىرق توققۇز يىلى ئىدى، چىڭگىزخان ۋۇجۇدقە كەلدى. ئۇلۇن ئىكە دىگەن ئۇلۇغ خاتۇندىن تورت ئوغۇل بولدى. ئەۋۋەل تېمۇرچىن — چىڭگىز ئىبارەت ئولدۇرۇر. ئىككىنچى جوجى قىسار، بىسيار مەردانە ۋە دىلاۋەر، باقۇۋۋەت ئېردى. ئۈچىنچى قاجىيۇن، ئەمما ياش دۇنيادىن ئۆتتى. ئوغلى ئېلچىداي نويان بەسى ئەئيان ۋە مەشھۇر كىشى بولدى. چىڭگىزخان ۋە ئوكتايخان ئېلچىدايغە خوب ئىش ئامەد قىلۇر ئېردىلەر. مۇئتەبەر كورەر ئېردىلەر. تورتىنچى تەمۇكە ئوتچەكىن، بەشىنچى بىلگۇتاي نويان. بۇلارنىڭ ۋاقىئەسى چىڭگىزخاننىڭ داستانىدا بەيان تاپقۇسىدۇر. يەسۈكەي بەھادۇر ياش ۋەفات بولدى. تېمۇرچىن.................. ئون ئۈچ ياشىدا قالدى..................①

ئىبنى بەرتان بەھادۇر ئانداغ ئەيتىبدۇرلار كىم: «تەڭرى تەئالا قودرەت كامىلەسى بىلە بىر بەندەسىنى جەھاندار ۋەساھىبى شەۋكەت ياراتىپدۇر. ئول بەندەسىغە بەلاۋە مىھنەت بىسيار ئىبەرىپدۇر. بەلا ۋە مىھنەتتە تولانىمەرسە تەجرىبە ۋە ئازمۇدە

① قولىيازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە بىر قۇر ئاق قالغان.

بولغاي. دەۋلەت ۋە ئىززەتنىڭ قەدر ۋە قىممەتىنى بىلگەي. بەلا
ۋە مېھنەت ئىچىدەكى بەندەلەرنىڭ ئەھۋالىدىن باخەبەر بولغاي.
يەسۈكەي باھادۇر بىسيار ئايماق ۋە قەۋمنى. مەسىلى
تەيجىيۇت ۋە تاتار ئىرۇنكى ھەممە خىشاۋەندى يەسۈكەي باھا-
دۇر ئىدى. چىڭگىزخان ئۇن ئۈچ ياشار ئېردى، يەسۈكەي بەھا-
دۇردىن قالدى. ھەممە ئۇرۇق قاياش مۇخالىف بولدىلار ۋە ئەدا-
ۋەتىغە بەل باغلادىلار. تەمۇرچىن نىڭ ۋالىدەسى ئۆلۈن ئىكە ھا-
زىمە ۋە ئاقىلە، كېكەشلىك كىشى ئىدى. فەرزەندلەرىنىڭ تەربىيە-
تىغە مەشغۇل بولۇپ خانلىق قىلدى. ئەمما يەسۈكەي بەھادۇرنىڭ
نۇقىقان ۋە جەھەتمەندلەرى چىڭگىزخانغە بەسى جەفالار قىلدى.

بېيىت

دەۋلەتدە بەسى دوست جەھەتىدىن تولادۇر،
دەۋلەت ياناچە بارچەسى دۈشمەند بولادۇر.

ئۆلۈن ئىكە لوتفۇ ئېھسان بىلە مەدارا قىلدى. بۇ ھەق
ناشۇناسلار چىڭگىزخان بىلەن ئۆلۈن ئىكەنىڭ لوتفۇ ئېھسانىنى
ۋە ئەھد - پەيمانىنى فەراموش قىلىپ ياغىسىغە قوشۇلۇپ، باغى
بولدىلار. يەسۈكەي بەھادۇر تاتار قەۋمىغە غالىب كېلىپ، تورە-
سىنى ئۆلتۈردى. ئاتى تەمۇرچىن ئەركە ئىدى.

يەسۈكەي بەھادۇر بۇ چېرىكدىن كەلگەندە خاتۇنى ئوغول
توغدى. تەمۇرچىن ئات قويدى. ئون ئۈچ ياشىدا ئاتاسى يەسۈ-
كەي بەھادۇردىن [يېتىم] قالدى. يىگىرمە سەككىز ياشىغە ئىچىدە
تەمۇرچىننىڭ باشىغە نى بەلالار كەلدى. قولغە تۈشتى، بەندىگە

تۇشتى، ئۇلتۇرگۇنچە خۇدايىتەئالا خەلاس قىلدى.

شول ۋەقتىدە كەرەيەتنىڭ تورەسى ئۇڭخاندىن ئۇلۇغ پادىشا يوق ئىدى. يەسۇكەي بەھادۇر بىلە دوست ئېردى. تەمۇرچىن ئۇڭخان قاشىغە باردى. ئۇڭخان ھەم فەرزەندىدەك كوردى، تەمۇرچىن ھەم خىزمەتى شايەستە قىلدى. بەسى موھلىكەلەردىن خەلاس قىلدى. ئۇڭخاننىڭ ئوغلى سەنگۇن تەمۇرچىندىن رەشك ھەسەد قىلىپ ئۇڭخانغە يامان بىلدۇردى. ئۇڭخان پىر بولۇپ كوپ كار - بارنى ئوغلىسەنگۇنغە قويۇپ ئىدى. سەنگۇن تەمۇرچىنغە قەست قىلىپ ئۇمەراسى بىلە كېڭەش قىلدى. بىر بېگى خاتۇنىغە ئەيتىكى: «سەنگۇن تەمۇرچىننىڭ ئۇزەسىگە ياغى بولۇپ بارۇر بولدى» دىب. ئىككى كىچىك ياشلىغ ئوغۇل بۇ بەتكە سۇن ئالىب كېلىپ ئىدىلار. بارىپ تەمۇرچىن يەئنى چىڭگىزخانغە ئەيتتىلەر. تەمۇرچىن ئاق ئوي ئالابارگاھنى خالى قويۇپ بارىپ تاغقا يۇزلەندى. ئۇڭخان ئوغلى سەنگۇن بالەشكەرى فەراۋان خالى خىرە ۋە خەرگاھغە تىرى باران قىلدى. مەئلۇم بولدىكى خىرە ۋە خەرگاھ خالى، ئۇڭخان خىجىل بولۇپ كەينىدىن باردى. چىڭگىز-خانغە يەتتى. سەخت جەڭ بولدى تاشامغە. ھەر ئىككى لەشكەر كېچە بولدى، يانىپ تۇشتىلەر. چىڭگىزخان تۇشكەن يېرىگە ئوت قالاپ رەۋان بولدى. بالجۇنە دېگەن چەشمە ياقاسىغە تۇشتى.

ئۇڭخان ياندى. چىڭگىزخان جەڭدە بار كىشىنى خەت قىلىپ ئىنئام ۋە ئىھسان ئەتە قىلدى. تورت مىڭ ئۇچيۇز كىشى [ئىدى]. ئول ئىككى ياش ئوغۇل سەنگۇن بىلە ئۇڭخاننىڭ قەستىنى خەبەر ئەتتى، ئولارنى دارخان قىلىپ ئۇمەرائە قاتارىغە ئالدى. چىڭگىزخاننىڭ ئىنىسى جوجى قىسارنى ئۇڭخاننىڭ لەشكەرى غارەت قىلىپ ئىدى. چىڭگىزخان ئۇڭخانغە «جوجى قىساردىن» دىب

ئەلچى ئىبەردى: «جوراس ئايماقىدىن قالبۇدار ئاتلىغ خان ئا-
تامغە ئەرز ئۆلكى، خانىمانىمنى لەشكەر غارەت قىلدى. ئاغام
چىڭگىزنى تاپالمادىم. باش ئالىپ يىراق كېتىپدۇر. خانىمانىمنى
ئەگەر ياندۇرۇپ بەرسەلەر، جان بەدەندە بار، يارلىغ ئىشتىپ
كۆچ پۇسەندىدە بەجا كەلتۈرۈپ ئىتائەت قىلسام» دىيىپ. ئوغۇزخانغە
ئەجەپ خۇش كېلىپ غافىل بولدى. ئەلچىنىڭ ئارقاسىدىن چىڭ-
گىزخان ئوغۇزخانىنىڭ ئۆزەسىگە چېرىك ئاتلاندى. ئوغۇزخان «چىڭگىز
يىراق» دىيىپ غافىل ئىدى. بالايى ناگىھان يەتتى.

قاتتىغ جەڭ بولدى. چىڭگىزخان غالىپ كەلدى. ئوغۇزخان
ئوغلى سەنگۈن باسرۇق بولدى. ئوغۇزخان قاچىپ بارغۇچە تاياڭ-
خان ئايمانىنىڭ ئىككى ئومەراسى قاراۋۇل ئىدى، بىرىنىڭ ئاتى
ئورى باسوجو، يەنە بىرىنىڭ ئاتى ئاتىك سال. ئوغۇزخاننى [بۇ
ئىككىسى] ئۆلتۈرۈپ باشىنى تاياڭخانغە ئالىپ باردى. ئوغلى سەنگۈن
قاچىپ، تاياڭخان بۇ ئىككى بەگنى سەرزەنىش ۋە ئەيىپ قىلدى:
«ئوغۇزخان بەسى ئۇلۇغ ۋە قەرى خان ئىدى. تىرىك ئالىپ كەلمەك
لازىم ئىدى. يامان ئىش بولۇپدۇر» دىيىپ پەسەند قىلمادى. ئوغۇزخا-
نىنىڭ باشىنى كۈمۈش بىلە قاپلاپ نەچچەند مۇددەت تەخت ئۆزە
يانىدا قويدى. سەنگۈن قاچىپ بارغۇچە تولا بولانچىلىق قىلدى.
قىلىچ قارا ئاتلىغ ئومەرا ئۆلتۈردى، خوتەن بىلە تۈبەتىنىڭ ئا-
راسىدا. شول شەۋكەت ۋە ئەزەمەت بىلە كەرەيەتىنىڭ دەۋلەتى
ئاخىر بولدى. جەمى ئايماق قۇرىلتاي قىلىپ چىڭگىز ئات قو-
يۇپ، توققۇز پايەلىغ ئاق تۇغ راست قىلىپ خان كوتەردىلەر:
«مۇندىن سوڭ تىمۇرچىن دىمەي، چىڭگىزخان دىسۇنلەر» دىيىپ.
ئوغۇزخانغە تابىع ئەل-ئايماقنىڭ بەئزىسى چىڭگىزخانغە تابىع بول-
دى ۋە بەزىسى قاچىپ تاياڭخان ئايمانغە قوشۇلدى. تاياڭخاننى

ۋەسۋەسە قىلىپ چىڭگىزخاننىڭ ئۆزەسىگە ئالىپ ئاتلاندىلار.

بۇ خەبەر چىڭگىزخانغە يېتىپ ئۇتروۇ ئاتلانىپ جەڭ سەخت بولدى. جوۇراس ئايماقنىڭ تورەسى جاموۇقە جېجاڭ مەكرەيەت ئايماقنىڭ ئۇلۇغى توقابەگ كەرەيەت ئايماقنىڭ ئۇلۇغى ئەلىن تايشى يەنە ھەم بەسى ئايماق تاياڭخانغە ئىتائەت قىلىپ ئىدىلار. بۇ جەڭدە تاياڭخانغە زەخىم موۇنكەر بولدى. بىتاقەت بولۇپ بىر يەرگە توۇشتى، ئۇلكى ئوڭخان باسروق بولغاندا تاياڭخانغە قوشۇلغان ئومەرالار ھەممە قاچىپ كەتتىلەر. تاياڭخان بەدھال بولۇپ ياتىپ ئىدى. ھالا ئۇلۇغ ئومەراسى بار ئىدى، ئاتى قۇرى باسۇچۇ دېب، يەنە ئۈچ ئومەراسى ھەم ئۇلۇغ ئىدى. [قارىسا] خان ياتىپدۇر.

[ھېلىقى ئىمىر]: «بىر سوز ئەيتاي، قويسۇن، جەڭ قىلالى ئۇلكى، پىتنە - فاسادنى باشلاغانلار قاچتى. ياتىپ ئۇلگۈنچە جەڭدە ئولەلى» دېب. قۇرى باسۇجۇ تاياڭخانغە ئەيتتىكى: «ئەي خان، دۇشمەن باش ئالغالى كەلدى، قوپماق كېرەك» دېب. تاياڭخاندىن جەۋاپ ئېشىتمەدى. يەنە قۇرى باسۇجۇ ئومەرالارغە ئەيتتىكىم: «مېنىڭ بىر سوزۇم بار، ئەيتاي، غەيرەت قىلىپ قوپغاي» دېب، ئەيتتىكى: «ئەي خان، مەھبۇبۇڭ كورباسون ياسىپ كېلىپدۇر، ساڭا مونتەزىر تۇرۇپدۇر» بۇ مەرتەبە ھەم خان ھېچ جونبىش قىلمادى. قورى باسۇجۇ يىغلاپ ئەيتتىكىم: «ئەي ئومەرالار ئەندەك مەقدۇر بولسا ئېردى، خان ھەرىكەت قىلور ئېردى. ئانىڭ ئۇلۇگىنى كورگۈنچە بىز ئاندىن ئىلگەرى كېتەلى» دېب، جەڭگە مەشغۇل بولدىلار. چىڭگىزخان كىشى ئىبەردى: «ئۇز ھالاللادىلار، ماڭا كىرسونلار، تاياڭخاندىن ياخشى پەش كېلەي» دېب. بۇ بەگلەر دەشنام قىلىپ ئەيتتىلەركىم: «تاياڭخاندىن

كېيىن قالغۇچە مىلىك مەرتەبە ئۆلگەن ياخشى» دېب. جەڭ قىلىپ قەتل تاپتىلار.

چىڭگىزخان ئاغا - ئىنىسىغە ۋە ئومەرالارىغە ئەيتتىكىم: «كىشىنىڭ بۇلاردەك ئەقىدەلىك نەۋكەرى بولسە ياغىدىن ھېچ غەمى بولۇرمۇ» دېب، پەسەند قىلدى. تاياڭخان نايمانىنى ئالىپ يۇرتىغە مۇتەسەررىف بولدى. يەنە جەمئى ئاغا - ئىنى ۋە ئەھل ئۇلۇس قورۇلتاي قىلىپ، «چىڭگىزخان» ئات قويۇپ باشىدىن خان كۆتەردىلەر. شەۋكەتى ئەزىم پەيدا بولدى. ئۇلكى فىتنەغە مايىل ئىدى، تاياڭخاننىڭ ئىنىسى بار ئىدى، بۇيرۇق خان دېب. ئاڭا قاچىپ باردىلار. كوپ ئايماق چىڭگىزخانغە ئەل بولۇپ مۇتىئ ۋە مۇنقاد بولدىلار. تاياڭخان بىر تەرەف بولدى. چىڭگىز-خان با ئەزەمەت ۋە شەۋكەت مەكرىيەتنىڭ تورەسى ئۇستۇنىگە چېرىك ئاتلاندى. مەكرىيەتنىڭ تورەسى توقەبەگ قاچىپ بۇيرۇق قاشىغە باردى. بۇيرۇق خان تاياڭخاننىڭ ئىنىسى ئىدى. ئەمما ئۆزىچە خان ئىدى. ئۇڭخان كەرەيەتنى ۋە تاياڭخان نايمانىنى بائىس بولۇپ چىڭگىزخان بىلە ياغى قىلغان ئايماق ۋە قەۋم بۇيرۇق خانغە قوشۇلدى. مەكرىيەتنىڭ ئايماقىنىڭ نىسپىنىڭ ئۇلۇغى دايراۋسۇن دېگەن قىزى قۇلان خاتۇننى چىڭگىزخانغە ئاتاپ ئۇن سەككىزمىڭ ئايماقنى باشلاپ كۆرۈنۈشكە كەلدى. چىڭگىزخان بۇ قەۋمنىڭ ئۆزەسىگە دارۇغە قويۇپ، بۇيرۇقنىڭ ئۆزەسىگە چېرىك بارماق كېڭەشىدە ئىدى. «تاڭغۇت ئايماقى ياغى بولدى» دېب خەبەر بولدى. تاڭغۇتنى قاشىن ھەم دەپدۇرلار. تورەسىنىڭ ئاتى شىدۇرقۇ، ئۇنبەش لەك لەشكەر - چېرىكى بار. چىڭگىزخان بورغول نويان بىلە جىمىنتايىنى، بۇرۇنغار چېرىكىنى بۇيۇردى. بۇ ئو-مەرالار ئىككى ئۇلۇغ شەھەرنى ئالىپ، بىرىنىڭ ئاتى سالكى يە-

AltunOq

تەبىردىنىڭ ئاتى كەلەڭلۇشى، شىدۇرقۇنى چىڭگىزخانغە ئەل قىلىپ
ياندىلار. بۇيرۇق خانىنىڭ قەستىدە چېرىك ئاتلاندى.

چىڭگىزخانغە خۇدايىتەئالا يار بولدى. بۇيرۇق خان شى-
كاردا ئىدى. چىڭگىزخانىنىڭ قاراۋۇل كىشىسى بى دەردسەر تۇ-
تۇپ ئولتۇردى. چىڭگىزخان بۇيرۇق خانىنىڭ ئەھل - ئۇلۇ-
سىنى ۋە مەملەكەتىنى ئالدى. توقا بەگ مەكرەيەت تاياڭخانىنىڭ
ئوغلى قاچىپ بارىپ ئېرتىش دېگەن مەۋزەئىدە ساكىن بولدىلار.
چىڭگىزخان توقا بەگ مەكرەيەت بىلە كۇشلۇك خان نايمان
قەستىدە چېرىك ئاتلاندى. شول مەھەلدە ئومەرائى قىرغىز ئەلچى
ئىبەرىپ ئىتائەت قىلدى، پىشكەش بىر ئاق شوڭقار باش قىلىپ
تەنسوق بىسيار ئىبەردى. چىڭگىزخان ھەم ئەلچى ئومەرائى قىر-
غىزنى خۇشدىل ياندۇر[دى]. ئېرتىش يولىدا قەۋمى ئويرات
ئۇستۇنگە — ئويرات ئايماقىنىڭ ئۇلۇغى قوتۇقبەگ پىشكەش قەرا-
ۋان ئالىپ كورۇنۇشكە چىقتى. چىڭگىزخانغە [يول] باشچى بولۇپ
توقا بەگ بىلە كۇشلۇكنىڭ ئوزەسىگە يەتكۇردى. قاتتىغ جەڭ
بولدى. توقا بەگ ئۆلدى، كۇشلۇك قاچىپ كەتتى. توقا بەگ بىلە
كۇچلۇك [نىڭ] يۇرتىغا مۇتەسەررىف بولدى.

ئول زەماندا تۇركىستان قارا ختاينىڭ قولىدا ئىدى. قارا
ختاينىڭ [خانىنى] گورخان دەر ئېردىلەر. يەئنى ئاندىن ئۇلۇغ
پادىشاھ يوق [ئەردى.] گورخانىنىڭ پايتەختى بالاساقۇن ئىدى. كې-
يىن مۇغۇل ئالمالىق [دېب] ئاتادى. ئۇيغۇرنىڭ تورەسى ئىدى-
قۇت گورخانغە كەمال ۋافىر خىراج بېرۇر ئىدى. چىڭگىزخانىنىڭ
شەۋكەت ۋە ئەزىمەتىنى ئىشىتتى. گورخانىنىڭ قويغان شەھنەسىنى
ئولتۇرۇپ چىڭگىزخانغە تابىئ بولدى. گورخانىنىڭ ئىدىقۇت ئولتۇر-
گەن شەھنەسىنىڭ ئەتى شوكەم ئىدى. گورخانغە خارەزم پادى-

شاھى سۇلتان مەھمۇد ئوتتوزمىڭ مىسقال ئالتۇن بىرۇر ئىدى. سەمەرقەند پادىشاھى ئەفراسىياب نەسلىدىن سۇلتان ئوسمان مالى ۋافىر گورخانغە بىرۇر ئىدى. گورخان بەسى ئۇلۇغ پادىشاھ ئىدى. توققۇز ياشىدا خان بولدى. توقسان بەش يىل پادىشاھلىق قىلدى. كۇشلۇك خان گورخان قاشىغە باردى. كۇشاۇك كوتەچى بولۇپ، بىر كوتەچىسىنى [كۇشلۇك] دىب، ئىچكەرى كىيۇردى. گورخانىنىڭ ئۇلۇغ خاتۇنى كۇشلۇكنى تونۇپ ئەيتتى: «پادىشا تاشقارى كوتەچى ئىچكەرى ئولتۇرۇرمۇ؟» دىب، كۇشاۇكنى چىرلاپ كىردىلەر. گورخانىنىڭ كۇيىۇ خاتۇنىدىن بىر قىزى بار ئىدى. كۇشلۇك خانغە ئاشىق بولدى. كۇشلۇك خان بەسى ساھىبجەمال ئىدى. گورخان قىزىنى كۇشلۇك خانغە بەردى.

ئەلقىسسە، چىڭگىزخان خىتاي ئوزەسىگە چىرىك ئاتلاندى. ئالتاي خان خىتاي خانى مالىنىبىنەھايەت [بىلەن] قىزىن ئىبەردى. چىڭگىزخان خىتاينىڭ شەھرى نەمكىنىڭ، چىڭدو دىگەن ئىككى ئۇلۇغ شەھرىنى ئالىپ ئالتاي خاندىن خىراجىبىنەھايەت ئالىپ ياندى. كۇشلۇك خان گورخانىنىڭ ئەرزىگە يەتكۇردى: «سىنىڭ ئەھل - ئۇلۇسۇم ئىدىقۇتتارلىق ۋە بەش بالىق ھۇدۇدىدا سەرگەردان ۋە پەرىشان ئىرمىش. چىڭگىزخان خىتاي مەملەكەتىغە مەشغۇلدۇر. مەن بارىپ ئەھلى - ئۇلۇسۇمنى يىغىپ خىزمەت بولسا خىزمەتكە كەلسەم» دىدى. گورخان مەرد، دەۋلەتمەند ئىدى. ساددەلىك قىلىپ كۇشلۇك غەددارغە رۇخسەت بەردى.

سۇلتان مەھمۇد خارەزم شاھ قەۋى ھال بولدى. غۇر ۋە غەزنە خىراسان ساف بولدى. گورخان كافىرغە خىراج بەرمەك گىران كەلدى. كۇشلۇكغە ئەلچى ئىبەردى، ئەيتتىكى: «مەغرىب تەرەپىدىن مەن بولاي، مەشرىق ھۇدۇدىدىن كۇشلۇك خان بولسۇن،

ئەگەر مەن ئىلگىرى بارىپ ئالسام گورخاننىڭ ۋىلايىتىدىن ئال-
مالىتقىچە ماڭا بولسۇن. ئەگەر كۈشلۈك ئىلگىرى كىلىپ ئالسا
زاكەت ۋە خوجەندغىچە كۈشلۈكقە بولسۇن. چۈنانكىم گورخان
پىرۋ زەئىپ بولۇپدۇر. مەشرىق تەرەپىدەكى ئۇمەراسى چىڭگىز-
خانغە مايىل ئىرۇر» دىب. كۈشلۈك گورخاننىڭ ئۇزەسىگە كەل-
دى. گورخان ياۋوق كىشىلەرى بىرلە ئوترۇ چىقىپ جەڭ قىلدى
گورخان غالىپ كەلدى. كۈشلۈك يەنە لەشكەر تەرتىپ قىلىپ
يەنە موقاتىلە قىلدى. گورخان غافىل ئىدى.
كۈشلۈك غالىپ كەلدى. گورخاننىڭ مەملەكىتىغە مۇتەسەررىپ
بولدى. گورخان بۇ غەم - غۇسسەدىن جان بەقايىزى ئەرۋاھقە
تاپشۇردى. يۈز ئاللە ياشدا ئىدى، دۇنيادىن ئۆتكەندە. كۈشلۈك
قاراختاينىڭ مەملىكەتىنى ئالدى. زۇلۇم ئاغاز قىلدى. خۇدايى
تەئالانىڭ بەندەلەرى دىنا قىلدىلار. موسۇلمانلارنىڭ دۇئاسى مۇس-
تەجاپ بولدى. چىڭگىزخان خىتايدىن فارىغ بولدى. كۈشلۈك
چىڭگىزخاننىڭ سەۋلەتىدىن قورقۇپ بەش ئالىق بىلە كۈچا[غە]
كەلدى. تۆرت يىل كۈچادا بولدى. چىڭگىزخان خىتايىنى، تاڭ-
غۇتنى ساي قىلدى. كۈچادىن قاچىپ كاشقەرغە كەلدى. «شىمدىرقۇ
تاڭغۇت تورەسى يەنە ياغى بولدى» دىب خەبەر بولدى. چىڭ-
گىزخان يەنە ئاڭا موقەييەد بولدى.

كۈشلۈك غەددار نابىكار ئىمن [غە] باردى. خوتەن شەھ-
رىدە مۇنادى قىلدۇردى: «ھەر ئالىم ۋە ئىمام، بۇزرۇگۋارلى
بار، ھازىر بولسۇن!...» دىب.

ئۈچ مىڭدىن زىيادە ئىمام ۋە ئالىم ھازىر بولدىلار. ئىچى-
ۋايى ھەممەسى ئۇلۇغ — ھەزرەتى ئىمام ئەلائۇددىن موھەممەد
خوتەنى قەددەسە سىررەھۇ [ھەم] كەلدىلەر]. كۈشلۈك كاپىر

ناچىر ۋە فاسىق ئەيتتىكى: «ئىككى ئىشنىڭ بىرسىنى ئىختىيار
قىلىڭلار: يا تەر[سا] بولۇڭلار، يا جەلا تاتاپ بوتغەسەجدە قىلىڭلار.
بۇ ئىككىسىنىڭ بىرىنى قىلمىساڭلار سىياسەتى بەلىغ قىلىپ گۇنا-
دىن ئازاپ بىلە ئۆلتۈرۈرمەن! ئەگەر كىشىنىڭ بەھىمس ۋە مو-
ئازىرەسى بولسا مەندىن قورقماي قىلغۇن» دېب. ھەزرەتى ئىمام
ئەلاۋىددىن مۇھەممەد قەددەسە سىررەھۇ ھەق كۆيلۈقغە بەل باغ-
لادى. شاھادەتگە قەرار بېرىب ئىماملارنىڭ ئاراسىدىن قوپۇپ
كۆشلۈك قاشىغە كېلىپ ئولتۇردىلار. ئول كافىرى فاجىرىمنە
موناظىرە ئاغاز قىلدىلار. ھەق باتىلغە غالىبە قىلدى. ھەزرەتى
ئىمام ئەلاۋىددىن مۇھەممەد قەددەسە سىررەھۇ كۆشلۈكنى مۇلزەم
قىلدىلار ۋە كافىرى بىشەرم ھەزرەتى [مۇھەممەد]سەللەللاھۇ ئەلەيھى
ۋەسەللەمغە بارەلەرىدە ناسەزا ئەيتتى. ھەزرەتى ئىمام ئەلاۋىددىن
مۇھەممەت قەددەسەسىررەھۇ كافىرى ناسىنى دەشنامى قەبىھ قىلىپ يۈزىگە
تۈكۈردىلەر. ئول نابەكار [كۆشلۈك] ئىمام ئەلاۋىددىننى تۇتتۇرۇپ چا-
ھارمىخ قىلىپ، قىيىن بىلە ئۆلتۈردى. ھەزرەتى ئىمامنى مەدرەسەلە-
رىنىڭ ئالدىدا چارمىخ قىلدى. ئىمام ۋەسىيەت قىلدىلار: «ئەي
مۇسۇلمانلار، سەبر قىلىڭلار! دۇنيانىڭ ئازابى پات ئۆتەر، ئاخى-
رەت ئازابىدىن قورقۇڭلار! دىنى مۇھەممەدىدىن يانماڭلار!» دېب.

كۆشلۈك ھەزرەتى ئىمام ئەلاۋىددىن خوتەنى باشلىغ ئۈچ
مىڭدىن زىيادە ئۇلۇما ۋە ئىماملارنى قەتلى قىلدى. بۇ خەبەر چىڭگى-
زخانغە يەتتى. جەبە نويانىنى، لەشكەرى نەراۋان بىلە بوي-
رۇدى، كۆشلۈكنىڭ دەفئىغە. بۇ مەھەلدە كۆشلۈك كاشقەردە
ئىدى. مۇسۇلمانلاردا ئىختىيار يوق ئىدى. جەبەنويانىنىڭ خەبەرىنى
ئىشىتىپ كۆشلۈك قاچتى. جەبەنويان دەرھال سېرىغقۇلدا

يېتىپ كۈشلۈكنى ئۆلتۈردى. جەبە نويان مۇنادى قىلدۇردى «ھەركىم، ھەر كىشى ئۆز دىنى ۋە ئادىتى بىلە بولسۇن، كىشىگە كىشى تەئەررۇز قىلماسۇن» دېپ.

ھەركىمەرسە مىللەتى ھەنىق ۋە دىنى شەرىق مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە ئېتىراز قىلدى، پات - پۇرسەتدە نىست — نابۇد بولدى. تا قىيامەت ھال مۇنداغ بولۇر. ھەر كىشىكىم تەقۋىيەت شەرئى مۇھەممەدى قىلۇر، سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم دەۋلەتى باكەمال ۋە ئۆمرى دەراز نەسىپ بولۇر. مۇئجىزە ھەزرەتى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم.

ئەلقىسسە، چىڭگىزخان تەمامى ۋىلايەتى مەشرىقكە — مەملىكەتى خىتاي، ئالمالىق، مەملىكەتى ئۇيغۇر، تاتار مەملىكەتى، قارا خىتاي ۋە قارا قورۇمدىن تا مەملىكەتى كاشتەرغىچە چىڭگىزخانغە سانى بولدى.

[چىڭگىزخان بىلە] خارەزم شاھىنىڭ نىزائى

چىڭگىزخانىنىڭ ئىران ۋە تۇراننى ئالغانى خارەزم شاھلارىنىڭ نىكبەتى

بۇخارا سەمەرقەنددىن تىجارەت سەۋدا ئۈچۈن چىڭگىزخانىنىڭ ئورداسى قارا قورۇمغە باردى، بۇ ئۈچ سەۋداگەر ئىدى. مەتائىغە قىممەت بەھا قىلدى. چىڭگىزخان بۇ سەۋداگەرلەرنى خەزىنەگە كىيۈردى ۋە ئەيتتى: «بۇ سەۋداگەرلەر بىزنى سەھرايى، ھېچ مەتائ كۆرمەگەن خىيال قىلدى. شول سەبەبدىن خەزىنەگە كىيۈردۈم، كۆردۈڭلەرمۇ؟! مەتائ مۇنداھەم بارمۇ؟» دېدى.

يەنە سەۋداگەرلەرگە بۇيرۇدى: «مەتائىلىنى قىممەت قىلىڭ» دېدى.

سەۋداگەرلەر قىممەت قىلغانلىقى ئۇنىمادى، «ھەزرەتى پادىشاھقا ئاتاپ ئالىپ كەلدۇك» دېدىلار. چىڭگىزخانغا خۇش كەلدى. چۇ-تەرغە ئالتۇن باش، بوزگە كۈمۈش باش بۇيرۇدى. بەزى [لەر]: «باش — بەشيۈز مىسقال» دەپدۇرلار.

چىڭگىزخان: «تەمامى مۇغۇلىستان ۋە تۈركىستان مەملەكەتى، خىتاي ۋە قارا خىتاي ماڭا ساپى بولدى. ئىران ۋە بەزى تۇران سولتان مۇھەممەد خارەزم شاھدا. بىز ياخشى بولساق، ئارادا ئەلچى يۈرسە، مەملەكەت ئاۋادان بولسۇن. ئاندا يوق نەمەنى بۇ تەرەپ-تىن ئالىپ بارسۇن، مۇندا يوق نەمەنى ئول تەرەپتىن ئالىپ كەلسۇن» دېب، ئۈچ كىشىنى ئەلچى قىلدى. بىرىنىڭ ئاتى مەھمۇد خارەزمى، يەنە بىرىنىڭ ئاتى ئەلى خوجەبۇخارى، يەنە بىرىنىڭ يوسۇف ئوترارى. بۇ ئۈچ كىشىنى بوسەۋداگەرلەرگە قوشتى. شەھ-زادىلەرگە ۋە ئوردالارغە ۋە ئۇمەرالارغە بۇيۇردىكىم: «سەۋدا-گەر ئىبەرىڭلەر. تانسۇق نەمە ئالىپ كەلسۇن» دېب. يۈز ئەللىك كىشىنى جابدۇپ قوشتىلار. يورت [دىن] يۈز ئەللىك مۇسۇلمان ئەنۋالى فەراۋان ئالىپ يولغا كىردىلار. بۇ ئەلچىلەر بىلە ئوترارغە ئوتروز كەلدىلەر. ئىنالچۇق ئاتلىغ سۇلتانىنىڭ ۋالىدەسىغە خىشاۋەندە ئىدى. ئىنالچۇققە قايىرخان ئات بېرىپ ئىدى. بۇ قايىرخان بەسى شەۋ-كەت ۋە ھەشەمەت پەيدا قىلدى، غورۇر ۋە نەخۋەتئەزھەد زىيادە زوھۇر تاپتى. بۇ سەۋداگەرلەرنىڭ ئاراسىدە بىر ھىندۇزادە تۇججار بار ئىدى، بۇ قايىرخانغە قەدىم ئاشنائىدى. قايىرخان دىمەي، ئىنالچەق دېب خىتاب قىلدى. قايىرخانغە بەسى يامان كەلدى ۋە يەنە مالى بىنەھايەت ئىدى. مەردىكى بەدنەفس بۇ ئەمۋالىدىن تەمەئ

قىلدى، موللىلاردىن ھەتتا بەزىلىرى: «جەمائەتنى كاپىرغە ئىتائەت
قىلىپ جاسۇس بولۇپ كېلىپدۇر» دېدى. موللىلار ھەتتا پىتىۋا بېرىپ:
«مۇسۇلمانلىكى، دىن دىلىنى كاپىرغە بېرىپ جاسۇس بولسا، ئانىڭ
خۇنى ھەلال» دېدى.

قايىرخان ئەلچىلەر بىلە تۇججارلارنى زىندانغە سالىپ
سۇلتان مۇھەممەد خارەزم شاھغە ئەرزداشت ۋە ھەدىيەلەرنى
ئىبەردى. سۇلتان خارەزم شاھ ئەرەقتە مەست بولۇپ ئولتۇرۇپ
ئىدى، خىيال ۋە فىكىر قىلماي بۇيرۇق بەردى: ھەتتا دىگەن بىلە
بۇنچە مۇسۇلمانلارنى قەتلگە مەھكۇم قىلدى. بۇ تۆرت يۈز ئەللىك
كىشىدىن بىر مۇسۇلمان زىندانغە سالىنغۇچە قېچىپ بىر يەرگە بې-
رىپ ئىدى. ھەمراھلارنىڭ ئۆلۈم خەبەرىنى ئېشىتىپ قېچىپ چىڭ-
گىزخاننىڭ ئوردىسىغە باردى. چىڭگىزخان بۇ ۋاقىئەدىن خەبەر-
دار بولدى، بەسى مۇتەئەللىم بولۇپ بىر پۇشتەغە چىقتى. بوينىغە
بوتەسىنى سالىپ ئۈچ كېچە - كۈندۈز يىغلاپ ئېيتتىكىم: «ئەي
خۇدايى بۇزۇرگ ۋە ئەي تەڭرى جاۋىد ساڭا بۇ ۋاقىئە مەلۇم،
مۇپتەدائى فىتنە ۋە فاساد كىم بىگۇناھ بەندەلەرنى نىست نابۇد
قىلدى، مەن زەئىف بەندەڭگە قۇۋۋەت بەرگىل» دېدى. ئۈچ كې-
چە - كۈندۈزدىن كېيىن ئەسەرى مۇناجات چىڭگىزخانغە زاھىر
بولدى. پۇشتەدىن خۇشھال ۋە خۇررەم يانىپ تۈشتى. ئۇمەرالارغە
ئېيتتىكىم: «تەڭرى جاۋىد ماڭا قۇۋۋەت بەردى. چېرىككە ھازىرلىق
بۇيرۇڭلار» دېدى. ئۇمەرالەر چېرىكنى جەمئىگە جارچى يىبەردىلەر.
چېرىك تەييار بولدى.

تارىخقە ئالتە يۈز ئون ئالتە ئىدى، چىڭگىزخان سۇلتان
مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ ئۈزەسىگە چېرىك ئاتلاندى. شۇل مە-
ھەلدە چىڭگىزخان سىبۇداي بەھادۇر، قوتۇجار بەھادۇرنى

قىلىپ قۇدۇ دېگەنىنىڭ ئۈستۈنىگە بۇيرۇپ ئىدى. قۇدۇ دېگەن مەكرىبەت تۇرەسىدىن ئىدى. بۇ ئىككى سەردار ئۇن مىڭغە يېقىن كىشى بىرلە قۇدۇ بىلە جەڭ قىلدى. قۇدۇ باسرۇق بولدى. كوپ كىشى ئۆلدى. شول ھالەتدە خارەزم شاھ يەتتى. بۇ مەجرۇھلەردىن بىرى تىرىك ئىدى، خەبەر بىردى. ئەيتتى: «چىڭگىزخانىنىڭ چېرىكى شۇبۇ شەھەرىمىزنى ئالىپ تۇرەمىزنى ئۆلتۈرۈپ كەتتى» دېپ. سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ كەينىدىن تۇرۇپ يەتتى. سىبۇداي باھادۇر بىلە قوتۇجار باھادۇر ئەيتتىلەركىم: «بىزنى چىڭگىزخان يەنە خىزمەتكە ئىبەردىپ ئىدى سۇلتان خارەزم شاھ ئەل بولادۇر، رۇخسەتى جەڭ يوق» دېدى. سۇلتان خارەزمشاھنىڭ دەۋلەتى يانىپ ئىدى. بۇ مەئقۇل سۆز مەقبۇل بولمادى. جەڭ ئاغاز قىلدى. مۇغۇل چېرىكى ناچار جەڭ قىلدى.

سۇلتان مۇھەممەد خارەزم شاھنىڭ شەۋكەتى شۇنداغ ئىدى ئىدىكى ئەندەك سەير ئۆپۈن ئاتلانسا يۈزمىڭ كىشى ھەمراھ ئىدى. ھەر كۈنى نەۋبەتكە يەتمىش ئالتۇن ۋە كۈمۈش نەغارە چالدۇرۇر ئىدى. بۇ ئەندەك مۇغۇل چېرىكى سۇلتان مۇھەممەد خارەزم [شاھ] غە غالىپ كەلدى. سۇلتان قولىدە تۇتۇشمىشى ئۇلۇغ ئوغلى سۇلتان جەلالىددىن مىنگبۇرى بەسى بەھادۇر يىگىت ئىدى. ئاتاسى خارەزمشاھنى بۇ مۇقىملىكدىن خالاس قىلىپ جەڭ قايىم بولدى. كېچە ھەر ئىككى لەشكەر تۇشىنى مۇغۇل چېرىكى ھەر يەردە ئوت قالاپ قويۇپ قەرار قىلدى. ئەتەسى خارەزم شاھ [غە] مەلۇم قىلدى، يانىپ كېتىپدۇر. خارەزم شاھ بەسى قورقتى. مال ۋە جاندىن ئۈمىد ئۈزدى.

ئوغلى سۇلتان جەلالىددىن مىنگبۇرى ئەيتتىكىم: «ئەي

پەدەرى بۇزرۇكۋار سىزنىڭ مەردانەلىكىڭىز بارچە ئالەمغە مەش-
ھۇر ۋە رەۋشەن. ھەمى سائەت تورت لەك چېرىك تەييار ۋە
ھازىر، كافىر بىلە جەڭ قىلالى، ئىراق ئەزاربەيجانغە كىشى
چاپدۇرۇپ چېرىك يىغالى» دىيب. سۇلتان قەبۇل قىلمادى. ئوتـ
رارغا قايىرخان ھاكىم ئىدى، يىگىرمە مىڭ لەشكەرى بار ئىدى.
سۇلتان مۇھەممەد ئون مىڭ كىشىگە خاس ھاجى قاراچەنى باش
قىلىپ قويدى. خوجەند ۋە فىناكەتكە ئوتتۇزمىڭ لەشكەر [بىلەن]
تومۇر مەلىكنى باش قىلىپ قويدى. بۇخارانىڭ ئەللىك مىڭ چېـ
رىكى بار ئىدى. ئوتتۇزمىڭ كىشى ئەمىر ئىختىيارىددىن كۈشلىنى
ئەلى ساھىپكى ئايىتاياجخان مۇقەللەب ئىدى. بۇ ئومەرالارنى
باش قىلىپ بۇخاراغە قويدى. سەمەرقەندنىڭ ئوز كىشىسىدىن
باشقە يۈز مىڭ لەشكەر [بار ئىدى]. سۇلتاننىڭ تاغاسى تاغاي-
چاقنى ھىسامىددىن مەسئۇدنى ئومەرائى غور ھەزمىلنى باش قىلىپ
سەمەرقەندكە قويدى. بەلىخ [گە] كەلدى. ئوغلى سۇلتان جەلالىد
دىن مىڭبورى ئەرز قىلدى: «ئەي پەدەر، سىز يىگىرمە يىل
مەردانىلىق بىلەن ياغى باسىپ پادىشاھ بولدىڭىز. بۇ مۇشتى بى
دىنىدىن مۇنداغ قورقاسىز؟» سۇلتان خارەزم شاھ ئەيىتتى: «مەن
ئىشتكەننى سىزلەر ئىشتمەيسىزلەر. رىجالىلغەيب ئاۋاز قىلادۇر:
‹ئەييوھەلكەفەرە ئۇقتۇلولفە جەرە›، دىيب. بو ئەۋاز قولاقىمغە كېـ
لەرچە ھىراسى ۋە ۋەھمى كوڭلۇمگە تۈشەدۇر. بى ئىختىيار قا-
چادۇرمەن» دىدى. سۇلتان جەلالىددىن مىڭبورى ئەيىتتىكى:
«ئەي پەدەرى بوزرۇكۋار ماۋارەئۇننەھر قولدىن چىقتى. ئەگەر
سۇلتانى جەھانغە ۋەھىم ۋە ھىراس تۈشۈپدۇر، سۇلتان ئىراقغا
بارسەلەر، لەشكەرىكى ھازىر بار ئىككى لەك كىشى بار. ھەممە
شەھەرلەرگە كىشى چاپتۇرالى، خارەزم شاھدا خومارتىكىن ئانلىغ

ئىككى لەك چېرىكى بار، ماڭا بەرسۇنلار. خۇراسان، ئىراقنى قولدىن بەرمەيلى. دەريايى جەيھۇننى توسۇپ مەردانە جەڭ قىلالى. خۇدايىتەئالا نۇسرەت بەرگەي. ئەگەر نۇسرەت بەرسە ئەلنىڭ ئەيىبىدىن مەئاف بولغايمىز» دىبى. سۇلتان جەلالىددىن نەچچە مەرتەبە ئەرز قىلدى. سۇلتان مۇھەممەددىن دەۋلەت يانىپ ئىدى، مەئقۇل بولمادى. «ئەيبۇ ھەلكەفەرە ئوقتولۇلفەجەرە» مۇنىڭ مەنىسى ئانداغ بولۇر كىم: «ئەي كافىرلار ئۆلتۈرۈڭلەر فاسىقلارنى».

سۇلتان خارەزمشاھ ئىراق [قە] يۈردى. چىڭگىزخان چىغىتاي خان بىلەن ئوكتاينى ئوترارغا بويرۇدى. بەش ئاي مۇھاسىرە قىلىپ ئالتىنچى ئايغە ئوترارنى ئالدىلار. قايىرخان بىلە قاراچەنى ئۆلتۈردىلەر، جوجى خاننى خوجەند ۋە پەناكەتكە بويۈردى. جوجى خان ئەلچى كىيۈردى. ئەۋباش رەنۇر ئەلچىنى ئۆلتۈردى. ھاكىمى خوجەند ۋە شاش قۇتلۇغ خان ئىدى. بۇ ۋاقەنى ئىشىتتى، ئەرسە: «بۇ ئەلنىڭ خۇنى بوزۇلۇپدۇر، تەڭرى تەئالانىڭ غەزەبىگە سازاۋەر بولۇپدۇر» دىبى، خارەزم شاھقە قوشۇلدى. شاش بى دەردىسەر فەتھ بولدى. فەناكەت ۋە خوجەند ھاكىمى تومۇرمەلىك ئىدى. تومۇر مەلىك بەھادۇر مەردانە، ھەر بىر ئوقى مىلتىقدىن زىيادە [ئىدى]، جەڭگى مەردانە قىلدى. مۇغۇل دەمبەدەم زىيادە بولدى. تومۇر مەلىكنىڭ كىشىسى كەم قالدى. تومۇر مەلىك مىڭ ياخشى كىشى ھەمراھ قىلىپ رەۋان بولدى. بۇ خەبەر جوجى خانغە يەتتى، يىگىرمە مىڭ كىشىنى بۇيرۇدى. جەڭگى سەخت ۋاقە بولدى. تومۇر مەلىكنىڭ كۆچى دەرتالنى تۇتۇپ ئالدىلار. جوجى خان كىشى ئىبەرتىپ تۇردى. ئوتتۇز مىڭ مۇغۇل چېرىكىدىن ئون مىڭ كىشى ئۆلدى. تومۇر

AltunOq

مەلىك ئۈچ كىشى بىلەن قالدى. ئەمما ئۈچ ئوق قالدى، بىرىنىڭ باشى يوق. ئەللىك كىشى [قوغلاپ] يەتتى. تومۇر مەلىك باشسىز ئوقى بىلەن بىر موغۇلنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. تومۇر مەلىك ئەيتتىكى: «ئەي موغۇللار بىھۇدە ئۆلمەڭلەر، مەندە پۇل - مال يوق» دېدى. موغۇل يېنىپ بارىپ جوجى خانغا تومۇر مەلىكنىڭ كارى بارىنى ئەيتتىلەر. سىر-سەند قىلدى.

چىغتاي خان، ئوكتاي خان، جوجى خان سەمەرقەنددە ئۇ لارىغا كېرىشۈش قىلدى. بىسيار جەڭگى جەدەل بىرلە سەمەرقەند فەتھ بولدى. چىڭگىزخان تولى خان بىلە بۇخاراغا باردى. جوجى خان، چىغتاي خان، ئوكتاي خاننى فەتھ خارەزمگە يوبوردى. چىڭگىزخان بۇخارا [غە] يۈردى. دەرۋازەنىڭ ئالدىغە تۈشتى. بۇخارادا سەردار يىگىرمە مىڭ كىشى ئىتتىپاق قىلىپ شەبىخۇن كەلتۈردىلەر. چىڭگىزخاننىڭ يامان غەزەبى كەلدى. نەرنەسى ئەلچى كىيۈردى: «ئولكى ئاھالى ۋە مەۋالى ئەكابىر ۋە سادات كى بار، ئۇلار بىلە ئىشىم يوق» دېدى.

ئەكابىر ئەشراف كۆرۈنۈشكە چىقىپ باشلاپ شەھرى بۇخاراغا كىردىلار. چىڭگىزخان كىچىك ئوغلى تولى خان [بىلە] مەسجىدى جامە بۇخاراغا كىردىلار: «بۇ، ئوردايى پادىشاھمۇ؟» دېب سوردى. ئېيتتىلەر كىم: «بۇ خانەئى خۇدايى، مەسجىد دېدۇرمىز» دېب. مۇسھەفنىڭ ساندۇقلارىنى ئاچۇر بولدى. ئەكابىر ئەشراف ئات باقتىلار.

ئەلقىسسە. يىگىرمە مىڭ كىشىنى قەتل قىلدى. مىڭنى ئەسىر ئالدى، ئاندىن ئۆزگەنى ئەفۇ قىلدى. شاھزادەلەر چىغتاي، ئوكتاي، جوجى خارەزمنى مۇھاسىرە قىلدىلار. نەتىجە بولمادى. چىغتاي خان بىلە جوجى خاننىڭ مۇخالىفەتىدىن، ئالىتە ئايغە

تارتتى. خارازم فەتھى بولادى. چىڭگىزخان يارلىغ ئەبەردى: «چىغتاي بىلە جوجىنىڭ سوزىگە كىشى ئىلتىفات قىلماسۇن. ئوكتاي خاننى [خان] بىلىپ يارلىغدىن تەجاۋۇز قىلماسۇنلار» دىب.

ئوكتاي خان ئىككى ئاغاسىنىڭ ئاراسىغە دوستلوق پەيدا قىلىپ شەھرى خارەزم فەتھى بولدى. خۇمارتېگىن باشلىغ سەكسەن مىڭ كىشى ئولدى. ھەزرەتى شەيخ نەجمىددىن كۇبرايى قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ خارەزمدە ئىدىلار. ئوكتاي خان ھەزرەتى شەيخقە كىشى كىيۇردى: «خارەزمدىن تاشقارى چىقسۇنلار، خارەزم قەتلى ئام بولادۇر» دىب. شەيخ نەجمىددىن كۇبرا قەددەسە سىررەھۇ ئەيتتىلەركىم: «يەتمىش يىل بۇ شەھەردە بولدۇم، ياخشىلىغىنى كوردۇم. ئەمدى بەلا ۋە مىھنەت يەتكەندە جۇدا بولماق مۇرۇۋۋەتدىن ئەمەس، قەزاغە رىزا بەردىم» دىدىلار.

ھەزرەتى شەيخ خارەزم قەتلى ئامدا شەھىد بولدىلار. سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ دەرەئى ئابىسكۇن دېگەندە ئالەمدىن سەفەر قىلدى. سۇبۇداي بەھادۇرنى ئوتتۇز مىڭ كىشى بىلە سۇلتان مۇھەممەد خارەزم شاھنىڭ ئارقاسىدىن بۇيرۇپ ئىدى. خارەزم شاھ دەرەئى ئابىسكوندا فەۋت بولدى. سۇبۇداي خەزىنە ۋە مالنى ئالىپ ياندى.

تولى خاننى فەتھى خۇراسانغە بۇيۇردى. سۇلتان جەلالىددىن مىڭبورى غەزنە ھەددىدە ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ بىر ئۇمەراسى ئىككى سان كىشى بىلە قاراۋۇل ئىدى. ئاتى شەنگى قوتۇقۇ. جەڭ قىلدى. سۇلتان جەلالىددىن مىڭ بورى غالىپ كەلدى. قوتۇقۇ بەھادۇر بارىپ چىڭگىزخانغە يەتكۇزدى. چىڭگىزخان سۇلتان جەلالىددىن مىڭ بورىنىڭ ئۈزەسىگە باردى. دەرياى سىند ياقاسىدا سۇلتانغا يەتتى. سۇلتان جەلالىددىن

ملىك بورى شۇنداغ جەڭ قىلدىكى، ئىسپەندىيار ۋە رۇستەملەر «بارىكەللا»دەر ئىدى. سۇلتاننىڭ چېرىكى ئاز قالدى. بەسى جەڭ بولدى. ئۇز بالا بار قەسنى ئۇزى ئۆلتۈرۈپ تازە ئات مىنىپ مۇغۇل چېرىكىگە ھەملە قىلىپ بەھادۇرلارنى قايتارىپ سالىپ دەريايى سىندىدىن ئۆتۈپ قىلىچىنى يۇيۇپ، نەيزەسىنى يەرگە قاداپ سەلاھىنى خۇشلۇك [قىلدى]. چىڭگىزخان ئوغۇللارىغە ئېيتتىكىم: «ئاتانىڭ ئوغلى شومداغ بولسە» دېپ. چىڭگىزخان ئاۋاز قىلدى: «ئەي پادىشاھزادە ئانچە ئىشتىپ ئىدىم، يۈز ئانچە بار ئىكەنسەن، ئەمدى قويغىل، قەددۇ قامەتىڭنى كورەي» دېپ. سۇلتان جەلالىددىن ملىك بورى قويۇپ نەچچەند قەدەم يۈرۈپ تۇردى. يەنە ئەيتتىكى: «ئەي شاھزادە ئېمدى ئۆلتۈرغىل، ئاكلاغانچە بار ئىكەنسەن.» سۇلتان ئۆلتۈردى. چىڭگىزخان ئەيتتىكى: «ئەي پادىشاھزادە غەرەز ئۇل ئىدىكى، مېنىڭ بۆيرۈغۇمچە بولغايسەن، ئېمدى بار» دېپ. سۇلتان جەلالىددىن ھىندىستان [غە] باردى. قائان جاھانگىر چىڭگىزخان تالغانغەچە ئالىپ بەلخ [قە] كەلدى. تولى خان تەمامى خوراساننى فەتھ قىلىپ. چىڭگىزخانغە قوشۇلدى. ئۇكتايخان، چىغتايخان ھەم خارازمنى ئالىپ كېلىپ قوشۇلدى. جۇجى خان خارەزمىدىن يورتى دەشتى قىپچاق ئىدى، كەتتى.

چىڭگىزخان بەسى ئاغرىدى. چىڭگىزخان، چىغتايخان، ئۇكتايخان، تولى خان ئالغان مەملىكەتلەرگە شەھنە ۋە دارۇغە قويۇپ ياندىلار.

خەبەر بولدىكى: «تاڭغۇت تورەسى شىدەرقۇ يەنە ياغى بولدى» دېپ. شىدەرقۇنىڭ ئۇن بەش لەك كىشىسى بار ئىدى. تاڭغۇت مەملىكەتى بەسى ئۇلۇغ شەھەرلەر، چېرىكى ئۇن بەش

لەك كىشى چىڭگىز خان بىلە جەڭ قىلدى. خان باسرۇق قىلدى. شىدەرقۇ شەھەرگە بىركىدى. چىڭگىز خان ئەلچى ئەبەردى. شىدەرقۇ ھەم ئەلچىگە كىشى قوشۇپ ئەۋەتەردى. بىر ئاي موھلەت تىلەدى. بىر ئايدىن كېيىن كورۇنۇشكە چىقماق بولۇپ، ئەلچىسى باندى. چىڭگىز خان بىتاپ ئىدى. ئوغۇللارىغە ۋە ئومەرالارىغە ۋەسىيەت قىلدى: «تاڭغۇت مەملەكەتىگە دەست تاپماق بەسى مۇشكۇلدۇر. مېنىڭ ئۆلگەنىمنى مەخفى تۇتۇڭلار. يىغى ۋە زارى قىلماڭلار. شىدەرقۇ چىقسۇن. خەلقى بىلە شىددرقۇنى ئولتۇرۇڭلەر. مەملەكەتىگە ئىگە بولۇڭلار. مېنىڭ ساندۇقۇمنى ئورداغا يەتكۇرۇپ ئەزا تۇتۇڭلار» دىبى. چىڭگىز خان ئالەمدىن ئوتۇپ، ئون ئۈچ كۇندىن كېيىن شىدەرقۇ پېشكەش بىنەھايەت ئالىپ چىقتى. شىدەرقۇنى تۇتۇپ ئولتۇردىلەر. تىرىكلەر ئانداغ ئەيتىپ دورلارىم: «يۈز مىڭ كىشى قەتل تاپسە بىر كىشى تىك تۇرار، ئون مىڭ [كىشى] قەتل تاپسە بىر كىشى قول كوتەرۇر» دىبدۇر. شىدەرقۇنىڭ خەلقىنى ئولتۇردىلەر. بەش ئۆلۈك تىك تۇردى. سەككىز ئۆلۈك قول كوتەردى. مۇندىن قىياس قىلدىلار: «بەش لەك كىشى يەئنى بەش يۈز مىڭ يەنە سەككەن مىڭ كىشى قەتل تاپىپدۇر» دىبى. ئوزگەسىنى ئەفۋى قىلىپ ئۆلەشمىپ ئالدىلار.

چىڭگىز خاننىڭ ساندۇقىنى شەھزادەلەر ۋە ئۇمەرالار ئالىپ رەۋان بولدى. ھەر جاندار يولۇقتى قەتل قىلدىلار.

ئەلقىسسە، قارا قۇرۇمغە يەتكۇردىلەر. خاننىڭ ئورداسى شول مەملىكەتدە ئېردى. چىڭگىزخاننىڭ بەش خاتۇنى بار ئىدى. غوماسى بىلە بەشيۈزگە باۋۇق خاتۇنى بار ئىدى. ھەر كۇنى بىر ئورداسىدا ئەزا تۇتتىلەر. ئۇلۇغ خاتۇنى بورتەقوچىن غوك-

ران ئايماقىنىڭ تۆرەسى نويانىنىڭ قىزى. تۆرت ئۇلۇغ ئوغلىنىڭ ئاناسى ــ ئەۋۋەل جوجى خان، ئىككىنچى چىغتاي، ئۈچىنچى ئوكتاي خان، تۆرتىنچى تولى خان. ئىككىنچى خاتۇنى قولان خاتۇن ـــ مەكرىيەت تۆرەسىنىڭ قىزى، ئۈچىنچى يەسوكەي خاتۇن ـــ تاتارنىڭ تۆرەسىنىڭ قىزى. تۆرتىنچى كۈنچۇ خاتۇن ـــ خىتاي خانىنىڭ قىزى، (بەدەن خوب سۈرەت ۋە كەلامى مەرغۇب ئىدى) بەشىنچى كورباسۇن خاتۇن ـــ تاياڭخان نەمايەنىنىڭ قىزى ئىدى. ھەر كۈندە بىر ئۇردادا ئەزا تۇتۇپ ئەزا تەمام بولدى. قارا تاشلاپ سەرۇپاي تازە قىلىپ توي ئەزىمە ئەنگىز قىلدىلار. جوجى خان چىڭگىزخاندىن ئاللە ئاي ئىلگىرى ۋەفات بولۇپ ئىدى. چىڭگىزخان ئورنىدا ئىككىنچى ئوغلى باتۇنى نەسبەت قىلىپ ئىدى. چىغتاي خان، تولى خان، جاۋۇرخان، جۇرجى خان چىڭگىزخاننىڭ يەتتە ئوغلى تەمام بۇرادەر زادەلەرى نەبىرەلەرى قۇرىلتاي قىلىپ، ئوكتاي خاننى داداسىنىڭ ۋەسىيەتى بىرلە خان كۆتەردىلەر.

چىڭگىزخان ئەيتىپ ئىدىكىم: «ئەي ئوغلانلارىم. مۈلك ۋە پادىشاھلىقتىن بەرخوردار بولاي دېسەڭلەر، ئوكتايىنى مېنىڭ ئورنۇمدا خان بىلىڭلەر. يارلىغ، ياساق قىلسە تەجاۋۇز قىلماڭلار. بىرىيلاننىڭ بىر باشى، نەچچە قۇيرۇغى بولسە. باشى بىر تۇشۇككە كىرسە قۇيرۇغلارى كەينىدىن كىرەر. ئەگەر باش ئون قۇيرۇغى بىر بولسا، ھەرباشى بىر تۇشۇككە كىرسە قۇيرۇغى تاشقارى قالۇر ۋە ساۋۇقغە ھەلاك بولۇر».

يەنە چىڭگىزخان يەتتە ئوغلىغە ئەيتتى، يەتتە ئوق بەردى: «سىندۇرۇڭلار!» دېب. سىندۇرۇپ تاشلادىلار. يەتتە ئوقنى بىر باغلاپ بەردى. سىندۇرالمادىلار. «مۇندىن قىياس قىلىڭلار موخالىف بولماڭلار!» دېب. ئوكتايخاننى خان كۆتەردىلەر.

AltunOq

چىڭگىزخان يەتمىش ئۈچ يىل ئۆمۈر كۆردى. يىگىرمە بەش يىل خانلىق قىلدى.

چىڭگىزخان بىر كۈن سەير ئۈچۈن ئاتلىنىپ چىقتى، بىر سەھنى يەردە بىر تۈپ دەرەخت كۆردى. خۇش كەلدى. تۈۋىدە ئۇشۇپ ئولتۇردى. قاشىدىكى ئۆمەرالارغا ئېيتتىكى: «ئەگەر مەن ئۆلسەم مېنى شۇبۇ دەرەخت تۈۋىدە دەپنە قىلىڭلار. بۇ يەردە مەن يەرھە ياتىمەن» دېدى. ئول يەرنىڭ ئاتىنى «يەر قان قالدۇن» دەر ئىدىلەر.

چىڭگىزخاننى دەپنە قىلدىلار. چىڭگىزخاننىڭ تۆرت ئوغلى — جوجى، چىغاتاي، ئۆكتاي، تولى بىر ئانادىن. يەنە بەش قىزى بار ئىدى. ئۇلۇغ قىزى قوچىن بېكى، ئانى نىكۇنتو كوراگاننىڭ ئوغلىغا چىقاردىلار. ئىككىنچى قىزى چېچەكەن ئانى تورالچى كوراگانغا بەردىلەر. ئول پادشاھى قەۋمى ئويرات ئىدى. ئۈچىنچى قىزى ئالاقان بېكى. ئانى پادشاھى قەۋمى ئونگۇت جىكتۈيگە بەردىلەر. تۆرتىنچى قىزى تومالۇن. غوكرانىڭ نورەسى كوراگانغا چىقاردىلار. بەشىنچى قىزى ئاي ئالۇن. ئانى ئولقۇنۇت قەۋمىنىڭ پادشاھى جاۋۇر جېچانغا بەردىلەر.

ئەلقىسسە، چىڭگىزخان تەمامى موغۇلستان تارا قورۇم ۋە كىلۇرانكى پايتەختى موغۇلستان ئىدى. تەمامى خىتاي ۋە تۈركىستانكى، پايتەخت بالا ساقۇن ۋە ئالمالىق، بەشبالىق ۋە قەبالىق، ئىمىل، ئېرتىش، كاشغەر ۋە خوتەن، تەمامى مەۋرە ئۈننەھركى، بۇخارا، سەمەرقەند ۋە شاش، خوجەند ۋە فەناكەت ۋە تەمامى تۇران ۋە بەلخ ۋە تالقان قۇندۇز ۋە غەزنىن ۋە كابۇل تەمامى ئىرانكى، خۇراسان ۋە ئىراق، ئەجەم ۋە فارىس چىڭگىزخانغا يەك قەلەم بۇلۇپ ئىدى. بۇ مەملەكەتلەرگە داروغا ۋە شەھنە توبۇپ ياندى.

خوراسەنغە ئەمىر ئومەرا ئارغۇن ئاغانى قويدى، ئىراق ۋە فارسغە چىن تىمۇر قارا خىتاينى قويدى. خارەزم ۋە بۇخاراغە. سەمەرقەند، خوجەند ۋە فەناكەت ۋە شاش ۋە ئوترارغە ۋە بالاساقۇن، ئالمالىق، قەبالىق، ئىمىل، كاشقەر ۋە خوتەنگە مەسئۇد بەگنى قويدى. تەمامى مەملەكەتى خىتايغە مەھمۇد يالاۋاچنى ھاكىم قىلدى. مەھمۇد يالاۋاچ بەسى قابىل كىشى [ئىدى]. چىڭگىزخان تەمام مەملىكەتنى ئوغۇللارىغە قىسمەت قىلىپ بەردى. تەمامى دەشتى قىپچاق ساراي، بولغار ۋە ئورۇسنى جۇجى خانغە بەردى. ئوزىنىڭ تەختىگاھى قارا قۇرۇم كىلۇرانىنى ئوكتاي خانغە بەردى. تەمامى ۋىلايىتى خىتاينى تولى خانغە بەردى. بەشبالىق، ئالمالىقكى تۇغاۇق تومۇرخانىنىڭ مەرقەدى شەئىندە. كاشقەر، خوتەن ۋە تەمامى تۇركىستاننى ۋە ماۋەرائۇننەھرنى ۋە بۇخارا ۋە سەمەرقەند، شاش ۋە خوجەند ۋە فەناكەت ۋە ئوزكەند ۋە ئوش، ئۈچ بالىقنى چىغىتاي خانغە بەردى. بارلاس ئايماقىنىڭ ئۇلۇغى ۋە ئاغاسى قاراچار نويانىنى قوشتى.

ئوكتاي خان ئىبنى چىڭگىزخان ئوكتاي پادىشاھ ئىدى، جۇۋانمەرد ۋە بەخشەندە، لەك - لەك زەرنى ئەندەك بەھانە بىرلەكىشىگە ئىنئام قىلۇر ئىدى. خۇشخۇي. كوڭلى يۇمشاق فىقىرھال، بەھادۇر، پۇرشەۋكەت، ئەمما بىسيار شاراب دوست ئىدى. چىڭگىزخان ئەيتۇر ئىدى: «ھەر كىشى شىكار چەرگەسىنى خوپ بىلەي دىسە جوجىنى تەبىئەت قىلسۇن. ھەر كىشى سىياسەت ۋە تۇزۇت كورەي دىسە چىغىتاينى ئەيەرەشسۇن، ھەر كىشى ياغىنى باساي، سىپاگەرچىلىكنى بىلەي دىسە، تولىنى ئەيەرەشسۇن. ھەركىم ئەيش - فەراغەت تىلەسە دىرەم، دىنار خاھىش قىلسا.

رەئىيەت پەرۋەرلىك تىلەسە ئوكتاي بىلە بولسۇن» دېپ ئېدى.
جوجىخان بىلە چىغتايخان بىسيار نىزائىگەن ئېدىلەر. جوجىخاننىڭ ۋالىدەسى بورتە قوچىن نىڭ بويىدا ئېدى. مەكرەيت چىڭگىزخاننىڭ يوقىدا ئۇرداسىنى ئولجا-ئالاپ ئالىپ بورتە قوچىننى ئوڭخانغا ئالىپ بارىپ تارتتى. ئوڭخان كېلىنى قاتارىدا كورۇپ يىش كەلدى. بەگلەرى ئەيتتىلەركىم: «بورتە قوچىندەك رەئىنانى خان ئالمادى». ئوڭخان ئېشىتىپ ئەيتتىكىم: «چىڭگىز مېنىڭ ئوغلۇم. مەن يەسۇكەيخان بىلە دوست ئېدىم. ئانىڭ خاتۇنىغە يامان كوز بىلە باقماق مۇرۇۋۋەت ۋە ئەرەنلىكتىن ئەمەس» دېدى.
بۇ سوزنى چىڭگىزخان ئېشىتىپ سىپا بەھادۇرنى بۇيرۇدى. سىپا باراچە ئوڭخان ئېئىزاز - ئىكرام بىلە بورتەقوچىننى كېلىن كوزىدە كورۇپ ئاسراپ ئېدى، سىپاغە قوشۇپ بەردى. يولدا جوجىخان ۋۇجۇدغە كەلدى. يەر بەسى خەۋفلىغ ئېدى. بوشۇك ئورنىدا خەمىرنىڭ ئاراسىغە ئالىپ چىڭگىزخانغە يەتكۈردى. چىڭگىزخان بەسى خوشھال ۋە خۇررەم بولدى.
ئەمما چىغتايخان جوجى خاننىڭ نەسەبىغە تەئنە قىلۇر ئېدى. ئول سەبەب بىسيار نىزاگىن ئېدىلەر. ئوكتاي خان رەفىق ۋە مەدارا بىلە خوشخويلۇق بىلە ئىككى ئاغاسىنى مۇۋافىق قىلۇر ئېدى.
ئوكتايخاننىڭ ھەممەتى خوشخويلۇغىنى ئانداغ نەقىل قىلادۇرلاركى، بەغداددىن بىر كەمبەغەل پىر ۋە زەئىپ بولۇب ئېدى. تەي مەراھىل ۋە مەنازىل قىلىپ ئوردۇغە يەتتى. ئوكتاي خان شىكاردىن يانىپ كېلۇر ئېدى. بۇ پىر زەئىپ دۇئا قىلدى، سوردى:
«بۇ پىرنىڭ ئەرزى نىمە» دېپ. پىر ئەيتتىكىم: «بەغداد

دىگەن شەھەردىن كېلىۋېدىن. ئۇن قىزىم بار. ئاتنىڭ جابدۇقىغا ئاچىمز كەلدىم. سىزنىڭ كېرەملىكىڭىز ئىشتىن دەرگاھىڭىزغا كەلدىم» دېدى. ئوكتاي خان ئەيتتىكىم: «خەلقىنە ھېچنەمە جابدۇق بەرمەيدۇ-مۇ؟» دېدى. بىر ئەرز يەتكۈردىكى: «ئەي پادىشاھى ئالەم ھەر بىر كىشى خەزىنەگە يەتكۈردۇم، ئۇن دەردىم بەردى، ھېچنەمە بو-لمادى» دېدى. خان ئاغا رەھىم قىلىپ مىڭ باش كۆمۈش بۇيرۇدى. ھەر باش بەشيۈز مىسقال دەرتۇر، ئۇل پىر ئەمر قىلدى: «مۇنچە مالنى نوچۇك ئۆيۈڭگە يەتكۈرۈرمەن؟» دېدى. خان ئىككى مۇئتەبەر كىشى قوشتى. «بۇ بابانى ئۆيىگە يەتكۈرۈڭلار» دېدى. بابا يولدا فەۋت بولدى. ئوكتايخانغە يەتكۈردىلەر. خان بۇيۇردى: «ئۇل بابا، ئۆلگەن بولسە بۇ ئەمۋالنى ئۆيىگە يەتكۈرۈپ بېرىڭلار» دېدى. بەغدادغە ئالىپ بارىپ ئۇل پىرنىڭ ۋارىسلارىغە يەتكۈردىلەر.

چىڭگىزخان يارلىغ قىلىپ ئەيدىكىم: «ھېچ كىمەرسە قوينى بىسمىل قىلماسۇن، ھەركىم بىسمىل قىلسە گۇناھكار» دېدى.

بىر مۇسۇلمان بازارى قارا قورۇمدىن بىر قوي ئالدى ۋە ئۆيىگە ئالىپ كەلدى. دەرۋازەسىنى ئەتتى، قوينى بىسمىل قىلدى. بىر موغۇل ئۆگزەدىن كۆرۈپ، ئۇل مۇسۇلماننى باغلاپ خانغە ئالىپ باردى. تەمەئى ئۆلكى - مالنى ئالغاي. خان سوردى: «نوچۇك ئايتىڭ؟».

ئۇل نابكار ئەيتتىكىم: «بازاردىن قوي ئالدى، بىلدىم. بۇ مۇسۇلمان ئەلبەتتە بىسمىل قىلۇر دېدى، كەينىدىن ئەگەرەشىپ كەلدىم. ھويلىسىغە ئالىپ كىرىپ دەرۋازە، ئىشىكلەرنى تەمام ئەتتى. قازناقىغە ئالىپ كىرىپ ئىشىكنى بېركىتىپ بىسمىل قىلدى.

مەن ئوگزەدە ماراپ تۇرۇپ قوينى دەسمەل قىلاچە تۇتۇپ باغ-
لاپ ئالىپ كەلدىم» دېدى.

ئوكتاي خان ئەيتتىكىم: «ئەي بەدبەخت بۇ كىشى يارلىغ-
ىي خوپ ئىشتىپ ئىكەن. ئۈچ ئىشىكنى ئېتىپ دەسمەل قىلىپ-
دۇر. سەن يارلىققە تەئزىپ بېرىپسەن. كىشىنىڭ ئۆيىگە كىرمە-
گىنىڭ، ئوگزەسىگە چىقماقىڭ خىلاپى يارلىغ» دېپ، شول ئوغۇلنى
گۇناھكار قىلىپ تەمام مالىنى بۇ موسۇلمانغە بۇيرۇدى. ئوزىنى
يۈز تاياق ئۇرۇپ تېۋەگە مىندۇرۇپ بازارنى ئايلاندۇرۇپ مۇنا-
دى قىلدۇردى ۋە دارغە ئاسىپ ئۆلتۈردى. «ئىبرەت بولسۇن» دېپ.

مۇنادى قىلدۇردى: «قوينى، ئۆزىنى ھەر كىشى ئوز يوسۇ-
نى ۋە دىنى بىلە ئوزى ئۆلتۈرۈپ يېسۇن» دېپ.

نەقىل ئانداغدۇركىم، دەرۋىشى يول ئوزەسىدە تۇردى. خان
سوردى. ئەيتتىكى: «بەسى پىرو دەرۋىش بولدۇم. دەركارغە
كەلدىم» دېپ.

يۈز باش بۇيۇردى. ۋەزىرلەر بىر – بىرىگە ئەيتتىكى:
«يۈز باشنى يۈز دەرەمچە كورمەيدۇر» دېپ. يۈز باشنى خاننىڭ
يولدا تۇدەلەپ قويدىلار. خان سوردى: «بۇ نىمە؟» دېپ. ۋە-
زىرلەر ئەيتتىلەركىم: «پىر دەرۋىشكە بۇيرۇغان باشلار» دېپ.

خان ئەيتتى: «مەن خىلە تۇ بولۇرمۇكى دېپ سەھبەت
ئىدىم. ئەندەك نىمەرسە ئىكەن، يەنە يۈز باش بېرىڭلار» دېپ
ئۇمەرا، ۋۇزەرا ھەمە ھەيران قالدىلار.

ئانداغ نەقىل قىلىپتۇرلاركى، ئىراندىن بىر كىمەرسە
ئازەئىي ئوكتايخاننى ئىشىتىپ كەلدى، يول باشىغە يەتتى
كۆڭلىدە ئەيتتىكىم: «بىگانە مەملىكەتكە كەلدىم. غۇسسلى ۋە نە-

ھارەت قىلاي» دېپ سۇغە تۈشتى. ئۇل ۋەقتىدە چىڭگىزخاننىڭ ياساقى ئۇل ئىدىكى ھەر كىشى كۈندۈز سۇغا تۈشسە ئانى ئۇلتۇرۇر ئىدى. ئۇل كىشىنى مۇغۇللار تۇتۇب ئالىپ كەلدى. چىغەتايخان ئۇلتۇرۇرگە راغىپ بولدى. بۇ كىشى ئەيتتىكىم: «مەن مۇسافىر، بۇ يارلىغ ياساقدىن خەبەرىم يوق» دېپ مەسمۇئ بولمادى. ئۇكتايخان ئاغا رەھىم قىلدى: «بۇگۈن كەچ بولۇپدۇر، ئەرتە يارغۇ سورالى» دېپ ياندۇردى. كېچە بىر ھەميان ئالتۇن دىنار [نى] خان ئىبەردى. ئۇل بىچارە شول سۇغە تۈشكەن يېرىدە قويسۇن، مەن ئەردى غەربدۇرمەن، بۇ دىنارلارىمنى قويغالى يەر تاپالمادىم، سۇداقويدۇم [دېسۇن دېپ]. بۇ كىمەرسەنى ھازىر قىلىپ يارغۇ سوردىلەر. ئەيتقان سوزنى ئەيتىپ خەلاس تاپتى «كېچە شول دىنارنى ئالىپ كەلدىم» دېپ. خان يەنە بىر ھەميان دىنار قايتىپ بەردى، ئەيتتىكىم: «ئۈچ، تۆرت كۈن غەم يېدىڭ، كەسبۇكاردىن قالدىڭ» دېپ.

نەقىلدۇركىم، بىر مۇسۇلمان بىر ئەمىرى ئۇيغۇر كافىردىن تۆرت باش قەرز ئالىپ ئىدى. بۇ مۇسۇلمان قەرزىنىڭ ئەداسىغە ئاجىز كەلدى. ئۇل ئەمىر ئۇيغۇر كافىر ئەيتتىكىم: «بوگۈن بەرگىل، ئەگەر ئاجىز كەلسەڭ دىنى مۇھەممەدىدىن يانىپ، بۇت پەرەست بولغىل» دېپ.

بۇ كىمەرسە بارىپ خانغە ئەرزىنى يەتكۈردى: «فەلەندىن ئەمىرىئۇيغۇردىن تۆرت باش كۈمۈش قەرز قىلىپ ئىدىم، ئەمدى ئۇر: ھەمى سائەت قەرزىمنى بەرگىل، بولماسا دىنىڭدىن يانىپ بۇتغە تابىنغىل، ئەگەر ئانى قىلماساڭ سېنى بەرەھنە قىلىپ بازاردا ھەر كۈنى يۈز تاياق ئۇرۇپ رەسۋا قىلاي، دەيدۇر» دېپ.

قائان يارلىغ قىلدى. ئەمىر ئۇيغۇرنى يۈز تاياق ئۇرۇپ، تېۋەگە مىندۈرۈپ بازار ئايلاندۇرۇپ بار-يوق مالىنى شول قەرزدار مۇسۇلمانغا بەردى. «كىشى - كىشىگە مۇنداق يامان ئىش قىلماسۇن.» دېپ مۇنادى قىلدۇردى.

ئوكتايخان پادىشاھى ئادىل ۋە رەھىمدىل ۋە سەخى، جەۋانمەرد، ھاتەمۇبارىز، خۇشخۇي ئىدى. ئۇلكى چىڭگىزخان زامانىدا قالغان شەھەرلەرنى ئەتمە قىلدى. مەشرىق تەمام ئوكتاي-خانغا سافى بولدى. ئىرانغا چىرماغون نويان، تەيجۇ نويانىنى ئىبەرىپ ئەتمە قىلدى. ئەمىر ئارغۇن ئاقانى ھاكىمى خۇراسان قىلدى. مەسئۇد بەگنى بۇخارا ۋە سەمەرقەند ۋە تەمامى تۈركىستان، ئالمالىق، قابالىق، قاباق، كاشقەر، خوتەن، ئوترار، خوجەند، فەناكەت، جەند، ئۆزكەند ۋە شاش-غە ھاكىم قىلدى. چىڭگىزخان شۇنقار بولۇپ ئىككى يىلدىن كېيىن، ئوي تەخت پادىشاھىغە ئولتۇردى. ئون ئۈچ يىل خانلىق قىلدى. بىسيار شەرابدوست، ئىچكۈچى كىشى ئىدى. قەدىمۇلئەي-يام پايتەختى مۇغۇلىستان ـــ قارا قۇرۇم ئىدى. چىڭگىزخان ۋە-فات بولۇپ ئون بەش يىلدىن كېيىن ئوكتايخان ئالەمدىن ئۆتتى. چىڭگىزخانىنىڭ قاشىدا بۇرقان ئالدۇندا دەفن قىلدىلار. تولى ھەم ئالدۇندا ياتتى.

جۇجىخان، تولىخانىنىڭ ۋاقىئەسىنى بايان قىلىپ، ئاندىن كېيىن جە-غەتاي خان ۋاقىئەسىنى ۋە ئەۋلادىنىڭ زىكرىنى قىلغۇمدۇر. ئىنشائەللا.

جۇجى خان چىڭگىزخانىنىڭ ئۇلۇغ ئوغلى. چىڭگىز تەمام دەشتى قىپچاقنى [ئۆنگغە] بەردى. ئۆزبەك ۋە قازاق تورەلەرى جۇجى خانىنىڭ ئەۋلادى. چىڭگىز خاندىن ئالتە ئاي ئىلگىرى

ۋەپات بولدى. ئورنىدا ئوغلى باتۇنى نىسبەت قىلدى. باتۇ خانـ
دىن كېيىن بەركە خان دەشتى قىپچاققە خان بولدى. ھەزرەتى
شەيخ سەيفىددىن باخەرزى قەددەسە سىررەھۇنىڭ قولىدا مۇسۇلـ
مان بولدى. ئۇل كىشىكى جۇجى نىڭ ئەۋلادىدا مۇسۇلمان بولدى،
بەركە خان ئىدى. تولى خاننىڭ ئەۋلادىدا غازان مۇسۇلمان
بولدى، «سۇلتان مەھمۇد غازان» [دېب] شۆھرەت تاپتى. چىغىتاي
خاننىڭ ئەۋلادىدا تۇغلۇق تومۇرخان ھەزرەتى مەۋلانا رەشىددىدـ
دىن ئەنەررەللاھۇ مەشھەدەھۇنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولدى.

ئەلقىسسە، جۇجى خاننىڭ ئەۋلادىدىن ئوتتۇز سەككىز كىشى
خان بولدى. سۇلتان ئەھمەد خان زامانىغىچە ئارادا بەئزىسى
مۇسۇلمان، بەئزىسى كاپىر ئىدىلەر. ئەۋۋەل باتۇ. ئىككىنچى
بەركە خان، ئۈچىنچى موڭا تومۇرخان، تۆرتىنچى موككە خان.
بەشىنچى توختە خان، ئالتىنچى ئۆزبەك خان، پادىشاھى ئۆز-
بەك ئات شۇندىن قالدى. يەتتىنچى جانى بەگخان ئادىل جەۋانـ
مەرد نېكو ئەخلاق ئىدى. ئەمىر تومۇر كوراگان زەمانىدا ئورۇس
خان ئىدى. ئەمىر تومۇر بىلە جەڭ قىلىپ ئورۇس خان بىر
تەرەف بولدى.

ئەمىر توختەمىش خاننى ئۆز ئورنىدا نىسبەت قىلدى. مىرزا
ئۇلۇغبەك كورگان ۋە مىرزا سۇلتان ئەبۇسەئىد كورگان زامانىلە-
رىدە ئەبۇلخەيرخان تەمام دەشتى قىپچاققە ئىستىلا تاپتى. ئەبۇل-
خەيرخاندىن گىرەي خان بىلە جانى بەگ خان قاچىپ موغۇ-
لىستانغە چىقتى. موغۇل ئولۇسىغە ئىسەن بۇغە خان ئىدى.
خىدىب يېتىش كەلدى. بۇلارغە قازاق ئات قويدىلار. يالغۇز يۈرۈپ
قاچىپ يۈرگەن سەبەبىدىن قازاق ئاتاندىلار. ئەبۇلخەيرخان ئالەمدىن
ئۆتتى. دۇنيانىڭ رەسمى گاھى بالا ئەزىز، گاھى پەست زەلىل.

ئەۋلادى ھەممە پاراكەندە بولدىلار. شادى بەگ خان ئىبنى شە
يبانىڭ ئوغلان ئىبنى ئەبۇلخەيرخان، سۇلتان مەھمۇدخانغە خىزمەت
قىلدىلار. خىزمەتى ئۆلكى مىرزا سۇلتان ئەھمەد ئىبنى سۇلتان
ئەبۇسەئىد مىرزا سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭكى بىلە جەڭ قىلدىلار.
بۇ شاھى بەگ خان ئەمىر ئابدۇلئىمام تۈركانىدە نەۋكەر ئىدى.
تۇرۇلۇپ سۇلتان مەھمۇد خانغە كەردى. بۇ خىزمەتنى مەنزۇر
بىلىپ تۈركىستاننى ئىنايەت قىلدى. ئاخىر سۇلتان مەھمۇد خانـ
نى بەش ئوغلى بىلە شەھىد قىلدى.

جۇجى خان بەسى شىكار دوست ئىدى. تۈزۈتى چىرىگى
خوب بىلۇر ئىدى. جۇجى خانىنىڭ ئەۋلادىدا جانى بەگ خان
ئىدى. بەسى ھەممە خىسال ۋە نىكۇ ئەفئال. شۇندا مۇختەسەر
قىلدۇق. ئۆزگەسى تەقرىبەن كەلگۈسىدۇر.

تولى خان پادىشاھزادەنى مەردانە ۋە دىلاۋەر ۋە رەنا
مەنزەر خۇش گۇفتار ئىدى. ئۆكتاي خاندىن ئىلگىرى ئالەمدىن
ئۆتتى.

ئانداغ نەقىل قىلىپدۇرلار: خان رەنجۇر ئىدى. ئوز رەسـ
مىدە سوغە بىر نىمە دەم قىلىپ «قامان» دەپ قويۇپ ئىدى. تولى
خان چىرىك بارىپ ئىدى. ئاغاسى قاشىغە كەلدى، كوردى، ئاغا
سى رەنجۇر، قامان قىلىپ قويۇپدۇر. ئەيتتىكى: «ئەي تەڭرى
جاۋىد ئەگەر گۇناھ ئۇچۇن ئىتاب قىلساڭ ئۇنىڭدىن مەن تولا
كىشى ئولتۇردۇم، بالا - بارقەسىنى يىغلاتتىم. ئەگەر سۈرەت
ئۈچۈن ئەلتۇر بولساڭ، ئاندىن مەن خوش سۈرەتدۇرمەن. مەنى
ئالىپ بارغىل» دېب، قامان سۇنى ئالىپ ئىچتى. قائانىدىن رۇخـ
سەت ئالىپ ئوردۇسىغە ياندى. يولدا رەنجۇر بولۇپ بىر نەرسى
بولدى. ئانى بورتان ئالدىدا دەفنى قىلدىلار. چىڭگىزخاننىڭ

ئاياغىدا مەدفۇن بولدى. تولى خاننىڭ ئۇلۇغ خاتۇنى سەيۇرقۇت بەگ ئۇكخاننىڭ ئىنىسى ھاكونىڭ قىزى ئىدى. تورت ئۇلۇغ ئوغلىكى: ئەۋۋەل موڭكاخان، ئىككىنجى قۇبىلايخان، ئۈچىنجى ھۇلاكۇخان، تورتىنجى ئارىق بوكە خان. ئوكتايخان ئالەمدىن ئوتتى. كۇيۇكخان تەختكە ئولتۇردى. ئاتاسىنىڭ ئورنىدا، بىر يىل تەمام بولدى. كۇيۇكخان ھەم ئالەمدىن ئوتتى. ئوكتاي خاننىڭ ۋەلى ئەھدى شاھزادە بەشىۋۇت ئىدى. ئول خاندىن ئىلگەرى ئالەمدىن ئوتتى. بۇ پادىشاھزادەلەر ئاراسىدا موڭكا خاندىن تەخت ـ تاجىغە لايىقى يوق ئىدى. قۇرىلتاي قىلدىلار. جەمى شاھزادەلەر، باتۇخان باشلىغ دەشتى قىپچاقدىن كەلدى.

قارا ھۇلاكۇ باشلىغ ھەممە چىغتاي خاننىڭ ئەۋلادى ماڭا سارنويان باشلىغىن جەمىئى ئومەرالار يىغىلىپ موڭكا خاننى كوتەرىپ ئاياق تۇتۇپ قەدىم يۇسۇن بىلە تەخت ـ تاجىغە چىقاردىلار. موڭكا خانغە خانلىق قەرار تاپتى. بەسى مەردانە ۋە مۇبارىز پۇر تەدبىر ۋە قاھىر. چىڭگىزخان ئالغان مەملەكەتنىڭ بەئزىسى يەنە ياغى بولۇپدۇر. بەئزىسى ھەنۇز فەتىھ بولغان ئەمەس ئىكەن، دىب جاھانگىرلىق ئۈچۈن لەشكەر بۇيۇرماق بولدى. ئۇلۇغ ئىنىسى قۇبىلايخان، ئاندىن كىچىكى ھۇلاكۇخان بۇلارنى ئىنتىخاب قىلىپ چېرىككە مۇقەررەر قىلدى. چىڭگىزخاننىڭ چېرىكىدىن ئون كىشىدىن ئىككى كىشى چىقاردى. بىرنى قوبىلايخانغە، بىرنى ھۇلاكۇخانغە قوشتى. قوبىلايخاننى مەشرىق ھەددىگە بۇيۇردى. باش خىتاي، ماچىن، قارا چاڭ، تاڭغۇت، تۇبەت، جۇرجە، سولىغاد كولى، بەئزى ھىندۇستاننى خىتايغە ۋە ماچىنغە پەيۋەست ئېرۇر، فەتىھ نامزەد قىلدى.

تەمامى ئىران زەمىن، شام، مىسر، روم، ئەرمەن

ۋە يەمەنگە ئون كىشىدىن ئىككى كىشى چىقاردى. ھۇلاكۇخانغا توقسان يەتتە مىڭ كىشىنى...

بارىس يىلى تارىخقا يۈز قىرىق توققۇز ئىدى. ھۇلاكۇخان جاھانگىرلىق ئۈچۈن قارا قۇرۇمدىن ئىرانغا يۈز قويدى. لەشكەرى فەراۋان ۋە ھەشەمەتى بىپايان بىلە ماۋەرا ئۇننەھرگە كەلدى. سەمەرقەنت شەھرىنىڭ ئالدىدا مەسئۇد بەگ تويى ئەنگىز قىلدى. بىر ئاي توي قىلىپ ئەيش - ئىشرەت قىلىپ ئالىپالىقدىن بىرى شەھرىكى بار ھاكىمى مەسئۇد بەگ داۋرىغالەرى پىشكەش بىلە كېلىپ ھۇلاكۇخانغا كورۇنۇش قىلدىلار. خۇراساندىن ئەمىر ئارغۇن ئاغا باشلىق ئىمەرالار ۋە شەھنەلەر پىشكەشى لايىق بىلە كېلىپ كورۇنۇش قىلدىلار. ھۇلاكۇخان لەشكەرى بىسيار ۋە پەھلەۋانانى نەيزە گۇزار بىلە خۇراسان تەرەفىگە نوھزەت قىلدى. خۇراساندا ئەيش - ئىشرەتكە مەشغۇل بولدى. مۇلاھىدە [باشلىغى] خورشاھ ئىدى، بەسى فەساد - پىتنە بۇ مەلئۇنلاردىن ئۆتتى، بەسى ئەكابىر ۋە پادىشاھلارنى شەھىد قىلدى. ھۇلاكۇخان مۇلاھىدەنىڭ شەھەرلەرنى فەتھ قىلىپ خورشاھنى موڭاخان قاشىغا ئىباردى. مۇلاھىدەنى نىست - نابۇد قىلدى. ھۇلاكۇخان بەسى شۇجائ ۋە بەھادۇر، خۇشقەد، ھىممەتلىك ۋە مەردانە قاھىر ئەقىل كېڭەشدە بىنەزىر خان ئىدى. خۇراسان، فارس ۋە كەرمان مۇلاھىدلەرنىڭ مەملەكەتى يەمەن ۋەل مەۋت، قۇزۇۋىن ۋە ئەزەربەيجان، ئىراق، ئەجەم موسەخخەر بولدىلار. [بەغدادغە ئەلچى] ئىبەردى. خەلىفە بەغدادۇلمۇستەئسىم بىللاھ ئىدى. ۋەزىرى مۇئەييەددۇددىن ئىبنى ئەلئەلقەمى شىيئە ئىدى. خەلىفە پاكدىن ۋە سۇننى ئىدى. ۋەزىرى يامان سوز بىلە ئەلچىلەرنى ياندۇردى.

ئەلقىسسە، ھۆلاكۇخان توقسان يەتتە مىڭ كىشى بىلە
بەغداد ئۆستۈنىگە كەلدى. خەلىپە ئەلمۇستەئسىم بىللاھ ھەنە-
سەپەر نەۋكەرلەردىن باشقە يىگىرمە تورت مىڭ كىشىگە
ئۇلۇفە بېرۇر ئىدى. ۋەزىر مۇئەييەدۇددىن ئەھمەدىئەلئەلقەمى ۋە-
زىرى پۇرتەزۋىر خەلىپەنى غاپىل [قىلىپ ئەيتتى]: «كۈن ئوغۇش-
مەن كۈن پاتىشىغىچە ھەممە مۇسۇلمان خۇدا - پەرەستكى پانا
بەردى. بۇ دەرگاھ ئەمىرەلمۇئمىنىنغە جانبازلىق قىلادۇر. بۇ
مۇشكى بى دىندىن چەپەرۋا ۋە ئۇمەرائى خەلىپە مۇجاھىدىدىن
ئىبەك دەۋاتدار كۈچلۈك» دىدىلار. دەۋاتدار بۈزرۈگ دىب بار
ئىدى. شول مەھەلدە بىر تەرەف بولۇپ ئىدى. ئوغلى ئەمىر
سەمە خوب يىگىت ئىدى. سۇلەيمان شاھ ئۇمەرائى خەلىپەدىن
ئىدى. مۇنەججىم ماھىر ئىدى. ۋەتىمدىدىن گەرد قارا سەكتۇر
ۋە غەيرىھەم [بار ئىدى]. خەلىپە بىسيار زەردار ۋە مالدار ئىدى
ماللىرى بەسى مايىل ئىدى. ئۇمەرالار ئەيتتى: «ئەي ئەمىرەلمۇئ-
مىنىن زەرنى كىشى شۇبۇكۈن ئۈچۈن يىغارلار. لەشكەر
يىغالى، مال بېرەلى» دىب. خەلىپەگە ۋەزىر ئىبنىئەلئەلقەمى
ئەيتتى: «ئەلگە مال بېرىپ نەۋكەر ساجەت ئەمەس. بۇ دەر-
گاھقە تەمامى خۇدا پەرەست نەۋكەر ۋە چاكەر. مال يىغالى
كىرەك. ئەسلىگە چىقىن يىغى بولۇر. بەلكى بىر نەچچە كان
كانى ئۇمەرانى تەسەللى زەر ئۈچۈن ئەترافقە پەراكەندە قىلدى».
خەلىپەگە ۋەزىر ئەيتتىكى: «تۈل خاتۇن، يىتىم ئوغۇل بىر
ئاۋۇچ توپراق ئورسە كاپىرلار يەر بىلە يەكسان بولۇر» دىب.
بۇ سۆزگە مەغرۇر بولدى. بەگلەرى ئېيتتىلەركى: «ھۆلاكۇخان
يانۇن يەتمىشدە ئون مىڭ مىسقال ئالتۇن، يۈز ئات، بەئزىسى
ئالتۇن ئىگەرلىك، بەئزىسى كۈمۈش ئىگەرلىك ئات. يالىڭاچ

ەمەك زەرى پاچە، بەش مىڭ پۇتە، ئىككى يۈز مىتاق، ئالتە
جۇۋبە پىشكەش ئەمەس بولىدۇ دېدى «ئىبەرىلىك» دېدى ۋەزىر
مەئقۇل قىلدىكى «دۈشمەن قورقتى دەر» دېدى. ھۆلاكۇخان
ئەزەمەت تەمام بەغدادغە رەۋان بولدى. خەلىپە يەنە ئەلچى
ئەۋەتتى: «خان شۇندىن يانسۇن. بۇيان لازىم ئەمەس. مەن
دوقاخان بىلە دوست» دېدى. ھۆلاكۇخان ئېيتتى: «مۇنچە كەلدىم
ە. چوڭ خەلىپەنى كۆرمەي يانماي» دېدى.

ئەلقىسسە. خەلىپەيى ئاببباسىنە ئوتتۇز بەشتە كىشى ئىدى.
ئاخىرى بىننى ئاببباس ئىدى. دەۋلەتى بولۇپ ئىدى. تولكى مەئ
قۇل سوز ۋە ئىش مەقبۇل بولمادى. ۋەزىر دارام بەمەك جەس
ەدنى مەغرۇر قىلدى. ھۆلاكۇخان بەغدادنى موھاسىرە قىلدى.
بەغدادىدا لەشكەر زىيادە كەمى يوق ئىدى. ئەمما خەلىفە بىر نە
بىر سادىدە ئىدى. باخشى سەردار سىپاھى يوق ئىدى. مۇھاسىرە
ئۇزاق بولدى. دەۋاندار كۆچەك. نەتىمەدىن نەرد قارا سەمەزۇر
چىقىپ شەبىئۇن كەلتۈردى. ئون سەككىزمىڭ كىشى بىلە. جەڭ
سەخت بولدى. نەتىمەدىن بىلە قارا سەمەزۇر ئۆلدى. دەۋاندار
نەچچە كىشى بىلە قاچىپ كەلدى. لەشكەر بىر تەرەف بولدى.
ئۈچ ئاي مۇھاسىرە بولدى. بەغداد بەسى تەڭ بولدى. خەلىپە
ئەكابىر، سادات، قۇززات ۋە ئومەرالار بىلە كورۇنۇشكە
چىقار بولدى. پىشكەش بى ناھايەت ئالىپ خەلىفەنى باشىدە
چادىرغە توشۇدى. ئەھۋال خوب پىش كەلدى. ئەمما دەۋاندارنى
سۇلەيمان شاھنى، ئەمىر سەئىدنى تۇتتىلار. سۇلەيمانشاھنى
بەتتىنە يۈز ئاغا ـ ئىنىسى بىلە باغلاپ كەلدىلەر.

ھۆلاكۇخان سوردى: «ئەي سۇلەيمانشاھ، سېنىڭدەك ئەھلى

شۇناس مۇنەججىم نىمە ئۈچۈن خەلىفەنى ئەسىرەت قىلىپ باشلامادىڭىز؟»

سۇلەيمانشاھ ئەيتتىكىم: «خەلىفە بى سەئادەت ئىدى، ياخشى سۆزنى ئىشىتمەدى» دېب. سۇلەيمانشاھنى جەمئىيەتى بىلە ئۆلتۈردى. دەۋاندارنى ئۈچ مىڭ جەمئىيەتى بىلە ئۆلتۈردى. ئەمىر سەئىدنى قەتل قىلادى. ئىككى كۈندىن كېيىن خەلىفەنى ئىككى ئوغلى بىلە ئۆلتۈردى. موڭاخان بىر مۇنەججىم قوشۇپ ئىدى. ئول ئەيتتىكى: «ئازار ئال ئەبباس مۇبارەك ئەمەس. خۇسرەۋسەن قەتل قىلماق ھېچ ۋەجھسى رەۋا ئەمەس، دۇنيا قاراڭغۇ بولۇر. يەر تەبرەر. ۋابا بولۇر.» دېب. شەيخ نەسىر تۇسى ھۆلاكۇنىڭ خىزمەتىغە كېلىپ ئىدى.

تۇسى ئەيتتىكى: «ھېچ ۋاقىئە بولماس. بەسى ئەكابىر ساھابە مىسالى ئەمىرلمۇئمىنىن ئوسمان. ئەمىرلمۇئمىنىن ئەلى، تەلھە، زوبەيرە ۋە غەيرىھۇم رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ شەھىد بولدىلار. مۇنداق بولمادى. خاس ئالى ئەبباسنى دىمەكىز مۇھەممەد ئىمىن زۇلىيەمىن قەتل قىلدى. موتەۋەككىل خەلىفەنى مونتەسىر قەتل قىلدى. ھېچ ھادىسە ۋاقىئە بولمادى.» ھىكمەتغە قالىپ خەلىفەنى كىگىزگە يورگەدىلەر، لەت قىلادىلار.

ئەيتتىلەر: «ئەگەر بىر نېمەرسەئى دىگەندىن زاھىر بولسە. خەلىفەنى قويالى. بولماسا ئۆلگەنى ئۆلگەن.» دېب لەت قىلدىلار. ھېچنىمە ھادىسە بولمادى، ئەئزابى خەلىفە خەمىردەك نەرم بولدى. دەۋلەتى بىنى ئەبباس ئاخىر بولدى. ئۆتتۈز يەتتە كىشى مۇددەتى خەلافەت ۋە ھوكۇمەتلەرى بەشيۈز يىگىرمە ئۈچ يىل. ئەۋۋەل ئەبدۇللاھ سەففاح، ئىككىنجى مەنسۇر ئەبۇ جەئفەر، ئۈچىنجى مەھدى، تورتىنجى ھادى، بەشىنجى

هارۇنەر رەشىد، ئالتىنچى مۇھەممەد ئەمىن، يەتتىنچى مەئمۇن، سەككىزىنچى مۇتەئسىم بىللاھ، توققۇزىنچى ۋاسىق، ئونىنچى مۇتەۋەككەل، ئونبىرىنچى مۇنتەسىر، ئون ئىككىنچى مۇستەئىن، ئون ئۈچىنچى مۇئتەز، ئون تۆرتىنچى مۇھتەدى، ئون بەشىنچى مۇئتەمىد، ئون ئالتىنچى مۇئتەزىد، ئون يەتتىنچى مۇكتەفى. ئون سەككىزىنچى مۇقتەدىر، ئون توققۇزىنچى قاھىر، يىگىرمىنچى رازى، يىگىرمە بىرىنچى مۇتتەقى، يىگىرمە ئىككىنچى مۇستەكفى، يىگىرمە ئۈچىنچى مۇتىئ، يىگىرمە تۆرتىنچى تابىئ. يىگىرمە بەشىنچى قادىر، يىگىرمە ئالتىنچى قائىم، يىگىرمە يەتتىنچى مۇئتەدى، يىگىرمە سەككىزىنچى مۇستەزھىر، يىگىرمە توققۇزىنچى مۇستەرشىد، ئوتتۇزىنچى راشىد، ئوتتۇز بىرىنچى مۇقتەفى، ئوتتۇز ئىككىنچى مۇستەنجىد، ئوتتۇز ئۈچىنچى مۇستەزا، ئوتتۇز تۆرتىنچى ناسىر لىددىنوللاھ. ئوتتۇز بەشىنچى زاھىر، ئوتتۇز ئالتىنچى مۇستەنسىر، ئوتتۇز يەتتىنچى مۇستەئسىم بىللاھ. بۇ ھەممە باھەشەمەت پادىشاھلاردىن بەغدادتا نەرىنە قويپادىلار. دەۋلەتى ئال ئەبباس ئاخىر زەۋال بولدى. مەخلۇقنىڭكى بار ئاخىر زەۋالى بار. ئۇلكى بى زەۋال ۋە پادىشاھى بى ئىنتىقال خۇدايتەئالا ئەززە شەئنەھۇ. بەغدادتا سەكسەن مىڭ ئادەمى بىجان بولدى. ھۇلاكۇخان تەختى ئىران ۋە ئىراقتە مۇقەررەر بولدى. سەيفىددىن پۈتۈكچىنى شەھىد قىلدى. ۋەزىر ئېنجان ئىدى. ھۇلاكۇخان ئېلخان. شۆھرەت تاپتى. ھەر خاننىكى ھۇلاكۇنىڭ ئورنىدا تەختتە ئولتۇردى. ئاتى ئېلخان ئاتادىلار. سەيفىددىن پۈتۈكچىنىڭ ئورنىدا خوجە شەمسىددىن مۇھەممەت قەددەسە سىررەھۇنى ۋەزىر قىلدى. خوجە شەمسىددىن مۇھەممەت ساھىبى دىۋان، خۇش خەت، مەردى فازىل، سەخى، باتەدبىر

ۋە ساھىپ رايى مۇسۇلمانلارنىڭ دەۋقىنى ياخشى ئادا قىلىـ
لار. ئىنىسى خوجە ئەلاۋىددىن ئەتابەكلىك مۇسەننىفى «تەئرىخى
جاھانگۇشاي» بۇ خوجەلەر بوزرۇكزادە. جەۋانمەرد. با نەزىبەت.
بەغدادغا خوجە ئەلاۋىددىن ئەتابەكلىك ھاكىمى ئىدى. خوجە مۇ-
ھەممەتنىڭ ئاتىغا بەسى كىتاب تەسنىف قىلدىلار. شول جۈملە بىرى
شەمسىيە ئاتا ئۆزى شەرھ ئاغاز قىلىپ ئىدى. ئۆمرى يارى بەرمەدى.

ئەلقىسسە، ئىككى يۈز ئەللىك ئالتە قەلئە تامى
ھۈلاكۇخانغا مۇتىئ ۋە مۇسەخخەر بولدى. خۇتبە ۋە سىككە
ئىلخانىنىڭ ئاتى بىلەن زىبۇ - زىننەت تاپتى. ھۈلاكۇخان سەككىز يىل
ئىران، تۇرانغا خانلىق قىلدى. قىرىق سەككىز يىل ئۆمۈر كۆردى.
ھۈلاكۇخان ئالەمدىن ئۆتتى. جەمى شاھزادىلەر ۋە ئۇمەرالار
ھۈرمەتلەي قىلىپ ئاباقاخانى خان كۆتەردىلەر. ئاباقاخان بىر-
دىنشاھزادەئى. ۋە دىلاۋەر، جەۋانمەرد. زىبا مەنزەر. دەۋلەتـ
مەند ۋە تامىر ئىدى. خوجە شەمسىددىن مۇھەممەت ساھىب دى-
ۋانى ئەۋۋەلقى دەستۇرى بىلەن ۋەزىر قىلدى. ئىنىسى خوجە
ئەلاۋىددىن بەغدات ھاكىمى ئىدى. يەنە ھاكىمى بولدى. رۇمنى
مۇئىنىددىن پەرۋانەنى ھاكىم قىلدى. ئاباقاخان ئون يەتتە
يىل خانلىق قىلدى. ماۋارائۇننەھردىن بىراق خان لەشكەر
تارتىپ كەلدى. باسرۇق بولۇپ ياندى. بىر كۈن ئاباقاخان ھەم-
مەداندا شاراب ئىچىپ مەجلىس ئىچەپ ئەرەم ئىدى. ئاباقاخانغە
ۋەھشى ئەزدىم مۇستەۋلى بولدى. قويچىسىدىن ئوق، يا تىلەدى.
«بىر ئۇلۇغ ماكا قەست قىلادۇر» دىيىپ. ئوق، يانى ئالالمادى.
يىقىلىپ جان بەردى. ئوغلى ئارغۇنخان خۇراساندا ئىدى.
ئاباقاخانىنىڭ ئىنىسى تىكۇداركى سۇلتان ئەھمەد [دىيىپ] مە-

بولۇر [ئىدى]. ئىلگىرى ئوردىغا كەلدى. ئۇمەرا ۋە نويان يىغىـ
لىپ ئەھمەدخاننى خان كۆتەردىلەر. ئەلىناقنى داماد قىلدى.
مەڭلى بوقانى ئەمىرۇل ئۇمەرا قىلدى. ئەھمەدخاننىڭ مۇسۇلـ
مانلىققا بەسى زەۋقى شەۋقى بار ئىدى. مەخپىي مۇسۇلمان
بولدى. ۋەزىر ۋە پادىشاھ ئىسلامغا تەمام رەۋاج ۋە رەۋنەقى
بەردىلەر. بەزى ئۇمەرائى بىردىن مەڭلى بوقا ئارغۇن
خانغا بۇزۇلۇپ ئەھمەد خاننى ئۆلتۈردىلەر. ئارغۇن خاننى قۇ-
رىلتاي ئەزىم قىلىپ خان كۆتەردىلەر. ئارغۇنخان مەڭلى بو-
قانى ئۆلتۈردى. ئارغۇن ئىسلامغا بەسى دۈشمەن ئىدى. خوجە
سەئدىدىن مۇھەممەت ساھىب دىۋانى شەھىد قىلدى. «ھېچ
مۇسۇلمان ئوردىغا كەلمەسۇن» دېب يارلىغ قىلدى. ئەھلى
ئىسلامغا بەسى تەڭلىك بولدى. پات فۇرسەتتە ئارغۇنخانغا مە-
رەزى جانسىتان ئارىز بولدى. بەسى يامان رەنجىدە قالدى.
بەخىرىتى خار سەفەر ئاخىرەت قىلدى. ئىككى ئوغلى بار ئىدى.
ئەۋۋەل غازانخان، ئىككىنچى ئولجايتۇخان. غازان خوراساندا ئىدى.
ئىنىسى كەنجە تۇ رۇمدىن كەلدى. جەمئى ئۇمەرا يىغىلىپ كەن-
جەتۇنى خان كۆتەردىلەر. كەنجەخان مەملەكەتنىڭ زىيادە
مەشغۇل بولدى. مەنسەبى ئەمىرلىئۇمەرالىقنى تاغاچار نويانغا
بەردى. خوجە سەدرىددىن خالدىنى ۋەزىر قىلدى. كەنجى تۇغ-
جان بىسيار سەخى ۋە جەۋانمەردخان ئىدى. بايدۇخان ئىبنى
تۇدان ئىبنى ھۇلاكۇخان خورۇج قىلدى. تاغاچار تولادا
قىيچۇق مال بۇ ئۇمەرالار، ھارام نەمەكلىك قىلىپ بايدۇغا بۇ-
رۇلغىدەك. كەنجە تۇخان بايدۇغا ئوترۇ چېرىك يۈيۈردى. تاغا-
چار بىللە ئەمىر ئاقبۇقا جەلايىرنى باش قىلىپ. تاغاچار
بايدۇغا قوشۇلدى. ئاقبوقا ئەندەك چېرىك بىرلە كەنجە تۇغ-

خان قاشىغە كەلدى. ھەرام نەمەكلەر بىر يولى بايدۇغە بولۇپ كەنجە تۇخان ھەزىمەت تاپتى. كەنجە تۇخان ئۈچ يىل خان بولدى. كەنجى تۇخان بىلە ئاق بوقانى قەتل قىلدىلار. جەمئى ئۈلۇغ - كىچىك يىغىلىپ بايدۇ خاننى خان كوتەردىلەر.

[زىكرى سۇلتان مەھمۇد غازانخان]

خانى خانان سۇلتان مەھمۇد غازان فەرزەند ئەر جۇمەند ئارغۇن خان ئىدى. ئارغۇن خان سەفەرى ئاخىرەت قىلدى. خۇراساندا ئىدى. كەنجە تۇخاننىڭ زامانىدا ھەم خۇراساندا ئىدى. كەنجە تۇخاننىڭ قەتلى ۋە بايدۇخاننىڭ خانلىغىنى ئېشىتتى. ئېرىسە ئەمىر نەۋرۇز ئىبنى ئارغۇنئاتا خۇراساندا ئىدى. شەھزادەئى غازاننىڭ خىزمەتىغە كېلىپ ئەھدۇ - پەيمان قىلىپ يەكدىل ۋە يەكجەھەت بولۇپ بايدۇنىڭ ئۇستۇنگە چېرىك ئاتلاندىلار. ئىككى لەشكەر روبەرو تۇشتى. بايدۇنىڭ چېرىكى ئىككى بەرابەر غازانخاننىڭ لەشكەرىچە بار ئىدى. غازان ۋەھىم قىلدى. ئەمىرنەۋرۇز فىرۇز بەخت ئەرزىگە يەتكۇردىكى: «ئەي پادشاھى ئالەم، ھېچ ۋەھىم ۋە ھىراس قىلغۇلۇق ئەمەس. خان ئەگەر مۇسۇلمان بولسەلەر، مەنكى زامىن دۇرمەن. سۇ دۇشمەنانەرنى ئالۇرمىز». غازان قەبۇل قىلىپ ئەيتتىكى: «ئەگەر تەڭرىتەئەلا ماڭا نۇسرەت بەرسە، ئەلبەتتە مۇسۇلمان بولاي» دېب. ئەمىر نەۋرۇز ئەلچىلىككە بارىپ بايدۇغە كورۇنۇش قىلدى، كوپ ئومەرانى تاغاچار باشلىغ بۇزۇپ ياندى.

ئەلقىسسە، بايدۇخان باسرۇق [بولدى]. بايدۇنى ئولتۈر-

دىلەر، تەختىغە بەرقەرار بولدى. ئىككى كۈندىن سوڭ ئەمىر نەۋرۇز غازاننىڭ ئەرزىگە يەتكۈزدى: «خۇدايى تەئەلا ساڭا نۇسرەت بەردى. ئەمدى خان ۋەدىسىدە ۋەپا قىلماقى كېرەك» دېدى. خاننىڭ كۆڭلىگە پەرتەۋى تۇشۇپ ئىدى. ئىشتىياق بىلە ئېيتتىلەركىم: «كامىلى بولغاي ئانىڭ ئىلكىدە ئەمدى مۇسۇلمانلىقنى ئۆرگەنگەيمەن». ئەسەب بام بەھر ئابادىن ھەزرەتى شەيخ سەدرىددىن ئىبراھىم ئىبنى شەيخ سەئىدىددىن ھەمەۋى قەددەسەللاھۇ سىررەھۇمنى ئالىپ كەلدىلەر.

ھەزرەتى شەيخ مەزكۇر سۇلتان مەھمۇد غازان خانغە ئەھكامى ئىسلامنى ئۆرگەتىپ غۇسل قىلدۇرۇپ مۇسۇلمان قىلدىلار. شول كۈن خان بىلە يەتمىش مىڭ كىشى مۇسۇلمان بولدى. ئىسلام ئىراندا شايىئ بولدى. تاغاچار ئۆچ خانغە مۇخالىفەت قىلىپ ئىدى، ئانى ئۆلتۈردى.

سۇلتان مەھمۇدغازانخان نۇر ھەدەقەئى چەشم سەلاتىن مۇغۇلان بەلكى ھەمەئى ھەمە خاقانى جەھانغە سۇلتان مەھمۇد غازانخان پادشاھ ئىدى. مۇسۇلمان، پاك ـ ئېتىقاد، ئادىل، بەھادۇر، شۇجائ ۋە خوب سۇرەت ۋە سەخى [ئىدى]. ئەمىر نەۋرۇز خىزمەتنى شايەستە بەجا كەلتۈردى. مۇسۇلمانلىققە بائىس بولدى. بەسى ئۇلۇغ ۋە باھەشەمەت بولدى. كۆپ ئۇمەرا ۋە ۋۇزەرا ھەسەد يېدى. ئەمىر نەۋرۇز فىرۇز بەخت بايدۇ بىلە ياغى ئىكەندە مىسىر پادشاھىغە خەت ۋە نامە ئىبەرىپ ئىرانغە تەكلىف قىلىپ ئىدى. قۇتلۇقشاھ نويان مىسىردىن ناسزۇن بولۇپ ياندى.

خوجا سەدرىددىن ۋە يەنە جۇملەئى ئەمىر ئۇمەرا ئەمىر نەۋرۇزدىن ھەسەد ئېلتىپ مىسىر پادشاھى دەلىك ئەشرەفكە

ناھە ئىبەردى دىيىپ مۇتتەھەم قىلدىلار. ئەمىر نەۋرۇز خىزمە-
تىغە ئىشەنمىپ خانغە بەسى تەئەددى قىلغۇر ئىدى. خاننىڭ
ئەمىر بىلە مىزاجى تەغىر تاپتى. ھاسىدلار ۋەقت تاپىپ ئەمىر
نەۋرۇزنىڭ ئىنىسى لەكزى كۈرگاننى تۇتتىلار. ئەمىر نەۋرۇز
فىرۇز بەخت خۇراساندا ئىدى. پەناھى مەلىك فەخرىددىن كۆت-
غە ئەلتتى. غازانخان ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ ئەمىر نەۋرۇز
غازاننىڭ تۇھمەتىغە تەڭ بولۇپ ئىدى. ئەھالى فىتنە غەممازلار-
نىڭ سۆزى كارگەر قىلدى. ئەمىر نەۋرۇز ئۆمرىنى غەزات.
جەھاد، نەماز. خەيرات، تەلاۋەتى قۇرئان، راۋاجى
شەرئى ۋە ئىمان بىلە ئۆتكەر[دى]. كىشى يەنە ئاخىر دەمدە
مەرتەبەئى شەھادەتكە يەتكەي نەۋرۇز بەك غازىدەك. خۇدايە-
تەئالا نەسىب ئەتكەي.

ئىبن قىتىئە ئەمىر نەۋرۇز غازىنىڭ تەئرىخى:

رۇبائى

بىشەش سەد نەۋەد شەش دىرۇن شەھرى ھىرات،
گۆزەشت ئەزمەھى شەۋۋال بەست با يەكروز.
زى ھەپتە رۇزى دۇشەنبە مىيانەئى دۇ نەماز،
رەسىد لەشكەرى غازان شەھىد شۇد نەۋرۇز. ①

① [يىلنغا] ئالتە يۈز توقسەن ئالتە، ھىرات شەھرى ئىچىدە، شەۋۋال (ئارا ئاي)دىن يىگىرمە بىر كۈن ئۆتكەندە. ھەپتىنىڭ دۈشەنبە كۈنى ئىككى ناماز ئارىسىدا، غازاننىڭ لەشكىرى كەلدى. نەۋرۇز شەھىد بولدى.

غازان خان نەۋرۇز بەگنىڭ ئۇرنىغا ئۇلجايتۇ سۇلتاننى نەسەبەت قىلدى. ئۇلجايتۇخان سۇلتان غازانخاننىڭ ئىنىسى ئىدى. سۇلتان مەھمۇد غازان تەمام ھۇلاكۇخاننىڭ يۇرتىغە سەككىز يىل خانلىق قىلدى. ئوتتۇز تورت يىل ئومۇر كوردى. ئۇلجايتۇخاننى ۋەسىيەت قىلدى، غازانخان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇنىڭ فەۋتىغە جەمئى ئەھلى ئىسلام ئەزا تۇتتى.

ئۇلجايتۇ سۇلتان ئەدالەت قىلدى. دىنى ئىسلامغە رەۋاج بەردى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدا بەندە ئىشتىھار تاپتى. خوجە رەشىدىددىن نەۋۋەرە قەبرەھۇ ۋەزىرى غازان خان ئىدى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدابەندە ھەم ۋەزىر قىلىپ خوجە سەدرىددىننى شېرىك ۋەزىر قىلىپ ئىدى. خىيانەتكە مۇتتەھەم بولۇپ قەتل تاپتى. ئەمىر نەۋرۇز غازىغە فىتنە قىلدى. ئاخىر ئوزىگە ياندى. خوجە ئەلى شاھ خەتلانى ۋەزىر قىلدى، خوجە رەشىد بىلە شېرىك. خوجە رەشىد ئەلەيھىر رەھمە ئادىل ۋە سەخى، فازىل، ھونەرمەند، ۋە ئالىم. موسەننىفى «تەئرىخى جەۋامىئۇر رەشىدى» [ئىدى]. تەبرىزدە ئىمارەتى ئالى بۇنياد قىلدى، «رەشىدىيە» ئاتادىلار. تەئرىخدە ئانداغ دەپدۇلاركىم: «بەنە ئىمارەتىنى ئەتكەندىن رەشىدىيەنى بوزماق مۇشكۇلدۇرۇر.» قۇتلۇغ شاھ نويانىنى سەپەھسالار لەشكەرى ئەمىرۇل ئۇمەرا قىلدىلار. سۇلتان مۇھەممەد خۇدا بەندە مىسىرغە چېرىك باردى، مىسىرى پادىشاھى مەلىك ناسىر ھەم ئەسبابى ھەرب ۋە زەرب راس قىلىپ جەڭنىڭ خىيالىدا ئىدى. ۋەزىرى بى نەزىر خاجە ساھىب تەدبىر قىلدىكى مەلىك ناسىر پىشكەش ۋە ئەسىر ھايى يار بەردار ۋە شۇتۇر ھايى قاتار ۋە توقچاق ھاي بادرەفتار چىقارىپ سولھى تىلەدى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدا بەندە ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ ئىسلامغە

بىسيار رەۋاج بەردى. دىنى شەرىئى، مىللەتى ھەممىنى قەۋى
قىلدى. مۇسۇلمانلارغا مەيلى تەمام بار ئىدى. ئۆزى خانى پاك
ئېتىقاد ۋە مۇسۇلمانى نىھاد، ئادىل، سەخى، بەھادۇر،
جەۋانمەرد، خوش مەنزەر ئىدى. خوجە رەشىد ئەلەيھىر رەھمە-
نى ۋەزىر قىلدى. بۇ ۋەزىر ئادىل، ئالىم، سەخى. دىنى
ئەھلى ئىسلامغا ئانچە ئەمەس بەتتىكى ھەددۇ ھېسابى يوق. ئۇلكى
ھۇلاكۇخاننىڭ مەملىكەتى رۇم، ئىراق، ئەجەم، ئەزەربەيجان،
فارىس ۋە خۇراساندا ئون ئىككى يىل تەمام خان بولدى. ئوتتۇز
ئالتە يىل بەئۇزى رەۋايەت [تە] ئوتتۇز سەككىز يىل خانلىق قىلدى.
خان بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن شەھرى سۇلتانىيەنى بەنا قىلىپ،
تەختگاھ ئېتىپ، ئۆزى ياتقالى ئىمارەتى ئالى ئېتىپ شول ئىمارەت-
دە دەفن قىلدىلار. غازانخان نەۋۋەرە قەبرىدىن ئىلگىرى ئىراندا
مۇغۇلخانلارنىڭ مەقبەرىسى مەئلۇم ئەمەس ئىدى. سۇلتان مەھمۇد
غازان تەبرىزدە مەدفۇن بولۇپ ئىدى. سۇلتان مۇھەممەدخۇدا-
بەندەنىڭ ئوغلىكى سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان ئېرۇر. ئون ئۈچ يا-
شار، خۇراسان پادىشاھى ئىدى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدابەندە
رەنجۇر بولدى. ئوغلى سۇلتان ئەبۇسەئىدخانغا كىشى ئىبەردى
سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان كەلمەستىن ئىلگەرى ئىلخان ئالەمدىن
ۋىداع قىلدى. جەمىئ ئەمىر ئۇمەرا، ۋەزىر - ۋۇزەرا يىغىلىپ
سۇلتان ئەبۇسەئىدخاننى باشىغا تاج قويۇپ تەختكە ئولتۇرغۇزدىلار.
ئەمىر چۇپاننى ئەمىرۇلئۇمەرا قىلدى. پادىشاھ كىچىك، ھەل
ۋە ئەقد ئەمىر چۇپان بولدى. ھەتتاكى خوجە رەشىدىددىننىڭ
فازىل، ئالىم، ئادىل، ئامىل ۋە سەخى بۇزرۇگ خوجە ئالىشاھ-
دىن رىشۋە ئالىپ خاجەنى سەئى قىلىپ قەتل قىلدى. خوجە
ئالىشاھ ھەم پات - پۇرسەت[دە] سەفەرى ئاخىرەت قىلدى. چوپان

دوزىتىش

بەت	قۇر: يۇقۇرىدىن	قۇر: تۆۋەندىن	بېسىلغىنى	توغرىسى
1		1	مۇھەممەت	مەھمۇت
63	7		بايغۇ	يابغۇ
86	3		تەفەردۇج	تەفەررۇج
108	11		جۇنابى	خۇنابى

نويان [نى] خوراسانغا هاكىم قىلدىلار. ئۇلۇغ ئوغلى تومۇرتاش
رۇم هاكىمى بولدى. بىر يۈتۈكچىسىنى خانغا ۋەزىر قىلدى، سايىن
ۋەزىر لەقەب تاپتى. ئەمىر چوپان ھەر ئىش قىلسە، ناچار
كۆتەرۈر ئىدى. ئەمىر چوپاننىڭ قىزى بەغدات خاتۇنغا خان ئاشىق
بولۇپ، بىسەبرى ئارام بولۇپ چوپان بەگكە مەھرەملەردىن
كىشى ئەۋەردى. ئول كىشى خاننىڭ ئەرزىنى يەتكۈردى. چوپان
نويانغا بەسى يامان كېلىپ غەيرەت قىلىپ شور ئەنگىز دەھشەت-
ئامىز سۆزلەر ئەيتتى. خان خاموش بولۇپ، ئەمىر چوپاننىڭ
يوقلۇقىنى خاھىش قىلدى. بۇ مەئنىنى بەزى ئۇمەرا ۋە ئىنچىكى-
لەر ئەھەم قىلىپ، چوپاننىڭ يامان ئىشلارىنى ۋە ئوغلانلارى ...
ئۆزىنىڭ تەھەككۈمىنى خانغا يەتكۈرۈپ تۇردىلەر. ئۇمەرالارنىڭ
ۋەزىرلارنىڭ ئەمىر چوپاندا دەردى بار ئىدى. بىرجايى خاندا
ئىختىيار يوق ئىدى. ئۇلۇغ ئوغلى تومۇرتاش رۇم هاكىمى ئىدى.
ئاتىغا خۇتبەئى سىككە قىلدى. ياغى بولدى. چوپان بەگ بار-
رىپ باغلاپ ئالىپ كەلدى. ئەمىرنىڭ خاتىرىدىن ئەنى قىلىپ
يەنە رۇمغا هاكىم قىلدى. دەمەشىق خوجە دەپ ئەمىر چوپاننىڭ
بىر ئوغلى [بار ئىدى]. مۇقەررەبى دەرگاھ دەمەشىق خوجەنى
خان بۇيرۇپ قەتل قىلدىلار. چوپان نويان خوراساندا ئىدى.
ئوغلىنىڭ قەتل خەبەرىنى ئىشىتىپ ئۇمەرايى خوراسان ئىتتىفاق
قىلىپ خان ئۈزەسىگە كەلدى. خان ئۆترۈ چىقىپ تۈشتى. ياۋۇق
يەتتىلەر. ئۇمەرالار بۇزۇلۇپ خانغا كىردىلەر. ئەمىر چوپان ھە-
زىمەت تاپىپ ھىرات [قە] باردى. مەلىك غىياسىددىن كورتكە
ئىلتىجا كەلتۈردى.

مەلىك كور نەمەكنى چوپان نويان تەربىيەتى كۆل قىلىپ
ئىدى. مەلىك غىياسىددىن ئەمىر چوپاننى ئۆلتۈرۈر بولدى. چو-

AltunOq

پان بەگ كىشى ئىبەردى: «مەلىككە بىر مۇلاقات بولالى» دېب. مەلىك قەبۇل قىلمادى. ئەيتتى: «ھەر سۆزى بولسە، ۋەسىيەتى بولسە ئەيتسۇن، مۇلاقات مۇشكۇل» دېب.

ئەمىر چوپان ئەيتتىكى: «مېنىڭ باشىمنى تېنىمدىن جۇدا قىلماسۇنلار، زىراكى بىر بارماغىم قوش. شۇنى ئىسىرسۇنلار» دېب.

ئەلقىسسە، ئەمىر چوپاننى ئۆلتۆردى. ئوغلى جەلالدخاننى ئۆلتۆردى. زىبارۇي نېكوسىرەت يىگىت ئىدى. بەغداد خاتۇننى خان ئالىپ ئىدى. بەغداد خاتۇن كىشى ئىبەرىپ ئاتاسى چوپان بەگنىڭ جەسەدىنى ھەزرەتى مەككەگە ئىبەردى. مەككەتۇللادا دەفن قىلدىلار. خوجە غىياسىددىن خوجە فازىل، ئادىل، ئالىمىقدار، تەئرىخ گۆزد-
دە، «تەئرىخى مەجمە ئۇلئەنساب شەرھى شەمسىيە» خوجەنىڭ ئاتىغە [يېزىلدى]. بۇلارغە ئىنئام ۋە ئېھسان ۋافىر ئاتا قىلدى.

رۇمدىن خەبەرى كەلدى. ئەمىر ھۆسەيىن بىلە جەمەئەتى يۈرۈپ ئىدى، ماۋەرائۇننەھردىن خەبەرى شاھزادەلىي چىغتاي نەژاد كەلدى. خۇراسانغە ئەبۇ سەئىدخان ناچار دۈشمەن تەرەفىگە رەۋان بولدى. دۈشمەن لەشكەرى بىفايان بىلە كېلىپ ئىكەن. سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان ئەندەك كىشى بىلە كېلىپ روبەرۇ بولدى. بىۋەھىم ۋە ھىراس دۈشمەنگە ھەملە قىلدى. سەخت جەڭ بولدى. خان ئەندەك جەلادەت زاھىر قىلدىكى، رۇستەم. ئىسفەن-
دىيار بولسەلەر، خاننىڭ بەھادۇرلىقىغە پۈشت دەست ئىنسانى بەرۇر ئىدىلەر.

ماۋەرا ئۇننەھر چېرىكى باسرۇق بولۇپ ياندى. بۇ جەڭدىن كېيىن «سۇلتان ئەبۇسەئىد غازى باھادۇرخان» دەپ پۈنۈدىلەر مۇنىشلەر. سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان ئون ئۈچ ياشىدا خان بولدى.

ئون توققۇز يىل خانلىق قىلدى. ئوتتۇز ئىككى يىل ئۆمۈر كۆردى. سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان پادىشاھزادە خوپ سۈرەت ۋە نېكوسىيرەت، ئادىل مۇسۇلمان، سەخى، دىلاۋەر ۋە جەۋانمەرد [ئىدى]. ياش ئالەمدىن ئۆتتى. ئىران خەلقى بىر يىل ئەزا تۇتتىلار. مۇنارلەرغە قارا كەيدۈردىلەر. كۆچەلەرگە كۈل ساچتىلار. ۋەللاھۇ ئەئلەم بىسسەۋاب.

[تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى بەيانى]

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئىسلامى ھەزرەت مەۋلانا ئەرشىدىددىن قەددەسەللاھۇ رۇھەھۇنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولدى.

ئانداغ رەۋايەت قىلۇرلاركىم، چىغتايخان چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدى. بەسى، باسەياسەت، قاھىر ۋە دىلاۋەر، مەردانە تورە ۋە تۈزۈك - ياساققە بەسى جىددى جەھدى بار ئىدى، ئوكتايخاندىن بىر يىل ئىلگەرى ۋەفات بولۇپ ئىدى. خان ئۆز ئورنىدا نەبىرەسى قارا ھۈلاكۇنى نىسبەت قىلىپ ئىدى. زىراكى چىغتايخاننىڭ ۋەلى ئەھدى قايىم مەقامى ماموكەينىڭ ئوغلى قارا ھۈلاكۇ ۋە يەسۇ قارا بورى. چىغتايخان ئاقىلى كافى كېڭەشلىك كىشى ئىدى. ئوكتايخانغە كەما يەنبەغى ئىتائەت قىلدى. قائان ھەم ئەۋلادى چىغتايغە خوپ نىگەھداش قىلدى. چىغتاينىڭ ۋەلى ئەھدى ئوغلى ماموكەي بەسى مۇقبىل، خۇشخۇي، زىبامەنزەر ۋە قەمەر پەيكەر ۋە نېكوسىيرەت، خۇش مۇجاۋىدە ۋە چابۇكسۇۋار، تىرەنداز، نەيزە گۈزار يىگىت ئىدى. سىننى سالى

ھەم يىگىرمە بىر، يىگىرمە ئىككى ياشدا بار ئىدى. چىڭگىزخان ئەسلەن ۋە قەتئەن ئۇزىدىن جۇدا قىلماس ئىدى. جۇجىخان، چىغتايخان، ئۇكتاي‌خاننى فەتھ خارەزمغە بۇيرۇپ ئىدى. چىڭگىزخان بەلخ تالقان ئۇزەسىگە يۇردى. يولدا قەلئەئى ماميياننى مۇھاسىرە قىلدى. قەلئەدىن ماموكەينى ئاتتى. ماموكەي ئولدى. چىڭگىزخان بەسى پەرىشان ۋە ماتەمزەدە بولدى. يارلىغ قىلدى: «ماموكەينىڭ ئولگەنىنى ھېچ كىشى چىغتايغە ئېيتماسۇن» دېب. چىغتايخان خارەزمنى فەتھ قىلىپ ئۇكتاي قائان بىلە چىڭگىزخاننىڭ خىزمەتىگە كەلدى. جۇجىخان كەلمەي يۇرتىغە ياندى. [چىڭگىز] خان جۇجىدىن بەسى ئاغرىدى. بۇ شاھزادەلەرگە ئىنئام ۋە ئېھسان ئەتا قىلدى. يەنە چىغتايغە ئەيتتىكىم: «مېنىڭ بۇيرۇغۇمنى تۇتمايسىزلەر. ماڭا ئوخشاش خانلارنىڭ ئوغلانلارى بىر ئاغىز سوزىگە جان بېرىپدۇرلار.» دېب.

چىغتايخان ھەم ئەرز قىلدى، چوكۇپ ئولتۇرۇپ: «ئەي خانى ئالەم! بىز ھەم يارلىغىڭنى تۇتماساق مىن ئولەي» دېب ئېيتتى. چىڭگىزخان ئەيتتى: «ئەي چىغتاي! ئانداغ بولسە ماموكەي ئالەمدىن ئوتتى، يىغلاماغىل» دېب.

چىغتاي سەبىر قىلىپ ئەيتتىكىم: «سەئادەتىڭنەند ئەكەن، ئالدىڭىزدا ئولۇپدۇر.» دېب، ھېچ تەغىير تاپمادى. بىر پۇرسەتتىن كېيىن بەھانە قىلىپ تاشقارى چىقىپ بىر خىلۋەتكە بارىپ نالەئى زارە قىلىپ، يەنە يۇزىنى يۇيۇپ، كوزىنى ياشدىن پاك قىلىپ چىڭگىزخان قاشىغە كىردى. بۇۋاقىئە بولغۇنچە شىددەتى كىشى ئولتۇرۇرگە ئەمەس ئىدى. ماموكەي ئولدى. ئاندىن شول قەلئەدە ھېچ جاندار قالمادى، قەتلى تاپتى. چىغ-

تاي خاننىڭ پايتەختى بەشبالىق ئىدى. تۇ[ر]فاننى ئۇچ [دېب]
يېتىپدۇرلار.

قارا ھۇلاكۇدىن قارا يەسۇ ئىلگەرى ئالەمدىن ئۆتتى. قارا
ھۇلاكۇ ئالەمدىن ئۆتتى. خاتۇنى بەسى ئاقىلە، كېڭەشلىك زەئىفە
ئىدى. ئاتى ئۇزغىنە خاتۇن تۇرالچى كورگاننىڭ قىزى [دەرئىدىلەر].
قارا ھۇلاكۇ ئۇلدى، ئوغلى مۇبارەكشاھ كىچىك چىغىتاي خاننىڭ
ئورنىغە خان بولدى. ئاجايىپ ياخشى باسقىتۇردى.
نەچچە يىلدىن كېيىن بايغۇ خان بولدى. زالىم كافىر
ئىدى. نابۇد بولدى. ئانىڭدىن كېيىن مۇبارەكشاھ ئىبنى قارا-
ھۇلاكۇ خان بولدى. ئول ۋەقتىدە قارا چار نويان بىر تەرەف
بولۇپ ئىدى. ئوغلى ئىجىل نويان ئاتالىق بولدى. بەرلاس ئاي-
ماقىدىن يەسۇ قارانىڭ ئوغلى بۇراق خان بەسى بەھادۇر ۋە
مەردانە، كېڭەشلىك ئىدى. مۇبارەكشاھنىڭ ئاناسى ئۇلاچە بۇ-
راق خان راي ۋە تەدبىر بىلە مۇبارەكشاھدىن خانلىقنى ئا-
لىپ پادشاھى با ھەشەمەت ۋە پۇر شەۋكەت بولدى. خوراسان-
غە چېرىك بارىپ ئالالماي ياندى. ئاخىر مۇسۇلمان بولۇپ سۇل-
تان غىياسىددىن ئات كوتەردى. بەش ئوغلى بار ئىدى. ئەۋۋەل
مۆئمىن. ئىككىنچى قوقتاي، ئۈچىنچى بورمە، تورتىنچى داۋا، بەشىن-
چى بەك تومۇر. زۇبدەئى ۋە خەلاسە ۋە چىراغى ئەۋلاد بۇراق
خان، داۋاخان. داۋاچىچان ھەم ئاتاپدۇرلار. داۋاخان پادشاھى
ئالى مىقدار ۋە ئەدالەت شىئار ئىدى. مۇسۇلمان ۋە پاك ئىئتىقاد
[ئىدى]. داۋاخاندىن كېيىن يەنە كافىر فاجىر تەختغە ئولتۇردى.
مۇسۇلمانلىق رەۋاج تاپمادى. نەچچە كىشى تەختغە ئولتۇردى.
ئەمما ئات بىر تەرەف بولدى. مىرزا ھەيدەر دوغلات «تەئرىخى
رەشىدى»دە داۋاخاننىڭ مەزارى ياركەندە دېپدۇرلار. يەنە ھەم

مەقبۇلۇلقەۋل، كىشىلەردىن ئىشىتتىم: «داۋاخان پادىشاھنىڭ ئۇستىنىڭە مەسئۇدبەگ ئىبنى مەخمۇدبەگ گۇمبەزى ئالى بۇنياد قىلدى» دېيىپ. خوجەخان مەخمۇدخوجە ئەتتۇرەللاھۇ مەشھەدەھۇدىن مىرزا ھەيدەر كوراگان تەئرىخىدە نەقىل قىلىپدۇر: «ھەر بار داۋاخان پادىشاھنىڭ ئالدى بىلە ئۇتسەلەر ئەيتۇر ئىدىلەركى بۇ ئەزىزنىڭ جەزبەسى بەسى قەۋى ئىكەن. ھەر بار بۇ مەزارغە يەتسەم ماڭا جەزبە ھاسىل بولادۇر» دەپدۇرلەر. داۋاخان شۇڭقار بولدى. ئىككى، ئۈچ كافىرتورە خان بولدى. ئاندىن كېيىن نەۋبەت ئىسەنبۇقاخان ئىبنى داۋاخانغە يەتتى. ئىسەن بۇقاخاننىڭ ئوغلى يوق ئىدى. چېرىككە بارىپ كەلدى ۋە نەچچە كۈندىن كېيىن بىر تەرەف بولدى.

[تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ نەسەبى ۋە ئۇنىڭ ئەھۋالى بەيانى]

ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ تۇغلۇق تومۇرخان نۇرى ھەدەقەئى چىراغى بىنەش دۇرمان چىغتايخان ئېرۇر. تۇغلۇق تومۇرخان ئىبنى ئىسەنبۇقاخان، ئىبنى داۋاخان، ئىبنى بۇراقخان، ئىبنى يەسۇ قاراخان، ئىبنى ماۋكەيخان، ئىبنى چىغتايخان، ئىبنى چىڭگىزخان، ئىبنى يەسۇكەيخان، ئىبنى بەرتانخان، ئىبنى قۇبلخان، ئىبنى تومنەخان، ئىبنى بايسۇنقۇرخان، ئىبنى قايدۇخان، ئىبنى دوتۇمخان، ئىبنى بوزەنجىر قائان، ئىبنى ئالانقوۋا كوركلۇك بىنت جوپىنەخان ئېرۇر.

مىرزا ھەيدەر دوغلات مۇسەننىف تەئرىخىدە ئانداغ ئەيتىپدۇر-

AltunOq

لاركى: «ئىسەن بۇقاخان چېرىك بارىپ ئىدى. ئۇلۇغ خاتۇنى بار ئىدى ساتىلمىش» دېب. مۇغۇل پادىشاھلارىنىڭ نەچچە خاتۇنى بولسە. ئىختىيار ئۇلۇغ خاتۇندا. كىچىكلەرىنى خاھلاسا كىشىگە بېرۇر، خاھلاسا ساقلار ئىدى. «مەڭلىك خاتۇن» دېب كىچىك خاتۇنى بار ئىدى. بو ساتىلمىش ئەقىرە ئىدى. ئاڭلادىكى مەڭلىك خاتۇن [خان] دىن ئاغىر بوي ئىدى. خان چېرىكدە ئىكەندە شىراۋۇل دوختەۋى دىگەن ئۇمەرا كورۇنۇشكە كېلىپ ئىدى. ساتىلمىش رەشك ئېلتىپ مەڭلىك خاتۇننى بەردى. شىراۋۇل دوختەۋى مەڭلىكنى ئالىپ يورتىغە ياندى. شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ يۇرتى بىسيار يىراق ئىدى. ئىسەن بۇقاخان چېرىكدىن يانىپ كەلدى. مەڭلىك خاتۇننى سوردى. ساتىلمىش خاتۇن جاۋاپ بەردى: «مەڭلىكنى مەن شىراۋۇل دوختەۋىغە بەردىم» دېب. ئىسەنبۇقاخان ئېيتتىكىم: «مەڭلىك مەندىن ھامىلە ئىدى، ئوغۇل بولۇر ئېھتىمالى بار ئىدى» دېدى. مۇندىن زىيادە نىمە دېمەدى. ئەمما خاتۇندىن بىسيار رەنجىدە بولدى. فۇرسەتدە ئىسەنبۇقاخان ۋەفات بولدى. مەملەكەت خانسىز قالىپ بەسى خاراب ۋە پەرىشان بولدى. ئەمىر بولاجى دوغالات خان تاپماقتە بەسى دەغدۇغە قىلدى. ئاما خان ئۇرۇغىدىن بو مەملەكەتدە يوق ئىدى. فەرراشلارنىڭ ئولۇغى بار ئىدى. تاش تومۇر دېب. [ئۇنى] شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ يۇرتىغە يۇبۇردى. تاش تومۇر ئۈچ يۈز ئەچكۈ تىلەپ ئەيتتىكى: «ئۇزۇق ۋەنا قىلماس. بو ئەچكۈلەرنى ئۇزۇق قىلىپ مەقسۇدغە يەتكەيمەن». ئۈچ يۈز ئەچكۈ بېرىپ رەۋان قىلدى.

تاش‌تومۇر مىرزا ئاياقدىن ئاياقىقە كىرىپ شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ يۇرتىغە يەتتى. ئەرسە خەبەر سوردى. ئىشى ئۇڭ كەلدى. مەڭلىك خاتۇن ئۇچرادى. مەڭلىك ئەيتتىكى: «خاندىن ئالىپ كەلگەن ھامىلەمنى ئوغۇل تۇغدۇم. تۇغلۇق تومۇرخان ئات قويدۇق. دوختەۋىدىن بىر ئوغۇل تۇغدۇم، ئىنچى مەلىك ئات قويدۇم».

ئەلقىسسە، تاش تومۇر مىرزا تۇغلۇق تومۇرخاننى ئالىپ قاچتى. ئەمىر بۇلاچى ئاقسۇدا ئىدى. خاننى ئاقسۇغا ئالىپ كەلگۈنچە خان مۇزاتدا ھاڭغە تۇشتى. تاش‌تومۇر مىرزا يىغلاپ تۇرۇپ ئىدى، جەمئى سەۋداگەر كېلىپ تۇشۇبدۇر. كارۋان باشىنىڭ ئاتى بەگچەك ئىدى. ئاغا ئەيتتىكى: «خان [نى] ئالىپ كېلىپ ئىدىم. ھاڭغا تۇشتى» دىب. بەگچەك ھاڭغا تۇشتى. خاننى سالامەت تاپىپ بەسى شات مان بولدى. ئاۋاز قىلدى: «ئاغرامچى سالىڭلار» دىب.

ئاغرامچى سالدىلار. بەگچەك خان بىلە ئەھد پەيمان قىلىشىپ خانغە ئوزرە ئەيتىپ ئىلگەرى بەگچەك چىقتى، ئەيتتىكى: «مەن ئىلگەرى چىقماسام مېنى ئالماسلار» دىب. بەگچەك ۋە تاش تومۇر مىرزا خاننى ئالىپ ئاقسۇغە كەلدىلەر. تۇغلۇق تومۇر خان ئون ئالتە ياشىدا ئىدى. تاش تومۇر مىرزا كوك بىر ئەچكۇ قالغاندا خاننى ئالىپ كەلدى. تاش تومۇر مىرزانى ئوردا بېگى قىلدى. ئەچكۇ لەقەب قويدىلار. ئەۋلادىدا بۇ لەقەب قالدىلار. بەگچەكنى ئەمىرۇلئۇمەرا قىلدى. ئول سەۋداگەرلەر ئىزمەن ئاياقى [قىلدى]. شول ۋەختىدا ئەمىر بولاچى ئاغاسى ئەمىر تولەك ئەكسەر داڭلاي - سوددگە مۇتەسەررۇف ئىدى، ئاقسۇغە خان كوتەردىلەر.

[تۇغلۇق تومۇر خاننىڭ ئىسلام دىنىنى قەبۇل قىلغانلىقى بايانى]

[تۇغلۇق تومۇر خان] ھەزرىتى مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسەللاھۇ سىررەھۇنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولدى. «تەئرىخ رەشىدى»دە ئانداغ رىۋايەت قىلىپدۇرلاركى: «مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇد بىرادەر ھەزرەتى ھافىز كەبىردىن بۇخارى چىڭگىزخاننىڭ نەۋراتىدا ھافىزىددىن كەبىر بۇخارى مەشھەددىن ئىدى. بۇ بۈزرۈگدىن كېيىن قەلەمى رەشىدى ئىجتىھاد بەستە ۋە شىكەستە بولدى. مەۋلانا ھافىزىددىن كەبىر قەددەسە سىررەھۇ شەھىد بولدى. بىرادىرىنى كوچۈرۈپ قارا قۇرۇمغە ئالىپ بارىپ ئىدىلەر. مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇد ئەلەيھىر رەھمە شول مۇسافىرەتتە ئالەمدىن نەقىل قىلدىلار.

چىڭگىزخاندىن كېيىن مەۋلانا مەزكۇرنىڭ ئەۋلادى قارا قۇرۇمدىن كېلىپ شەھرى كىتەكدە ئىستىقامەت قىلدىلار. شەيخ جامال ئىسلام ئەزىز ۋە مۆتىبەر ئىدىلار. ئاخىر فەرزاندانى مەۋلانا مەزكۇر ھەزرەتى مەۋلانائى جامالىددىن ئەرشىدۇللاھ مەنھەجەھۇ بىسيار ئەزىز ۋە بۈزرۈگۋار ئىدى. شەھرى كىتەكنىڭ خەلقى بەسى فىسق فۇجۇرغە رىغبەت قىلدىلار. ناگاھ جۇمەئەدىن كېيىن ھەزرەتى شەيخ جامالىددىن قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ مىنبەرگە چىقىپ ۋەئز ئېيتتىلەر. ئانداغ دېدىلەركى: «ئەي يارانلار مېنىڭ ئىلگەرى كەررات ۋە مەررات سىزلەرگە ۋەئز نەسىيەت قىلدىم، ھېچقايسىڭىز ئىشىتمەدىڭلەر. بۇ ئاخىرقى نەسىيەتىم. بۇ شەھەرگە

بالايى ئەزىم كەلدى. سىزلەردىن رۇخسەت تىلەيدۇرمەن. دىدار قىيامەتكە قالدى» دېب، مىنبەردىن تۈشۈپ سەفەرگە رەۋان بولدى. مۇئەززىنى مەسجىدنىڭ ھەزرەتى شەيخقە ئېتىقادى بار ئىدى. ئىلتىماسى ھەمراھلىق قىلدى. ھەزرەتى شەيخ ھەم قەبۇل قىلىپ شەھەردىن فەرسەڭ بارىپ تۈشتىلەر. موللائى مۇئەززىن ھەزرەتى شەيخدىن ئىجازەت تىلەپ شەھەرگە ياندى.

مۇھەممەدىن فارىغ بولۇپ مۇنارەغە چىقتى. رەسىم خەيرباد ئەزانى نامازى خۇفتەن ئاغاز قىلدى. ئاسماندىن قارا ياكلىغ بىر نەرسە ياغادۇر. ئەمما خۇشك، ئەزان تەمام بولدى، ئەرسە مۇناردىن تۈشە بولدى. مۇنارەنىڭ ئىشكى بەند بولۇپدۇر. بىر سائەت تەۋەققۇف قىلدى. مۇنارە يەرگە ياۋۇق كورۇندى. مۇنارەدىن تۈشۈپ سورئەت بىلە ھەزرەتى بوزرۇگۋار قاشلارىغە كېلىپ بۇ ۋاقىئەنى بەيان قىلدى. ھەزرەتى شەيخ: «غەزەبى ئاللادىن بىراغلىق ياخشى» دېب، كوچۇپ رەۋان بولدىلار. تەي مەنازىل ۋە مەراھىل قىلىپ سەرھەددى ئاقسۇ ئايكول دىگەن مەۋزەئىغە چىقىپ ئولتۇرۇپ ئىدىلەر. تۇغلۇق تومۇرخان ئوۋغە چىقىپ ئىدى. تەۋاچىلار كوردىكى جەمئى فەراغەت بىلە تىنىچ ئولتۇرۇپدۇر. ھەزرەتى شەيخ بوزرۇگۋارنى تۇتۇپ باغلاپ تۇغلۇق تىمورخان قاشىغە ئالىپ باردى. خان ئەيتتىكى: «ئەي تازىك نەدەپ جاي ئىشىتمە دىلىڭ!؟» دېب. ھەزرەتى شەيخ ئەيتتىلەركى: «بىز مۇسافىر، كېتەك بوزۇلۇپ كەلدۇك. يارلىغ شىكاردىن خەبەرىمىز يوق» دېب. خان يەنە ئەيتتى: «سەن ئوبدانمۇ، يا بۇ ئىتلارمۇ؟». ھەزرەتى شەيخ ئەيتتىلەركىم: «ئەگەر ئىمان مەندە بولسە، مەن ئوبدان: ئەگەر ئىمان مەندە بولمەسە، مەندىن ئىتلەر ئوبدان.» خان شول مەھەلدە ئىتلەرغە خوك گوشتى بىرىپ تۇرۇپ ئىدى

خانىنىڭ كۆڭلىگە تەئسىر قىلىپ بىر گوشەدە تۇرۇپ بىر مۇغۇلنى بۇيۇردى: «بارىپ شول تازىك [نى] تالىپ كەلتۈر، ئېھتىراز ئىكرام بىلە ئاتىنغە مىندۇرۇپ» دېب. بۇ مۇغۇل ئاتىنى تارتتى. ھەزرەتى شەيخ كوردىلەركى، ئۇل مۇغۇلنىڭ ئىگەرى خۇنى خىنزىر بىلە مۇلەۋۋەس، پىيادە بارۇرنى ئىختىيار قىلدىلار. ئۇل مۇغۇل: «يارلىغ ئانداغ ئەمەس، ئاتغە مىنىپ بارماق كېرەك» دېب تۇردى. ھەزرەتى شەيخ ناچار رويمالى تەھارەتنى ئۇل مۇغۇلنىڭ چىركىن ئىگەرىگە يايىپ مىنىپ باردىلار. خان بىر گۆشەدە تۇرۇپدۇر، ئەمما بەشەرەسىدە ھەزن ۋە رۇشد زاھىر. خان سوردىكى: «ئۇل نېمە دۇرۇركىم، ئۇل بولسە ئادەمى ئىتدىن ئۇبدان، ئۇل بولماسا ئىت ئانىڭدىن شەرىفى؟». ھەزرەتى شەيخ ئەيتتىلەركىم: «ئۇل ئىمان ئېرۇر» دېب، ئىمان ۋە ئىسلامنى تەئرىفى ۋە تەۋسىفى كەمايەنبەغى قىلدىلار. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەنارىدىلاھۇ بۇرھانەھۇ گىرىيان بولدى. ئەيتتىكى: «ئەگەر مەن خان بولسام ئىستىقلال بىرلە، ئەلبەتتە سىز كېلىپ مېنى مۇسۇلمان قىلغايسىز» دېب ۋەئدە بەردى. خان شول مەھەلدە ئۇن سەككىز ياشار ئېدى. ھەزرەتى شەيخ جەمالىددىن قەددەسەللاھۇ رۇھەھۇ ئايكولدە ئالەمدىن سەفەر قىلدىلار. ھەزرەتى شەيخ نەزئ ۋەقتىدە ئوغلانلارى مەۋلانايى ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇغە ۋەسىيەت قىلىپ ئەيتتىلەركىم: «مەن تۈش كورۇپ ئىدىم، چىراغ ياندۇرۇپ بەلەند پۆشتە ئۈزەسىدە، تەمام مەشرىق تەرەفى يارۇدى. بۇ تۈشنىڭ تەئبىرى ئولدۇركى، تۇغلۇق تۆمۈرخان ماڭا ۋەئدە بېرىپ ئېردىكى، «ئەگەر ئىستىقلال بىلە خان بولسام، ئەلبەتتە سىز كېلىڭ، مەن مۇسۇلمان بولغايمەن» دېب، مېنىڭ ئۆمرۈم ۋەفا قىلمادى، ئەلبەتتە بۇ ۋەئدەدىن غافىل بولماغايسىز، ئەلبەتتە تۇغ-

لۇق تۇمۇرخان مۇسۇلمان بولۇر» دېب. ھەزرەتى شەيخ جەما-
لىددىن رەھمەتۇللاھنى ۋە بەرەكاتۇھۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ نەچچە
مەھەلدىن سوڭ تۇغلۇق تىمۇرخان ئىستىقلال بىلە خان بولدى.
بەسى شەۋكەت ۋە ئەزەمەت پەيدا قىلدى. بۇ ئاۋازەسى ئاقسۇدا
ھەزرەتى مەۋلانايى ئەرشىددىن تەيىبەللاھۇ مەشھەدەھۇغە يەتتى.
ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن ئەزەم مۇغۇلىستان قىلىپ ئوردۇغە
باردى. تۇغلۇق تۇمۇرخان چىڭگىزخانغە مۇلاقات مۇيەسسەر بو-
لمادى. ئۇلۇغ سەبەبىدىن ئوردۇغە ياۋۇق ۋەتەن تۇتۇپ، ھەر
سەھەر كولباغى ئىسلامنى ئەزان ئەيتا باشلادىلەر. بىر سەھەر
خان ئەيتتىكى: «نەچچە كۈندۇركى خاب خۇش، ۋەقتىكى سەھەر
بولغاي، بىر كىشى ئاۋازى بىدار ساز بىلە رەھمەت بېرەدۇر
ئانى مۇندا ئالىپ كەل» دېب. ئول مۇغۇل سۈرەت ھەزرەتى مەۋ-
لانا ھەندۇز كولباغى ئىسلامنى يەئنى ئەزاننى تەمام قىلماي ئىدى-
لەر، ياقالارىدىن تۇتۇپ، كىشمىكشاي خان قاشىغە ئالىپ كەلدى.
خان ھەزرەتى مەۋلانادىن سوردى: «نې كىشى ئېرۈرسەن، تاڭ-
لىغ ئۇيقۇدىن قاتىغ ئەۋاز بىلە بىدار قىلاسەن؟» دېب. ھەزرەتى
مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇ ئەيتتىلەركى: «مەن ئول كى-
شىنىڭ پەرزەندى ئېرۈرمەنكى، ۋەئدەئى مۇسۇلمانلىق قىلىپ ئى-
كەنلەر، شول ۋەئدەدىن كوز تۇتۇپ دەرگاھلارىغە كەلدىم» دېب
خانغە رىققەتى بولدى، ھەزرەتى شەيخنى سوردى. مەۋلانا جەۋاپ
بەردىكى: «ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇ پەدەرى بۇزۇرۇگۋارىم
ئالەمنى ۋىدائ قىلدىلار، ماڭا ۋەسىيەت قىلدىلاركى رىئەلبەتتە تۇغ-
لۇق تىمۇرخاننىڭ خىزمەتىگە يەتكىل، خان مۇسۇلمان بولۇر
دېب» دېدى. خان ئىسلامغە رىغبەت قىلدىلار. ھەزرەتى مەۋلانا-
غە غۇسل قىلدۇرۇپ، ئىمان ئەرزد قىلىپ ئەھكام ۋە ئەركا-

نى مۇسۇلمانلىقنى تەئلىم قىلىپ، خان مۇسۇلمان بولىدى. شۇن-
داغ ئىتتىپاق قىلىشتىلاركى: «ئۇمەرالارنى بىر - بىر چىرلاپ ئى-
مان ئەرزە قىلالى، قەبۇل قىلسالەر خوپ، ئەگەر قەبۇلى ئىسلام
قىلماسالار، ئايەتى «ئۇقتۇلۇلمۇشرىكىن ①» غە ئەمەل قىلالى»
دېب. ئەمىر تولەك دوغلات ئۇلۇس بېگى ئىدى، خان ئانى چىر-
لادى. ئەمىر تولەك كەلدى، كوردىكى بىر تاژىك بىلە رو - بەرۇ
ئولتۇرادۇرلار، ئەمىر كېلىپ ئولتۇردى. خان ئەيتتىلەر كىم: «كۆ-
فرنى تاشلاپ مۇسۇلمان بولاق» دېب. ئەمىر تولەك يىغلاپ
ئەيتتىكى: «مۇندىن ياخشى ئىش دۇنيادا بەھەم يەتمەس،..... مەن
ئۈچ يىل بولدى، سۇلەھايى كاشتەرنىڭ قولىدا [مۇسۇلمان بولغان]
مۇسۇلمانلىقنى پىنھان تۇتۇپ ئىدىم» دېب، يىغلاشىپ ئەمىر
تولەك ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن رەھمەتەللاھۇ بىلە كورۇشتى-
لەر، قوشۇپ يىغلادىلار. ئۇمەرالارنى بىر - بىر چىرلاپ ئىمانغە
تەكلىف قىلدىلار، ھەممە مۇسۇلمان بولدىلار. نەۋبەت ئۇمەرايى
جوراسغە يەتتى. جوراس ئايىماقى بەسى تولا ئىدى. ئۇمەرايى جو-
راس شەرتى نامەئقۇل ئاراغە سالدى، ئەيتتىكى: «مېنىڭ بىر
كىشىم بار، ئاتى سىنقۇيبۇقا ئاتلىغ، كافىرى باقۇۋۋەت. ئىككى
تىشلىق تېۋەنى بىر قولى بىلە كوتەرۇر، ئەگەر بۇ تاژىك سىن-
قۇيبۇقانى چالسە، مەن مۇسۇلمان بولاي» دېب. خان ئەيتتى-
لەر: «ئول كافىر بەسى پۇر قۇۋۋەت، بۇ شەرت ئەمەس» دېب.
ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇ ئەيتتىكى: «بىز
شەرت خوب، ئەگەر خۇدايىتەئالا خاھىش قىلغان بولسە، مې-
نىڭ قولۇمدا بۇ ئۇلۇسنىڭ ئىمانىنى، ئەللاھۇتەئالا ماڭا قۇۋ-
ۋەت بېرۇر» دېب. ھەزرەتى مەۋلانا سىنقۇيبۇقا بىلەن چالىش-

① ئۇقتۇلۇلمۇشرىكىن —— مۇشرىكلار (خوداغا شېرىك كەلتۇرگۇچىلەر) نى ئولتۇرۇڭلەر.

نىلار. ھەزرەتى مەۋلانا بەشلەرنى قىسىپ رو - بەرو بولدىلار.
سىنقۇيبۇقا ئۇترۇ كەلدى. ھەزرەتى مەۋلانانىڭ قوللارى سىك-
قۇيبۇقاغە تېگىشى بىلە ئول كافىر يىقىلدى. بىر سائەت ياتىپ
كەلىمەشەھادەت ئوقۇپ قوپۇپ ھەزرەتى مەۋلانانىڭ ئاياغلارىغە
يىقىلدى. بۇ كارامەت ھەزرەتى مەۋلانادىن زۇھۇر قىلدى. شول كۈن
يۈز يىگىرمە مىڭ كىشى ھازىر ئىدى. بەيەكبارە كەلمە شەھادەت
ئەيتىپ مۇسۇلمان بولدىلار. مۇسۇلمانلىق مۇغۇل ئۇلۇسى ئارا
شايىئ بولدى. تا بۇ زامانەغە ئىستىھكام تاپتى. مۇندىن بۇرنا كە-
بەك خان مۇسۇلمان ئىدى، بەسى پادىشاھى ئەدالەت شىئار ۋە
ئالى مىقدار [ئىدى]. قەلئەئى بەلخنى ئىمارەت قىلدى. كۈمۈش
ۋە ئالتۇن پۇل چىقاردى. «كەپەكى» دېب مەشھۇر بولدى. كە-
پەك خان ئالەمدىن ئۆتتى، يەنە ئۇلۇس كافىر بولدى، خانى
كافىر ئۈچۈن، يەنە نەچچە كافىر خانلار پەيدا بولدى. يەنە
تەرمە شىرىن خان ئىبنى داۋاخان خان بولدى. ئول ھەم مۇ-
سۇلمان بولۇپ، دىنى ئىسلامغە رەۋاج بېردى. ھىندۇستانغە چې-
رىك بارىپ، غەزات قىلىپ، غەزاتدىن ياندى. تەرمە شىرىن خان
ئالەمدىن ئۆتتى. ئوتتۇز يىلدىن كېيىن تۇغلۇق تومۇرخان خان
بولدى. بۇ ئارادا مۇسۇلمانلىق بىر تەرەف بولۇپ، كۇفر ۋە كا-
فىرلىق رەۋاج تاپتى. ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسە سىر-
رەھۇنىڭ سەئى بىلە تۇغلۇق تومۇرخان [مۇسۇلمان] بولدى. مۇ-
سۇلمانلىق بۇ زامانەغە بەرقەرار بولدى. ئىنشائاللاھۇ تەئالا
تا قىيامەت بەرقەرار بولغاي. تۇغلۇق تومۇرخان مۇسۇلمان بول-
غاندا، يىگىرمە تورت ياشدا ئىدى. خان باشلىغ ئۇزلەرىنى ئۇ-
زى خەتنە قىلدىلار. باش تۇشۇرۇپ ئېئتىقادى پاك بىرلە مۇ-
سۇلمان بولدىلار. سوڭقى كۈنى قالغان خەلق مۇسۇلمان بولدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان شەۋكەت ۋە ئەزەمەت پەيدا قىلىپ ئۇلۇغ خان بولدى. ئۆمەرائى ماۋەرا ئۇننەھرنىڭ مۇخالىفەتىنى ئېتىشتىپ چېرىك ئاتلانىپ ماۋەرا ئۇننەھرغە كەلدى. كىشۋەر گۇشايلىق يۈسۈنى بىلە تۇغلۇق تۆمۈرخان جاق بۇلاق دىگەن مەۋزەئغە تۈشتى. دەريايى خوجەندگە يېقىن ئۈچ ئۆمەرانى مىڭلىغلاي [غە] بۇيۇردى. ئۇلۇغ تىمور ئويىماقى، كەرەيەت بەگچەك ئويىماقى ئەركنۇت ئويىماقى. بۇ ئەمىرلەر دەريايى خوجەندىدىن ئۆتتىلەر. ئەمىر بايزىد جەلايىر كورۇنۇشكە كەلدى. ئەمىر بەيان سۇلدۇس كورۇنۇشكە كەلدى. ئەمىر ھاجى بەرلاس ۋەھىم ھىراسىدىن قاچىپ خۇراسان [غە] كەتتى. ئەمىر تىمور كوراگان ئەمىر ھاجىغە ئەيتىمكى: «سىز خۇراسان [غە] بارۇر بولدۇڭۇز، تۇغلۇق تىمورخاننىڭ خىزمىتىگە بارسام» دىب. رۇخسەت بېرىپ خۇراسان [غە] باردى. ئەمىر تىمورخاننىڭ ئورداسىغە يەتتى. ئەمىر ھەمىد خاننىڭ ئالدىدا مۇئتەبەر ئىدى. ئەمىر تۆمۈرگە مۇرەببى ئىدى. خانغە ئەمىر تۆمۈرنى سپارىش قىلىپ تۈمەنەن دىلكەش كەشنى قەدىم دەستۇر بىلە سيۇرغال قىلدى. ئەمىر تۆمۈرنىڭ تەئەللۇق ئەھلى ئۇلۇسى قەتل ۋە غارەتدىن سالامەت قالدى. ئەمىر خىزىر بورى كورۇنۇشكە كەلدى. خان ئۆمەرائى سەلاسە ئەۋۋەل قىتۇر ھاجى بەگنى ۋە بەگچەك [نى] مەملەكەتى ماۋەرائۇننەھرگە نەسبەت قىلىپ، مۇغۇلىستانغە ياندى. ياناچە ئۆمەراغە مۇخالەفەت پەيدا بولۇپ، تۇغلۇق تىمورخان يەنە ماۋەرائۇننەھرگە چېرىك كەلدى. ئەمىر بەيان سۇلدۇس، ئەمىر جەلايىر، ئەمىر خىزىر بورى خاننىڭ كورۇنۇشكە كەلدى. ئەمىر ھاجى بارلاس ھەم كورۇنۇشكە جابدۇپ ئىدى. خان ئەمىر بەيان سولدۇسنى، بايزىد جەلايىرنى ئۆلتۈردى. مۇخالەفەت سەبەبىدىن. بۇ خەبەرنى ئەمىر

ھاجى ئېشىتتى، قورقۇپ خۇراسانغە كەتتى. ئەمىر تۆمۈر بەنە
رۇخسەت ئالىپ خان قاشىغە كەلدى. ئەمىر ھاجى خۇراسان
[غە] بارىپ غافىل ئولتۇرۇپ ئىدى، قارايمان ھۇجۇم قىلىپ،
ئىنىسى ئىدىكۇ بەرلاس بىرلە ئولتۇردى. تۇغلۇق تىمۇرخان ئوغ-
لى ئىلياس خوجە خاننىڭ نىسبەت قىلىپ، ئەمىر بەگچەكنى ئاتا-
لىق قىلىپ ياندى. ئەمىر تۆمۈرنى ئىلياس خوجە خانغە تاپشۇ-
رۇپ، يۇرتىنى باسقۇرۇپ ياندى. ئەمىر بەگچەك زۇلۇم قىلدى.
ماۋەرا ئۇننەھر ئۇلۇسى يىغىلىپ مىسل ئەمىر ھۇسەيىن ئىبنى ھە-
لار ئىبنى ئەمىر قىزغىن ئەمىر تۆمۈر ئىلياس خوجەخان بىلە
جەڭ قىلدىلار. ئىلياس خوجە خان باسىرۇق بولۇپ بارغۇنچە
ئىززەددىن دوغلات قەتل قىلدى. پات فۇرسەتتە تۇغلۇق تۆمۈر-
خان ۋەفات بولدى. ئوتتۇز تۆرت ياشىدا ئىدى. ئون يىل مۇ-
سۇلمانلىققە رەۋاج بەردى. تۇغلۇق تۆمۈرخان پادىشاھى مۇسۇل-
مان ۋە پاك ئېتىقاد، ئادىل ۋە مەردانە، جەۋانمەرد، نېكۇ ئەخ-
لاق ئىدى. ئەمىر تولەك ئولدى، ئورنىدا ئۇلۇس بېگى ئەمىر
بولاچى بولدى. ئەمىر بولاچى ۋەفات بولدى، ئورنىدا ئوغلى خۇ-
دايىدادنى ئۇلۇس بېگى قىلدى. ئەمىر خۇدايىداد يەتتە يا-
شىدا ئىدى. قەمەرىددىن ئەمىر بولاچىنىڭ ئىنىسى ئىدى. ئۇلۇس
بېگىلىكىنى تالاشىپ، خانغە ئەرز قىلدى. خان ئەمىر بولاچىنىڭ
خىزمەتىنى مەنزۇرى نەزەر قىلىپ ئەمىر قەمەرىددىنغە بەرمەدى.
قەمەرىددىن كۆڭلىدە كىنە تۇتتى. تا خان بار ئىدى، ھېچ زاھىر
قىلالماي يۈرۈپ ئىكەن، خان ۋەفات بولدى، قەمەرىددىن ئون
سەككىز سۇلتاننى قەتل قىلدى. يالغۇز خىزىر خوجەخان قال-
دى. بۇ بەيان تاپقۇسدۇر.

تۇغلۇق تۆمۈرخان بەشبالىق ۋە قىيالىق ۋە
ئالمالىق ۋە كاشقەر ۋە خوتەن، ئۆزكەند ۋە فەرغانە،

AltunOq

ئۆترار ۋە تاشكەنت ۋە خوجەند ۋە ماۋەرائۇننەھرگە، بۇخارا، سەمەرقەند، چەيھۇندىن ئۆتۈپ بەلخ ۋە غورۇ ۋە تالقان ۋە قۇندۇزغىچە تەخت تەسەررۇفىدا قىلىپ ئىدى، خان سەمەرقەندە قىشلاپ، مۇغۇلىستانغە ياندى. ئەمىر تۇمۇرخاندىن كېيىن قەمرىددىننىڭ ئۆزەمسىگە چېرىك باردى. قەمرىددىن بىتاپ ئىدى، ئاتتا ئولتۇرالمادى. كولمە قوجۇر دىگەن يەردە جاڭگال ئىچىدە ئىككى كىشى بىلە بەش - ئالتە ئايلىق ئوزۇق قويۇپ قاشتىلار. ئۈچ ئايدىن كېيىن خەلقى يانىپ كېلىپ تەجەسسۇس قىلدىلار. قەمرىددىن بىلە ئول ئىككى ھەمرالارىدىن نىشانى تاپمادىلار. تۇغلۇق تۇمۇرخاننىڭ بەرگەن تۇزى، ئىچكەن ئانىد شەرتى قەمرىددىندىن تېشىلىپ ئاقىپ زەرداپ بولۇپ. يالغۇز بىكەس، خار - زارلىق بىلە بىر تەرەپ بولدى. زالىمنىڭ ۋە غەددار ھەرام نەمەكنىڭ ئاخىرى مۇنداغ بولۇر. ئىلاھا سەن ساقلاغىل غەددارلىق ۋە ھەرام نەمەكلىك، ئانىد شەرت سىندۇرۇشدىن يالغانچىلىقدىن.

زىكرى خىزىر خاجەخان ئىبنى تۇغلۇق تۇمۇرخان

خىزىر خاجەخان ئاخىرىن فەرزەندانى تۇغلۇق تۇمۇرخاندۇرۇركى، سۇت ئەمەر ئىدى، مىرئاغا ئەمىر خۇدايدادنىڭ ۋالىدەسى قەمرىددىندىن ياشۇرۇپ ئون ئىككى ياشقە كىردى. قەمرىددىن بەسى تەفتىش قىلدى. تاپغۇدەك بولادى، ئەمىر خۇدايداد خىزىر خاننى قاچۇرۇر بولدى. ۋالىدەسى ئەيتتىكى: «ئەي ئوغلۇم خانغە بىگانە كىشى قوشۇپ قاچۇرغىن، ئۆز كىشىڭدىن قوشساڭ، خان خان بولسە بۇ كىشىلەر ناچار كىشى بولۇر، سېنىڭ تەۋلادىڭغە تەداۋەت زاھىر قىلۇر، بىگانە كىشىلەرنىڭ ئىشى

بولماس» دېب. مىرا خۇدايىداد ئەھادىنناس دىن ئۇن ئىككى كىشى قوشۇپ قاچۇردى. بۇ كىشىلەرنىڭ بىرسى چەگرەك ئىدى. ئۇمەرائى ئىتاچى ئانىڭ نەسلىدىن، ئاق بۇراقھەم ئاتاپدۇرلار، يەنە بىرى خارەزىملىق توججارى ئىدى. ئومەرائى ساغرىچى ئانىڭ نەسلىدىن. يەنە بىرى چالىش سەييادلارىدىن ئىدى. ئومەرائى قۇشچى ئانىڭ نەسلىدىن. بۇ ئايماقنى كوكۇلداش ھەم ئاتاپدۇرلار. بۇلار لايىقى ئومەرا ۋە بەگلىك ئۈچۈن بۇ ئۈچ ئايماق ئومەرا بولدى. يەنە توققۇز كىشىگە ئۇز ھالىغە باقىپ مەنسەپ بەردىلەر. خىزىر خاجە خاننى كاشقەر بەدەخشاننىڭ ئاراسىداقى تاغلارنىڭ ئاراسىدا ئالىپ يۈردىلەر. قەمەرىددىن خەبەر ئالىپ كىشى بۇيرۇدى. خىزىر خاجە خاننى خوتەن تاغىغە ئالىپ قاچتىلار. قەمەرىددىنندىن قورقۇپ چۇرچەن. ساريخ ئۇيغۇر، لوپ ۋە كېتەك سارى ئالىپ قاچتى. ئۇن ئىككى يىل بولدى، قەمەرىددىن زالىم نابۇد بولۇب، خەلايىققە خان لازىم بولدى. ئەمىر خۇدايىداد كىشى ئىبەرىپ، خىزىر خاجە خاننى ئالىپ كېلىپ چانقى ۋە قۇرۇلتاي قىلىپ خان كوتەردىلەر. كارى سەلتەنەت رەۋاجى تەمام تاپتى. خىزىر خاجە خان غەزات ئۈچۈن خىتاي بارىپ قارا خاجە ئەئزەم بىلادى خىتايىنى ئالىپ مۇسۇلمان قىلدى. تۇرفانىنى ئالىپ ئىسلام ئاچتى. قارا خاجەنى خىزىرخان مۇھاسىرە قىلدى. ئۈچ [نى] قورشاپ تۇردى. ئەۋۋەلقى سەفدە ئالتۇن بەلچىلىك كىشى تۇردى. ئىككىنچى سەفدە پولاد بەلچىلىك كىشى تۇردى، ئۈچىنچى سەفدە كۈمۈش بەلچىلىك كىشى تۇردى. خىزىرخان تۇرفاننى پايتەخت قىلىپ، قىشلاق قىلدى. خاۋاقىنى دوغلاننىڭ بىر پايتەختگە كاشقەر، بىرسى تۇ[ر]فان. سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ پايتەختى تاشكەند ئىدى. خان تاش-

كەندده مەدفۇن بولدى. يۇنۇسخان نەۋۋەرە قەبرەھۇنىڭ مازارى تاشكەندده مەشھۇر مەئرۇف.

ئەلقىسسە، قارا خاجەنىڭ ئەمۋالىنى شەرىئەت بىلە قىسسەت قىلدىلار. تەمام چېرىكىكە، خانغە بىر قارا ئەتلەس بىرلە بىر كوك ئۇي توپە. مەۋزەئى مەشھۇر مۇغۇلىستان يايلاقى قىمىز كوك توپەدە مەجلىس تۇزۇپ ئەمىر خۇدايىداد خانغە قىمىز تۇتۇپ، خان قىمىزنى ئالىپ، شول مەھەلدە مەھرەمەلەردىن بىر كىشى كىرىپ: «مىر تومۇرنىڭ ئەلچىسى كەلدى. ئەيتادۇر: «خىزىر خاجە خان قونالغە، ئات بوغزى تەييار قىلىپ بىزگە باشچى بولسۇن»، دېب» دېدى. خاننىڭ قولىدىن قىمىز توكۇلدى، ئەمىر خۇدايىداد ئەرز قىلدى: «ئەي خانىم، ئالىمانى تاشلاپ ئالغۇچە يۈز نىئمەت خۇدايىتەئالا بىرۇر، ئەمىر تومۇر كېلۇرگە كېلۇر ئىمىش، ئاگاغىچە خۇدايىتەئالانىڭ مىلك - رەسمىتى بار، ھالا دىلجەمئ ئەيش - ئىشرەت قىلماق كېرەك» دېب. خان قىمىزنى ئىچىب پىيالەنى ھەنوز بەرمەپ ئىدى. بىر قارا ئاتلىغ، ئاق تونلۇق كىشى چاپىپ جالاخانەدە تۇرماي، مەئرىكەغە يېتىپ ئەۋاز قىلدى: «ئەمىر تودۇر دەر ئۇترارمۇرد — (ئەمىر تومۇر ئۇتراردا ئۇلدى)» دېب. ھەرچەندە جەددى جەھد قىلدىلار، ئول كىشى پەرۋا قىلماي چاپىپ ياندى. ئاتلانىپ چاپتى، گەردىگە يەتمەدىلەر. قىرىق بەش كوندىن كېيىن تەھقىق خەبەر كەلدى: «ئەمىر تومۇر ئوتراردا ۋەفات بولدى» دېب. خىزىرخان پادشاھى مۇسۇلمان نىھاد. پاك ئېئتىقاد، ئەدالەت شىئار، ئالىمىقدار ئىدى. مىرزا ھەيدەر كورگان «تارىخ رەشىدى»دە نەقىل قىلىپدۇركى، داۋاخان ياركەندده مەدفۇن بولدى، تۇغلۇق تىمۇرخان ئالمالىقدا ياتتى. خىزىر خاجەخان تۇرپاندا مەدفۇن بولدىلار، يەمشمنى دىگەن قەريەدە. ئوغلى مۇھەممەدخان.

نەبىرەسى شىر مۇھەممەدخان ھەم يەمشىدە مەدفۇن بولدىلار. خىزىر خاجەخاننىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى، ئەۋۋەل مۇھەممەدخان. ئىككىنچى شەمئى جەھانخان، ئۈچىنچى نەقشى جەھانخان. جانەشىن خىزىر خاجەخان مۇھەممەدخان ئەتراللاھۇ مەشھەدەھۇ ئىدى. مۇھەممەدخان پادىشاھى مۇسۇلمان نىھاد. پاك ئېتىقاد ۋە بائەدل داد ۋە ئالىمىقدار، شەجائەت شىئار ئىدى. مۇسۇلمانلىقغە رەۋاج بەردى. ھەر مۇغۇلكى دەستار كىيمەي قاشىغە كەلسە، «سۈننەتنى تەرك قىلىپسەن» دېپ، باشىغە تاقا مىخى قاقار ئىدى. مىرزا ئۇلۇغبېك كورگان سەمەرقەند پادىشاھى ئىدى. رەسەد باغلادى. بۇ خەبەرنى مۇھەممەدخان ئەنارەللاھە بۇرھانۇھۇ ئېشىتىپ، چادىر كولنىڭ شىمال تەرەفىدە تاش بىلە رەباتى بەنا قىلدى. ئەجەپ ئىمارەتى مەقبۇل، گۈنبەزى ئالى، ھەجەر ھايى مەرغۇپ مەسجىدى ئەتتى. ئەمما مۇھەممەدخان ياش بىر تەرەف بولدى. ئىككى ئوغلى بار ئىدى، ئەۋۋەل شىر مۇھەممەدخان، ئىككىنچى شىر ئەلى خان، ئۇن سەككىز ياشار ۋەفات بولدى. مۇھەممەدخان نەۋۋەرە قەبرەھۇ مەنزىلى فانىدىن سەرايى جاۋىدانىغە مەيل قىلدى. ئەھلى ئۇلۇس قۇرۇلتاي قىلىپ شىر مۇھەممەدخاننى خان كۆتەردىلەر. شىر مۇھەممەدخاننىڭ زەمانىدا ئانداغ ئەمنىيەت ۋە رىفاھىيەت ئېل ئارا پەيدا بولدى. ھېچ قەرندە بۇنداغ تىنچلىق نىشان بولمادىلار. شىرئەلىخان شىرمۇھەممەدخان زەمانىدا بىر تەرەف بولدى. ئانىڭدىن بىر ئوغۇل، بىر قىز قالدى. ئوغلى سۇلتان ئۇۋەيسخان، قىزى مەخدۇم خانىم. ئەمما ئەل ئارىسىدا مەخدۇم سىلۇ شوھرەت تاپتى. بەسى خۇشرۇي ۋە زىبا، جەمالى باكەمال ئىدى. سۇلتان ئۇۋەيسخان ئىبنى شىرئەلىخان ئىبنى مۇھەممەدخان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ. سۇلتان ئۇۋەيسخان ئاتاسىدىن

كىچىك قالدى. ئەمەكسى شىرمۇھەممەدخان قاشىدا بولدى. ئۇۋەيسخان بەسى چابۇك ۋە چۇست خان [ئىدى]. شىر مۇھەممەدخان ئاغىر ياۋقار كىشى ئىدى. ئۇۋەيسخان مەرتەبەئى سەبادىن دەرەجەئى رىجالغە تەرەققى قىلدى. شىرمۇھەممەدخاننىڭ ئاغىرلىقى گەران كەلدى. قاچىپ كەتتى. ئەمەكىسىغە بىسىيار يامان كەلدى. بىر نەچچە كىشى ئۇۋەيسخاننىڭ خىزمەتىغە كەلدى. شىرمۇھەممەدخانغە مۇخالەفەت ئاغاز قىلدى. بىر كېچە يىراق يەردىن شەبخۇن قىلدى. شىرمۇھەممەدخان قاراق يەكلىغ دىگەن مەۋزەئىدە ئىلجەم ئولتۇرۇپ ئىدى، سۇلتان ئۇۋەيسخان يەتتى. تورت كىشى بىلە شىرمۇھەممەد قاچىپ سۇغە تۇشۇپ پىنھان بولدى. غوغا بەھەد بولدى. شىرمۇھەممەدخاننىڭ لەشكەرى خەبەردار بولۇپ، ئوردىغە كەلدى. ئۇۋەيسخان بەسەد ھىلە سەلامەت خەلاس بولدى. قالغان تورەسى ئاتى ئېسەن، لەقەبى بەگئاسلان جەڭ قىلدى. خان قولغە تۇشتى. خانغە ئىئزاز ۋە ئىكرام قىلىپ رۇخسەت بەردى. ئىككى يىلدىن كېيىن يەنە بەگئاسلان بىلە جەڭ قىلدى. خان يەنە قولغە تۇشتى. ئېسەن ئەيتتىكى: «بۇ مەرتەبە خان ھەمشىرەسى مەخدۇم سىلۇنى بەرسۇن، بولماسە خاننى قويماسەن.» دىب. خان ئەيتتىكى: «ئېسەن مۇسۇلمان بولسۇن، ھەمشىرەمنى بېرەي» دىب. ئېسەن مۇسۇلمان بولدى، مەخدۇم سىلۇ خاننى بەردى. ئىككى ئوغۇل بولدى. «ساتۇق خان كېلەدۇر» دىب خەبەر بولدى. ئۇۋەيسخان ئوتروۇ ئاتلاندى. خاننىڭ بىر تىرەنداز نەۋكەرى بار ئىدى. خاننى «ياغى» دىب ئەيتىپ شەھىد قىلدى.

سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى، سۇلتان يۇنۇسخان، ئېسەنخان. ئۇۋەيسخان ئولگەندە بىرى يۇنۇسخان ئون ياشىدا،

AltunOq

ئېسەن بۇغەخان ئون بىر ياشدا قالدى. ئۇ ۋەيسخان شەھىد بولدى. بىسيار مۇغۇل ئۇلۇسى ئېسەن بۇغەخاننى خان كوتەردى. مىرەك تۈركمەن بىلە ئەزران بايرىن ئوتتۇزمىڭ ئۆيلۈك كىشىگەباش بولۇپ، سەمەرقەندگە باردى. مىرزا ئۇلۇغ بەگ كورگان كىشى ئىبەرىپ تەكلىپ قىلىپ بۇ ئوتتۇزمىڭ ئۆيلۈك كىشى سەمەرقەند [غە] بەتتى. ئەرسە، مىرزا ئۇلۇغ بەگ مىرەك تۈركمەن بىلە ئەزران بايرىن باشلىغ قەتل قىلىپ، سۇلتان يۇنۇسخان باشلىغ بولارنىڭ بالا - بارقەسىنى ئەسىر قىلىپ، شاھرۇخ سۇلتانغە پېشكەش ئىبەردى. شاھرۇخ سۇلتان ئەتتەرەللاھۇ تۇربەتەھۇ ئوغلى ئۇلۇغ بەگ كورگاننى بەسى ئەيىب سەرزەنىش قىلىپ، يۇنۇسخان دەۋۋەرە مەرقەدەھۇنى مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدىغە تاپشۇردى. ئون ئۈچ يىل مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدى قەددەسە سىررەھۇنىڭ ئالدىدا دەرس قىلىپ. تەئرىخلاردا ئانداغ ئەيتىپتۇركى. ھەزرەتى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيندىن [كېيىن] مىرزا ئۇلۇغبەگدەك ئالىم ۋە دانىشمەند پادىشاھ ئۆتكەن ئەمەس. مىرزا ئۇلۇغبەگدىن كېيىن يۇنۇسخاندىن دانىشمەند ۋە ئالىم پادىشاھ زوھۇر تاپقان ئەمەس.

ئېسەن بۇغەخان مۇغۇلۇستاندا شەۋكەت پەيدا قىلدى. ئول ۋەقتىدە خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرگە مىرزا سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا پادىشاھ ئىدى. قەتئى ئىراق ھەۋەس بولدى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ھەربار ئىراق تەرەفىگە چېرىك بارچە ئېسەنبۇغەخان ئەنديجاننى يا تۈركىستاننى مۇھاسىرە قىلىپ بەسى تەڭ قىلدى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد كوراگان ئول تەرەفكە بارچە مۇغۇل چېرىكى مۇغۇلىستانغە ياندى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد ئۇمەرا ۋۇزەرالارى بىلە كېڭەش قىلدى ۋە مەسلە-

مەت ئاكا قەرار تاپتىكى: «ئېسەنبۇغەخاننىڭ ئاغاسى يۇنۇسخان
خۇراساندا كەسبى فەزايىلغە مەشغۇل. بۇ دىياردا بار مۇغۇلنى
قوشۇپ، مۇغۇلىستانغە خان قىلسە ئۇلار ئاغا - ئىنى دەرماندە
بولۇر» دېب. ئىراق ۋە خۇراساندا بار مۇغۇلنى يىغدىلار. ئۇن
يەتتەمىڭ كىشى بولدى، يۇنۇسخاننى خان كوتەرىپ، مۇغۇللارنى
قوشۇپ، مۇغۇلىستانغە رەۋان قىلدى. ئېسەنبۇغەخان بىلە [
ئۇقسالاردا جەڭ ۋاقىئە بولدى، ئېسەن بۇغەخان بىلە ئەمىر سە-
ئىد ئەلى دوغلات غالىب كەلدى. يۇنۇسخان ئەزەمەت تاپىب يەنە
مىرزا سۇلتان ئەبۇ سەئىد قاشىغە كەلدى. مىرزا سۇلتان ئەبۇ سە-
ئىد كوشەك زاغاندا يۇنۇسخان بىلە ئەھد پەيمان قىلىشتىلار. سۇل-
تان ئەبۇ سەئىد يۇنۇسخانغە ئەيتتىكى: «قەدىم ئەييامدىن ئەمىر
تومۇر كوراگان تۇغلۇق تومۇرخان ئۇرۇغىدىن بىر كىشىگە خان
ئات قويۇپ، مەنشۇر پىتىب ئىبەرۇر ئىكەن. سيۇرغىمىش خاننىڭ
ۋاقتىدە نىشان مۇنداغ بىتەر ئىكەن: «سۇلتان سيۇرغىمىش يارلىغى-
دىن تومۇر كوراگان سوزۇم» دېب. هالا مەن ئۇز باشىمچە سىزنى
فەلاكەتدىن چىقارىب خان كوتەردىم. ئەمدى ئارادا دوستلۇق بول-
سۇن، سىزلەر مىر تومۇر ئەۋلادى بىزنىڭ نەۋكەرىمىز دېمەي.
دوست بىلىڭىزلەر». يەنە ئۇن بەش مىڭ مۇغۇل تاپىب قوشۇپ
ئىبەردى. ئېسەنبۇغەخان ئالەمدىن ئوتۇپ ئىدى، ئوغلى دوست
مۇھەممەدخان بولۇپدۇر. سەيد ئەلى هەم ئالەمدىن ئوتۇپ
ئىكەن، سەيد ئەلىنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى، ئەۋۋەل سانىز
مىرزا، ئىككىنچى هەيدەر مۇھەممەد مىرزا. هەيدەر مۇھەممەد مىر-
زانىڭ ئاناسى ئۇزۇن سۇلتان خانىم — هەمشىرەئى ئۇۋەيسخان. مىر-
زا سانىزنىڭ ۋالىدەسى ئومەرائى جۇراسدىن ئىدى. سانىز مىر-
زا جانەشىن ئەمىر سەيد ئەلى يۇنۇسخانغە ئىتائەت قىلدى. هەيدەر

مۇھەممەد مىرزا دوست مۇھەممەدخانغە ئىلتىجا قىلدى.

ئەلقىسسە، دوست مۇھەممەدخان دىۋانەۋەش ۋە پەيما نەكەش بىگەت ئىدى. ئىسەن بۇغەخان ئالەمدىن سەفەر قىلدى. بىر قۇماسنى دوست مۇھەممەدخان ئالۇر بولدى. ئۇلەمادىن فەتۋا تىلەدى: «مادەر سەمنى نىكاھ قىلىپ ئالسام» دىب. ئالىملار: «ئالماق نارەۋا» دىب فەتۋا بەرمەدى. ئالتە ئالىمنى شەھىد قىلدى. يەنە مەست ئالدىدا قىلىچ قويۇپ، ھەزرەتى موللا مۇھەممەد ئەتتار دىب ئالىمنى بار ئىدى. بەسى تەقۋا شىئار، دەرۋىش. ئۇنەگەدىن سوردى: «ئەي موللا. ئۆگەي ئانامنى ئالاي دەيدۇرمەن، فەتۋا بەرگىلىماگا رەۋامۇ؟» دىب. ھەزرەتى موللا مۇھەممەد ئەتتار ئەيتتىكى: «سىزگە رەۋا» دىب. دوست مۇھەممەدخان مادەرە سەمنى ئالدى. تول كىچە ئاناسى ئىسەن بۇغەخاننى تۈشىدە كوردى، قارا قاشقە تاب مىنىبدۇر، كىلىپ ئۇق - ياسنى ئالىپ دوست مۇھەممەدخاننى ئاتتى، ئەيتتىكىم: «ئەي بەد بەخت، بىز مۇسۇلمان بولغالى يۈز يىل بولۇب ئىدى، يەنە كافىر بولدۇڭ» دىب. ئاتتىدىن تۈشۈپ، يۈزىگە قارا سۇۋاپ ئاتلاندى. خان خىيلە تۇرۇپ ئويغاندى، ئاناسىنىڭ ئويىدىن چىقىپ غۇسل قىلدى، خان ئىناقلارى ھەزرەتى موللا مۇھەممەد ئەتتارغە غۇلۇ قىلدىلار: «خانىمىزنى سەن فەتۋا بىرىپ بۇ ھالغە سالدىڭ» دىب. موللا ئەلەيھىر رەھمە ئەيتتىلەركى: «مەن فەتۋا بەرمەدىم، ساڭا رەۋا دىدىم» دىب. دوست مۇھەممەدخان ھەم ئەيتتىكى: «مەۋلانا ماڭا فەتۋا بەرمەدى. ئالتە ئالىمنى ئۆلتۈردۈم، مەۋلانا ئەيتتىلەركى، «ساڭا رەۋا» دىب. موللادا گۇناھ يوق» دىب. خان ئالتە كۈن ياتىپ يەتتىنچى كۈنى بىر نەرەسى بولدى.

زىكرى سۇلتان يۇنۇسخان ئىبنى سۇلتان ئۇۋەيسخان

ئوغلانلارى سۇلتان مەھمۇدخان ۋە سۇلتان ئەھمەدخان مەشھۇر ئالاچەخان. قالماق ۋە موغۇل تىلى بىلە ئالاچە — ئۆلتۈرگەك دىگەن ئىرمىش. تارىخى خۇاندە مىر «رەۋزە تۇسسەفا» دا سۇلتان ئەھمەدخاننى ئالاچە خان [دىب] رەقەم قىلىپدۇرلار. يۇنۇسخان بەسى ئالىم ۋە دانىشمەن خان ئىدى، ئىسەن بۇغەخانغە موغۇل كەمايەنبەغى ئىتائەت قىلىپ، ئاقسۇدا شۇڭقار بولۇپ. ھاجى ئانادا مەدفۇن بولدى. چىغتايخاننىڭ ئەۋلادى كەم قىرىق يىشىدىن ئوتۇپدۇر. بەلكى كەم قىرىققە يېتىپدۇر. ئەمما سۇلتان يۇنۇسخان ئىنەرەللا ھەبۇر ھەنەشۇ يەتمىش تورت يىل ئومۇر كوردى. تاشكەنتشەھرىدە مەدفۇن بولدىلار. يۇنۇسخان قارا توقايدا قىشلاپ ئىدى. قازاق تورەلەرى بىلە ئانىد شەرت قىلىشىپ ئولتۇرۇپ ئىدىلەر. بىر كۈن خان ئەلەيھىررەھمە سىر دەرياسىدىن ئوتۇپ شىكارغە بارىپ ئىدى، بەرۇچ ئوغلان قازاق تورەلەرىدىن يىگىرمە مىڭ كىشى بىلە كېلىپ ئوردەنى ئالىپ ئولجەغە مەشغۇل ئىدى، ھەر كىشى بىر ئويدە، بەرۇچ ئوغلان ئورنى خاننىڭ ئوردەسىدا ئىدى. يۇنۇسخانغە خەبەر يەتتى. خان ئوۋنى بوزۇپ تىز - تۇند يەتتىلەر. نەغمىرچى نەغىر چالدى. خاننى [كەلدى دىب] ئاۋاز كەلدى. يىگىرمە مىڭ قازاقنى ئوي - ئويىدە ئولتۇردىلەر. خان يەتكۈنچە ئوردادا بار كىشى ۋە قىزلار يىغىلىپ بەرۇچنى قەتل قىلىپ تۇرۇپ ئىدىلەر. خان يېتىپ كەلدىلەر. يىگىرمە مىڭ كىشى-

ىدىن جاندار خەلاس تاپمادى. ئەۋۋەل ئىككى مەرتەبە قازاق يۈ-
نۇسخانغە غالىپ كېلىپ مۇنداغ قەبىھ ئەزىم نەكرىتەئالا جانىغە
روزى بەردى. سۇلتان يۈنۇسخاننىڭ ئوغلانلىرى ئۆلغانىدى.
مۇغۇلىستانغە دەست تاپتى. ئەۋۋەل ئۆمەرائى مۇغۇل خانغە سەر-
كەشلىك قىلىۇر ئىدى، سانىسىز مىرزادىن كېيىن ھەيدەر مۇھەممەد
مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن كورگان بىلە سەيىد مۇھەممەت مىرزا
نىڭ ئاتاسى ئېرۇر. ئاباكىر مىرزانىڭ ئەمەكىسى ھەم ئۇگەي ئاتا-
سى [ئېرۇر]. ئاباكىر مىرزانىڭ ئاناسى چەمەك ئاغادىن سانىسىز
مىرزانىڭ ئىككى ئوغلى [بولغان]، ئەۋۋەل مىرزا ئاباكىر، ئىككىمچى
ئۆمەر مىرزا. ھەيدەر مىرزا ئەنكە دېب ئالدى. ئىككى ئوغۇل بول-
دى. مۇھەممەد ھۈسەيىن كورگان، يەنە بىرى سەيىد مۇھەممەد
مىرزا. ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا مەرد، دەۋلەتمەند، دەۋلەتتى
مىراس تاپقان. ئەسسىغ، ساۋۇقنى ئازمۇدە قىلغان ئەمەس. ئاباكىر
مىرزا قاچىپ كېلىپ ياركەندگە كىرىپ ئولتۇرۇپ ئەۋۋەلقى ھاكىمى-
نى كاشقەر [گە] ئىبەردى. سانىسىز مىرزا ياركەندە ئولتۇرۇپ
ئىدى، ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا كاشقەردە ئاتاسى سەيىد ئەلى
بەگنىڭ ئورنىدا ئىدى. ياركەند دارۇغەسى ئاباكىر مىرزا يەركەند-
دىن ئالىپ ئولتۇردى، دېب، ھەيدەر مۇھەممەد مىرزاغە يامان
كەلدى. ۋالىدەسى ئەيتتىكى؛ «ئاباكىر ئۆز فەرزەندىڭمىز. ياركەند
بىر بىگانەنىڭ قولىدا [ئىدى]، سىزگە ئېتىماد قىلغاندۇر» دېب.
بۇ سۆز مىرزا ئاباكىرغە يەتتى. مۇندىن ياخشىراق سۆز ياساپ
ئەيتىپ ئىبەردى. مىرزا ھەيدەر مۇھەممەد كورگان: «غەددار ۋە
مەككارنىڭ دەغاسىنى راست دېب يەنە نېمە دىگەلى بولمادى.

ئاكامنىڭ ئوغلى ئۆز پەرزەندىم.» دەپ، ئاباكرىنىڭ تەربىيەتىگە مەشغۇل بولدى. ئول ئۈچ يىلغىچە پىشكەش ئەندەك ئىبەردى. غەددار ئەيتتىكى: «ئاتا دىسە ئاتام، تورە دىسە تورەم، مەن جابدۇغ ئۆزەمىدە بارىپ تويلاتىپ پىشكەش قىلىپ يانسام.» دەپ. ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا باۋەر قىلىپ، بەتەۋرىخۇد قويدى.

خوتەندە خان نەزەر ۋە قۇل نەزەر مىرزا دەپ ئىككى مىرزا بار ئىدى، خىزىر شاھ بەگنىڭ نەبىرەسى ئىدى. خىزىر شاھ بەگ ئەمىر خۇدايدادنىڭ غوماردىن تۇغقان ئوغلى ئىدى. خوتەننى بىرىپ ئىدى. ھەيدەر مۇھەممەد مىرزاغە بۇ خان نەزەر مىرزا سەركەش [لىك] قىلىپ ئىدى. ئاباكرى مىرزا ئەمەكىسىدىن روخسەت تىلەپ خوتەن [گە] باردى. خان نەزەر مىرزانىڭ بىر تاياقى بار ئىدى، ئىككى قۇۋۋەتلىغ كىشى كوتەرۈر ئىدى، ئاما خان نەزەر بىر قولىدا ئىشلەتۈر ئىدى. مىرزا ئاباكرىنىڭ بىر تەۋانا كىشىسى بار ئىدى. ئاغا ئەيتتىكى: «مۇسەھەپنى ئالىپ بارغىل، مۇسەھەپغە قول سۇنا-چە يىگىدىن تۇتۇپ تارت، مەن ھەم ھازىردۇرمەن» دەپ. ئا-باكرىنىڭ تەدبىرى مۇۋاپىق تەقدىر تۈشتى. خان نەزەر مىرزانى تۇتۇپ ئولتۇردىلەر. يۈز كىشى بارىپ قۇل نەزەرنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. خوتەن ئاباكرى مىرزاغە ساف بولدى، ئەرسە، ئەمەكىسى ھەيدەر مۇھەممەد مىرزاغە تەبل جەڭ ئاشكارا قىلدى. ئۈچ مىڭ كىشى تەييار قىلدى. ھەممە سەف شىكەن. ھەيدەر مۇھەممەد كور-گان چېرىك يىبەردى، باسرۇق بولدى. ئوزى ئوتتۇز مىڭ كىشى بىلە كەلدى، ئاباكرىنى سەھال خىيال قىلىپ. باسرۇق بولدى. «يازلىقتە كېلەي» دەپ ياندى. يازىغە يونۇسخان نەۋۋەرە قەبرە-ھۇ ئاتمىش مىڭ كىشى ئالىپ كەلدىلەر. خان قالۇغاچ يارىغە تۈشتى. ھەيدەر مۇھەممەت مىرزا نىمنىڭ نارى ئالدىغە تۇشۇپ

شەھەرنى قاباپ خان نەشمن ئوتاب ئولتۇرۇپ ئىدىلەر، بىر كىـ
ـشى كېلىپ خانغە ئەيتتىكىم: «ئاجايىپ خوب جەڭ بولدى» دېب.
خان كەفىش بىلە ئاتلانىپ تەۋەرۇج كورگەلى يارغە كەلدىلەر.
يارنىڭ ئۈزەسىدىن ئوبدان كورۇنمەيدۇر دېب، ياردىن توبەن
نۇشتىلەر. خاننى كورۇپ خەلق جەڭ دەلىر قىلدىلار. بۇ مەئىننى
مىرزا ئاباكېر فەھم قىلدىكى، خان كېلىپ تۇردى. كىشى ياساپ
ئىبەردى، جەڭ قىلادۇرغان ئەلنى قاچۇرۇپ كەلدى. خاننىڭ
قاشىدا قىلار ھەم بەرھەم يەپ قاچىپ يارنىڭ ئۈستۈنگە چىقتى.
خان كوردىلەركى، چېرىك بەرھەم يېدى. خان قاچقان ئەلنى
تۇرغۇزاي دېب يار باشغە چىقتىلار. باش سىراتان چېرىك خانـ
ـنى قاچتى خىيال قىلىپ، بەيەكبارەكى ئاتمىشمىنىڭ چېرىك باسـ
ـزۇق بولدى. ئاباكېر ئۈچ مىڭ كىشى بىلە توقسان مىڭ [كىشىگە]
شكەست بەردى. يۇنىسخان، ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا مۇغۇلىستان
[غە] چىقتىلار. كاشقەر ۋە ياركەند ئاباكېر مىرزاغە ساف بولدى.
يۇنىسخان يەنە چېرىك تەييار قىلىپ كەلگۈنىچە دامادى ئومەر
شەيخ مىرزا ئىبنى مىرزا سۇلتان ئەبۇ سەئىد كورگان بۇرادەرى
سۇلتان ئەھمەد مىرزا نىزاغ تۈشتى. ھەردۇ مىرزا دامادى خان
ئىدى. خانغە كىشى ئىبەرىپ ئالىپ كېلىپ، خان ئىككى دامادىنى
سۇلھ قىلىپ مىرزا سۇلتان ئەھمەد بىلە مىرزا ئومەر شەيخ ئاـ
ـرادىن چىقارىپ تاشكەندنى يۇنىسخانغە بەردىلەر. يۇنىسخان تاشـ
ـكەنددە ئالەمدىن سەفەر قىلدى. سۇلتان ئەھمەدخان مۇغۇلىستانـ
ـدا ئىدى، سۇلتان مەھمۇدخاننى ئەھلى ئۇلۇس قۇرۇلتاي قىلىپ
تاشكەنددە تەختى خانغە ئولتۇرغۇزدىلار. سۇلتان مەھمۇدخان پادىشاھ
زادەئى خۇشى تەبئ ۋە خۇشرۇي ئىدى. تۈركى ۋە پارسى شېئرنى
خوب ئەيتۇر ئىدى. بۇ تۈركى بېيت سۇلتان مەھمۇد خاندىن:

بېيت

ئەھلى دۇنيا بىرلە دۇنيادىن ۋەفا كۆرمەس كىشى،
ئەي خۇش ئول ئازادە كىم ئالەم بىلە يوقتۇر ئىشى.

سۇلتان مەھمۇدخان شاھى بەگ خاننى كۆپ تەربىيەت قىلىپ
چېرىك قوشۇپ بېرىپ، بۇخارا، سەمەرقەندنى ئالىپ بەردى.
بەش ئۇلۇغ بەگنى ئولتۇرۇپ، بەش ئارزىلىنى تەربىيەت قى-
لىپ ئىدى. «شاھى بەگ خاننى تەربىيەت قىلىپ بۇخارا ۋە سە-
مەرقەندگە خان قىلساق، ھەرنە زەرەخشەئى ۋە دەردسەرى پا-
دىشاھلىقنى ئول قىلسە، بىز تاشكەنددە پەراغەت قىلساق» دېب. شا-
ھى بەگ خانغە ئىمداد قىلىپ بۇخارا ۋە سەمەرقەندگە خان
بولدى. ئەۋۋەل سۇلتان مەھمۇدخانغە قەسد [قىلدى]، خان دەر-
ماندە بولۇپ ئىش ئالاچەخانغە كىشى ئىبەردى، ئالاچەخان
ئون بەش مىڭ كىشى ئالىپ بۇرادەرى سۇلتان مەھمۇدخانغە كۆمەك
ئۈچۈن كەلدى. ئىككى خاننىڭ قىرىق مىڭ كىشىسى بار ئىدى.
سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ئۇلۇغ ئوغلى سۇلتان مۇھەممەدخان بىلە
مۇھەممەد ھۈسەيىن كورگاننى باش قىلىپ يىگىرمە بەش مىڭ
كىشى بىلە ئورە تۆپەدە قونۇپ ئىدىلەر، شاھى بەگخان بۇ خە-
بەرنى ئېشىتتى، ئەرسە. بەسى خۇررەم بولدى. «خانلارنى مۇنداغ
چېرىكسىز تاپماق مۇشكۈل ئىدى» دېب. شەبىخۇن قىلىپ ئورە تۆپە
[گە] كەلدى، بۇ چېرىك ئەسبابى جەنگە مۇقەييەد بولدىلار. بۇ
چېرىككە باقماي ئاقسۇ [غە] يۈردى، ئوتتۇز مىڭ كىشى. مۇھەم-
مەد ھۈسەيىن مىرزا خانلارغە خەبەرچى چاپتۇردى. بۇ كىشى

ھەم شاھى بەگخان كورۇنمەك بىلە بەرابەر يەتتى، ئۇن بەش-
مىڭ كىشى بىلە ئىككى خان ئۇترۇ چىقدىلار. خانلارنىڭ دەۋلە-
تى ئاخىر بولۇپ ئىدى، ھەر ئىككى [خان] قولغە تۈشتىلەر. ھەر
ئىككى خانغە ئات بىرىپ، رۇخسەت بىرىپ ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر.
ئالاچە خان ئاغاسى قاشغە بارۇردا ئۇز ئورنىدا ئۇلۇغ ئوغلى
مەنسۇرخاننى خان قىلىپ بارىپ ئىدى، مەنسۇرخان ئەمەكىسى
سۇلتان مەھمۇدخاننى ئاتاسى ئالاچە خاننىڭ سۇلتان ئەھمەدخان-
نى ئىستىقبال قىلدى. ھەر ئىككى خان ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر.
سۇلتان ئەھمەدخان رەنجۇر بولدى. ئىيتتىلەركىم: «شاھى بەگ-
خان زەھەر بەرگەندۇر، تەرياق فارۇقى بىلە داۋا قىلساق» دىب.
ئالاچە خان ئىيتتىكى: «مانا ئار لايىق بولۇپ، بۇ رەنجگە قالدى.
بۇ رەنجىنىڭ داۋاسى شاھى بەگ بىلە جەنگ قىلماق» دىب. لەش-
كەر تەرتىب قىلغۇچە ئاللەمى فانىدىن ۋىداڭ قىلدى. سۇلتان مەھ-
مۇدخان ئاقسۇ، ئۇچ، چالىش ۋە تۇر [ر] فاننى ئالاچە خاننىڭ
ئەۋلادى مەنسۇرخانغە قويۇپ مۇغۇلىستانغە چىقتى. سۇلتان ئەھ-
مەدخان ئوتتۇز تۇققۇز ياشدا بىر تەرەف بولدى، ئاقسۇدا مەد-
فۇن بولدىلار.

فەسلى داستان سەئىدخان ئىبنى سۇلتان ئەھمەدخان

سۇلتان سەئىدخان ئىبنى سۇلتان مەھمۇدخان ئىبنى سۇ-
لتان يۇنسخان ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ سۇلتان سەئىدخان ئالاچە
خاننىڭ ئۇچىنچى ئوغلى. ئەۋۋەل مەنسۇرخان، ئىككىنچى ئىسكە-

دەرخان. ئىسكەندەرخان [نىڭ] سۇلتان سەئىدخاندىن كىچىك
ئون ئۈچ ئىنىسى بار ئىدى: باباچاق سۇلتان، خەلىل سۇلتان،
ئىمىن خاجە سۇلتان، چىن تومۇر سۇلتان، يوسۇن تومۇر سۇل-
تان، نەختە بۇغە سۇلتان. يەتتىسى كىچىك ۋەپات بولدى. سۇل-
تان سەئىدخان ئون تۆرت ياشدا ئالاچە خاندىن قالدى. سۇلتان
مەھمۇدخان مۇغۇلستاندا مولۇل بولدى. ئالاچە خاننىڭ مەملەكە-
تىنى ئوغۇللارىغە قويۇپ تاشكەند [گە] باردى. خوجەندگە يېتىپ
ئىدى، شاھى بەگ كىشى ئىبەرتىپ خوجەند دەرياسىنىڭ(1) لەبىدە
تۆرت ئوغلى بىلە شەھىد قىلدى. سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان
خەلىلنى قىرغىزخان كوتەرىپ ئەۋقات كوچۈرۈپ ئىدىلەر. مەنسۇر-
خانغە چېرىك كەلدى. چارۇن چەلەك دېگەن مەۋزەئدە جەڭ
ۋاقىئە بولدى. مەنسۇرخان غالىب كەلدى. سۇلتان خەلىل ناچار
ئەندىجانغە جانى بەگ سۇلتان قاشىغە باردى. مۇھەممەد مىرزا
سۇلتان ئەلى مىرزا [نى] تۈبرەنويغۇتغە بۇيرۇپ دەرياي ئۇخ-
سىدا سۇلتان خەلىلنى شەھىد قىلدىلار. نەچچە مەھەلدىن كېيىن
سۇلتان سەئىدخان ھەم مۇغۇلستاندا بولالماي ئەندىجان [غە] بار-
دى. ئەندىجانغە تابىئاتى بىلە جانى بەگ سۇلتان خان ئىدى.
ئەمما دىماغى خەلەل تاپىپ ئىدى، بىر سوزدە تۇرماس ئىدى.
خاجە ئەلى باھادۇر دېب شاھى بەگخان ئادى ئەندىجانغە ھا-
كىم قىلىپ جانى بەگ سۇلتانغە ئاتالىق ئىدى. سۇلتان سەئىد-
خان ئەندىجانغە كېلىپ خەبەر سوردىكى: «سۇلتان مەھمۇدخان،
سۇلتان خەلىل قايان باردى؟» دېب. ئۇلارنىڭ شەھادەت خەبە-
رىنى ئېشىتتى. خان ھەم جاندىن ئىلىك يۇپ تۇرۇر ئىدى، خا-
نىڭ خەبەرى جانى بەگ سۇلتانغە يەتتى. ئول كۈن سۇلتانغە
ھەۋايى مۇسۇلمانلىق كوڭلىگە تۈشۈپ ئىدى، ئەيتتىكىم: «مەن

AltunOq

جەللادمۇ، سۇلتان سەئىدخان قايان بارسە بارسۇن، ماڭا كەفىل
بەرمەدىلەر» دىدى. نىشان ئىبەردى. خوجە ئەلى بەھادۇر قا-
شىدا سۇلتان سەئىدخان ئولتۇرۇپ ئىدى. نىشان ئالىپ كەلگەن
كىشى خانغە خۇش خەبەر ئەيتتى. خان ئەيتتىكى: «ماڭا تە-
سەللى لازىم ئەمەس، جان بار ئۇلۇم بار» دىب. خاجە ئەلى
بەھادۇر ئىيتتىكى: «ماڭا شۇمچە بەھانە يىتەر، بولماسە جانىي
بەگ سۇلتان سوزىگە ۋەفا قىلماس» دىب. تاڭلاسى يەنە. نىشان
كەلدى: «مۇغول سۇلتانىنى قەتىل قىلسۇن» دىب.
خاجە ئەلى بەھادۇر ئەيتتىكى: «ئەرتە كەتكەن سۇلتاننى قايـ
دىن تاپارمىز» دىب. ئاللا قۇلى ياساۋۇل چىغتايىدىن ئالىغان
كىشى ئىدى. ئول ئەيتتىكى: «سۇلتان مۇغول يانىڭىزدا، بىز سوز
نىمە سوز؟» دىب. خاجە ئەلى بەھادۇر ئەۋۋەل ئول ياسىزۇلنى
گۇندەغە سالدۇردى: «سەن دەۋلەتىخا، مەن ئەمەسمۇ؟» دىب. نەچ-
چە مۇئتەمىد كىشى تاپىپ خانغە قوشتى. ئەۋۋەل مەۋلانا خۇل-
قى — تالىبۇلئىلىم. خوب شىئىر نەغمز ئىيتور ئىدى ئىك-
كىنجى سالىھ — مەردتۇججار، روھشىناس ئىدى. ئۇچىنجى مەۋ-
لانە يۇسۇف كاشتەرى — مەرد مۇسىقى ۋەنەدىم پىشە ئىدى.
تورتىنجى مىرئەھمەد — ئول بىسيار سەفەر قىلغان كىشى ئىدى.
بەشىنجى گادايى بەردى — مەجلىس ئارا كىشى ئىدى. ئالتىنجى
جەلال خىزمەتكارى خوب ئىدى. خانغە قوشۇپ رەۋان قىلدى.
مەۋلانا خۇلقى ۋە خان تالىبۇلئىلىم سۇرەتى بىلەن، خوجە سالىھ
ۋە مەۋلانا يۇسۇف سەۋدەگەر سۇرەتى بىلە مىر ئەھمەد، گا-
دايى بەردى، جەلال خىزمەتكار تەۋرى بىلە قاچىپ بەددەخشان-
دا قەلئەئى زەفەرگە كەلدىلەر. مىرزاخان قەلئەئى زەفەردە پا-
دىشاھ ئەردى. خانغە خىزمەتى پىسەندىدە قىلدى. مىرزاخان

ئىبنى مىرزا سۇلتان مەھمۇد ئىبنى مىرزا سۇلتان سەئىد كورگان.
ۋالىدەسى سۇلتان نىگار خانىم، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ قىزى
سۇلتان ئەھمەدخان بىلە بىر تۇققان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان
كابۇلغە بابۇر پادشاھ ئەتەرەللاھە مەشىيەدەھۇ قاشىغە باردى. پا-
دىشاھ خانغە بەسى ئىئزاز، ئىكرام قىلدى. خان بارھا ئېيتۇر ئىدى:
«ھىچ مەھەلدە كابىلدا پادىشاھ قاشىدا بىغەم ئۆمۈر ئۆتتى، ئە-
يىش فەراغەت قىلدۇق، يەنە مەھەلدە قىلالمادۇق» دىيب. ئەندى-
جاندىن كىشى كەلدى. «سەيىد مۇھەممەد مىرزا، سۇلتان ئەلى مىر-
زا، پىشكە مىرزا توبرە نويغۇت فىرۇج قىلىپ جانىي بەگ سۇل-
تاننى ئىخراج قىلدۇق» دىيب. زوھورىددىن مۇھەممەد بابىر پادىشاھ
سۇلتان سەئىدخان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇنى ئۇمەرائى ئەزىم ئىشان
مىسلى ئەمىر دايىم، ئەلى دۇخنەۋىنى ئىنىلىرى ئەھمەد ئەلى
مىرزا ۋە مەھمۇد قۇلى مىرزا ۋە ئەمىر غورى بارلاس ۋە مىرزا
مۇھەممەد بەگچەك، ئىنىسى بەگ مەھمۇد مىرزا، شانەزەر مىرزا،
ئەلى ھەنداگە نەچچەند ئۇمەرالارنى قوشۇپ رۇخسەت بېرىپ
ئەندىجانغە راۋان قىلدى. خان ئەندىجانغە يەتتىلەر. سەيىد مۇ-
ھەممەد مىرزا، سۇلتان مىرزايى بەگچەك ۋە پىشكە، مىرزايى
ئېيتارچى توبرە نۇيغۇت ھەممە ئىستىقبال قىلىپ ئەندىجانغە ئا-
لىپ كىرىپ خان كوتەردىلەر. شول مەھەلدە پادىشاھ، ھەمزە
سۇلتان، مەھدى سۇلتان، ماماق سۇلتان قولغە تۇشتى. يىگىرمە
مىڭ ئۆزبەگ قەتل تاپتى، ئۆلكى، مۇغۇل بىلە چىغتايغە قىل-
غانى ياندى. خان ئەندىجانغە خان بولۇپ، تابىئاتىغە مۇتەسەر-
رۇف بولدىلار. جانى بەگ سۇلتان كوچۇگە خان كاسانىنى مۇھا-
سىرە قىلدى. خان سۇلتان ئەلى مىرزانى، توبرە نۇيغۇتنى باش
قىلىپ كاسانغە كومەك ئىبەردىلەر. «كاسانىنى تەڭ قىلدى» دىيب

خەبەر كەلدى. خان سەيد مۇھەممەد مىرزانى كېچەش قىلىپ ئەيـ
تىلەركى: «ئۆزبەك بۇ چىرىكدىن ۋەھىم قىلماس، ئەمما قەلئە-
دەكى ئەلگە تەسەللى خاتىر بولۇر» دېب. بار چىرىكنى كاسان
(غە) بۇيرۇدىلار. بۇ خەبەر [نى] مىرزا ئاباكىر ئېشتىپ يىگىر-
مە مىڭ كىشى ئالىپ يەتتى. بۇ خەبەر خانغە يەتتى، خان
سەيد مۇھەممەد مىرزا بىلە ئىتتىفاق قىلىپ ناچار ئۇترۇ چىقدىلار.
شول مەھەلدە كاسان غە بارغان چىرىك يەتتى. خاننىڭ چىرى-
كى مىڭ سەككىز يۈز كىشى ئىدى، ئەمما بىسىيار جەڭ دىدە
ۋە بەھادۇر ئىدىلەر. تۇتلۇق دىگەن مەۋزەئدە سەخت جەڭ
بولدى. ئاباكىر مىرزا باسرۇق بولدى. تورت مىڭ كىشى ئىرىك
قولغە تۈشتى، تورت مىڭدىن زىيادەراك كىشى جەڭدە ئىر تە-
ۋەنى بولدى. ئاباكىر مىرزا قاچىپ كاشغەر [گە] كەلدى. خانغە
سەيد مۇھەممەد مىرزا ئەرز قىلىپ، قولغە تۈشكەن ئەلنى ئەفۇ
قىلدىلار. مىرزا ئاباكىرنىڭ ئۈچ ئۇلۇغ بىگى بار ئىدى. ئەۋۋەل
ئەمىر ۋەلى — سەردارى خوب ئىدى. سىپاھگەرچىلىكدە بىسيار
ماھىر ئىدى. مۇھەممەد بەگ ھەم خوب بەھادۇر ئىدى، شادانە
كۆكۈلداش. مۇندىن ئىلگىرى ئاباكىر مىرزا ۋەلىنى باش قىلىپ
چىرىك ئىبەردى، خان سەيد مۇھەممەد مىرزانى ئۇترۇ بۇيرۇدى.
ئاخىر سۇلھ بولدى. سەيد مۇھەممەد مىرزا يۈز كورۈشۈرنى دەغ-
دەغە قىلدى. مىر ۋەلى خىيال قىلدى: «سەيد مۇھەممەد مىرزا
قولغە تۈشسە ئاباكىر مىرزاغە مۇندىن ئوبدان خىزمەت بولماس»
دېب. يۈز كورۈشۈرگە مايىل بولدى. سەيد مۇھەممەد مىرزا ئو-
رائى مىرزا ئاباكىر بىلە مۇلاقات قىلدىلار. كوپ سوز ئوتتى.
ئاخىر سەيد مۇھەممەد مىرزا ئەيتتىكى: «مېنىڭ مىر ۋەلى بىـ
لە مەخفى سوزۈم بار، خىلۋەت قىلشاق» دېب، يەنە ئەيتتى-

تىكى: «ئۇمەرالار قوپسۇنلار». ئۇمەرالار قوپتىلار. سەيد مۇھەممەد مىرزا بىلە مىر ۋەلى قالدىلار. سەيد مۇھەممەد مىرزا ئۇمەرالار قاشىدا ئەيتقان سوزلەرنى يەنە ئىئادە قىلدى. مەجلىس تەمام بولۇپ تارقاددىلار. چېرىك يانىپ مىرزا ئاباكىر قاشىغە باردىلار. ئاباكىر مىرزا سوز سوردى، بەيان قىلدى، يەنە سوردى، مەھرەملەر ئەيتتىلەر، ئىمام سوز شۇبۇ ئىدى، مىر ۋەلى بىلە خىلۋەت قىلدىلار، ئول بىزگە مەلۇم بولمادى دىدىلار. مىر ۋەلىدىن سوردى، مىرۋەلى ئىيل ئارىسىدا ئوتكەن سوزنى ئىيتتى. مىرزا ئاباكىر ئەيتتىكى: «بىر ئەيتقان سوزنى يەنە ئىيتماقىنىڭ مەنىسى بار» دىدى. مۇندىن زىيادە دىمەدى. ئەمما كوڭلىدە ئاداۋەت تۇتۇپ، مىرۋەلىنى ئاختە قىلىپ ئولتۇردى. مىرزەلى مەندىن چوڭراق ئىدى. ئانى مۇنداغ قىلدى. نىچە ھەم قىلۇر دىب بەد گۇمان بولدى، دىب مۇھەممەد بەگنى ھەم ئولتۇردى. شاھدانە كوكەلداش [سەھمى] دىۋان ئىدى. بەسى زىيادە تەمۇل قىلدىكى، ھەد ۋە ھەسابى يوق. ئانى ھەم ئاختە قىلىپ ئولتۇردى. ئابدال شەيخ دىب زەرگەرى بار ئىدى، ئانى ئىستولۇمەرا قىلدى، شاھ دانە بەگ نىڭ ئورنىدا جۇملەتەنمۇلۇك ۋە دىۋان قىلدى. ئابدال شەيخ زىدىنى مالنى خوب قىلدى. كارى لەشكەر سامان تاپمادى. ئاباكىر مىرزا ياسال قىلدى. ئابدال شەيخنى بەگ ياساغاندا يەنە ھەم كەسبەنى ۋە دىھقانلىقى تەربىيەت قىلىپ بەگ ياساپ ئىدى. قويانلى كوك تومۇز دىب تىنترەكۆدى. ساۋۇتنى كىيەلمىدى. مىرزا مەئيۇس بولدى. توتۇلۇندا مىرزا ئاباكىر باسرۇق بولۇپ ياندى. خان ئۇمەرالار بىلە كېڭەش قىل-

دىلار: «ئەندىجاندا بولماق ياخشىمۇ يا كاشقەر [گە] بارغان — ياخشىمۇ؟» دېدى. سەيىد مۇھەممەد مىرزا ئېيتتىكى: «كاشقەر [گە] بارالى، مىرزا ئاباكرى ياركەند، كاشقەر، خوتەنگە ئىككى كەم ئەللىك يىل هاكىم بولدى. ئۆمرى ھەم يەتمىش يىلغە يېقىن كەلدى. دۆلەتى ھەم ئاخىر بولۇپدۇر، بۇ دەمگە كىشى ئولتۇرەدۇر». كېڭەش مۇنىا قەرار تاپىپ كاشقەرگە [گە] كەلدىلەر. خانىنىڭ چېرىكى ھىسابىدا كەم، ئەمما ھەممە بەھادۇر ۋە كېڭەشلىك كىشىلەر قۇشچىدىن بولەك تورت مىڭ يەتتە يۈز كىشى ئىدى. خان ئاتۇش [قە] كېلىپ، ھەزرەتى شەيخ ھەبىبنى تەۋاف قىلىپ ئۆتتىلەر.

ئاباكرى مىرزا ئۈچىبۇرخانىنىڭ تارىخە كۈنگىرە ئىتىپ، دەرۋازە قويۇپ ئىدى. تۇۋاچىلار شۇندا توسۇپ تۇردى.

ئول تەبەقەئى دوغلات ئەۋۋەل سەيىد مۇھەممەد مىرزا ئىككى يۈز سەكسەن نەۋكەرى بىلە، ئىككىنچى، مىرزا ھەيدەر يۈز يىگىرمە نەۋكەرى بىلە، مىرزا ئەلى تاغا توقسان نەۋكەرى بىلە؛ شاھ نەزەر مىرزا ئاتمىش نەۋكەرى بىلە، ئاندىن قۇتلۇق مەرگ مىرزا يەتمىش نەۋكەرى بىلە، بەھرىكە مىرزا قىرق نەۋكەرى بىلە، تەبەقەئى دۇختۇي ئەمىر دايىم ئەلى ئىككى يۈز نەۋكەرى بىلە. ئىنىسى ئەھمەد ئەلى مىرزا، مەھمۇد قۇلى مىرزا ئىككىسى ئاتمىش نەۋكەرى بىلە، تەبەقەئى بارلاس باش ئەلى مىرزا ئىككى يۈز نەۋكەرى بىلە؛ تەبەقەئى يارقى باش كەكەبەك، نەبەربەك بولارنىڭ ئىككى يۈز جەمئىيەتى بار ئىدى؛ تەبەقەئى ئوردا بېگى باش قارا باش مىرزا، گەدا مىرزا، ھاجى مىرزا، سەيۇ مىرزا، ۋەلى مىرزا: تەبەقەئى ئىتارچى پىشكەمىرزا يۈز نەۋكەرى بىلە؛ تەبەقەئى كونجى جەنگە مىرزا، قۇل نەزەر مىرزا، شىرىم

مىرزا كەلمەپ ئىدى، يۈزدىن زىيادە جەممىيەتى بار ئىدى. دىگەر تەبەقەئى جۇراس مۇغۇلبەگ يۈزدىن زىيادە نەۋكەرى بار ئىدى. ئىككى ئىنىسى بابا سارىخ مىرزا يۈز نەۋكەرى بار، شەھباز مىرزانىڭ يۈز نەۋكەرى بار ئىدى. يەنە ئاغا، ئىنىسى بىلە بەش يۈز جەممىيەتى بار ئىدى. دىگەر تەبەقەئى بەگچەك — ئەۋۋەل مىر ئەييۇب ئىككى يۈز نەۋكەرى بار ئىدى. مىرزا مۇھەممەد [نىڭ] نەۋكەر [ى] مىر ئەييۇبدىن زىيادە ئىدى، ئۇلۇس بېگى ئىدى. مىر ئەييۇب كەلدى، ئاغام دىب ئىمارەتنى مىر ئەييۇبغە قويۇپ، ئۆزى تابىئ بولدى. مۇھەممەد بەگنىڭ يۈز نەۋكەرى بار ئىدى. يادكار مىرزا [نىڭ] ئاتمىش نەۋكەرى بار، بەگ مۇھەممەد مىرزانىڭ يەتمىش نەۋكەرى بار، نەزەر مىرزانىڭ قىرق نەۋكەرى بار ئىدى. بىسيار مىرزا زادە بار ئىدى، يالغۇز ئۈچۈن ئومەرا قاتارىدا سەبت قىلغانى يوق. قارى بەگلەر بار ئىدى، يۈسۈن - تۈزۈكنى سورار ئىدىلەر. ئەلى مىرگ مىرزا، قارا باش مىرزا، كەكە بەگ، سەيىد ئەلى ئاتا، كوكۇلداش ئەبدۇلئەزىز، مىرزا دوختۇي بىلە بارلاسنىڭ مۇقەددەم ۋە تەخىر تالاشىپ، ئەمىر جەببار بەردىدىن سوردىلار. دوختۇي، يۇقارى ئولتۇرغان، دىب گۇۋاھلىق بەردى. جۇراس بىلە بەگچەك تالاش قىلدىلار. خان ئەيتتىلەر: «كىم قىلىچ چاپسە شول يوقارى ئولتۇرسۇن» دىب، ياقاغە چىقمادى.

ئاباكىر مىرزا كاشقەرنىڭ شەھرىنى يەتتە كۈندە راست قىلىب، ئەسبابى قەلئەدارلىقنى راست قىلىپ، يۈسۈپ ئاتلىغ بىرىنى ھاكىم قىلىپ ياڭى ھىسار [غە] باردى. ئاندا ھەم مۇمكىن ئەسبابى قەلئەدارلىقنى تەييار قىلىپ، ئىمىن دورغانى ھاكىم

قىلىپ: «مەن يەنە كېلۇرمەن» دىب، ياركەند كەلدى. ياركەندە يىسال قىلدى، بەگلەرى ئاتدىن يىقىلىپ، قولىنى سىندى. مىرزا ئاباكېر كۆللى مەئيۇس بولدى.

سۇلتان سەئىدخان ئەنەرەللاھۇ بۇرھانەھۇ ياكى ھىسارنى قىرق كۈندىن زىيادە مۇھاسىرە قىلدى. ئىمەن دورغە كىشى چىقارىپ، خاننى دىدى، خان ھەم ئىنايەت قىلدىلار. كاشقەرنى ھەم ھىيلە بىلە ئالدىلار. مىرزا ئاباكېر بۇ خەبەرنى ئىشىتتى. يۇرتنى ئوغلى جەھانگىر مىرزاغە بىرىپ، تۇبەت كەتتى. خوتەن بىلە ئاتاسى كېتىپ، بەش كۈندىن سوڭ مىرزا جەھانگىر ھەم سانجۇ سارى چىقتى. مىرزا جەھانگىر خەزىنەئى مىرزا ئاباكېرغە تالان ھوكىم قىلدى، خەلق ئىمكانى بار ئالدى. مىرزا جەھانگىر چىقىپ تورت كۈندىن كېيىن خاجە ئەلى بەھادۇر كەلدى، ئۈچ يۈز كىشى بىلە ئانچە ئىمكانى خاجە ئەلى بەھادۇر ئالدىلار، گويا كى كىشى بىر تار موي ئالغانى يوق. بۇ خاجە ئەلى بەھادۇر بايرىن ئايماقى مەرد بەھادۇر، بىسيار ساھىب تەجرىبە، خاننە مۇغۇلىستاندا بەسى خىزمەت پىسەندىدە بەجا كەلتۈرۈپ دەۋلەتخاھلىق قىلغان. تەفسىل بىلە «تارىخ رەشىدى» دە بار. خاجە ئەلى بەھادۇر شەھەرنى زەبت قىلىپ تۇرۇپ ئىدى، خان كەلدىلەر. ئەمىر دايىم ئەلى بەگ بىلە مۇھەممەد مىرزانى خوتەنگە ھاكىم قىلدىلار. يەنە بەش ئومەرانى قارا قۇلاق مىرزا، ھاجى مىرزا ۋە سۇلتان ئەلى مىرزا ۋە نەزەر مىرزا، مىرزا ئەلى تاغا، مىر قەنبەر، بەگقۇلى بەھادۇر مەكرەيت بۇ سەردارلارنى مىرزا ئاباكېرنىڭ ئارقاسىدىن بۇيۇردىلار. مىرزا ئاباكېر قىرق سەككىز يىل كاشقەر، ياكى ھىسار ۋە ياركەند ۋە خوتەن نەچچە قەسەبەچەغە ھاكىم بولدى، ئاتىمىش سەككىز يىل ئومۇر كور-

دى. ئول بىسيار سەخى ۋە باھىممەت بولىدى. قىرق سەككىز يىلنىڭ ئىچىدە يىغىلغان جەۋاھىر ۋە نەفىسە ۋە مەتاﺋ ئابدانىنى توپچاق ئاتلار، توققۇز يۈز خېچىر يا توققۇز يۈز قاتار خېچىر-گە يۈكلەپ قاراڭغۇ تاغ [قە] باردى. دەريايى ئاقتەشتە يەتتى، توپچاق ئارغۇماقلارنى ھەممە ئۆلتۈرۈپ، جەۋاھىرلارنى دەرياغە قۇيدى. بىر پارەسىنى ئوتقە سالدى، مەرۋارىد ۋە لەئلى ئابدار بىر تەرەپ بولۇپدۇر. ئەمما ياقۇت ئەۋۋالقى رەڭگى بىلە تۇ-رۇپدۇر. تومۇرنى قوللاب ئىتىپ سالىپ، خورجىندىن بىرەر نىمە ئالدىلەر، ئوزگەسى قولغە كەلمەدى. ئاباكىر مىرزانىڭ كەينىدىن بارغان بەگلەر يېرىم پاتمان ئالتۇن [نى] خانغە پىشكەش قىلا-دىلار. مىرزا ئاباكرنىڭ قوي ـ كالاسىنى ئۆلەشتۈلەر. ... مىر-زا ھەيدەرگە ئون سەككىز مىڭ قوي تەگدى. ئەھۋالى مىرزا ئا-باكىرنى شۇمىدىن قىياس [قىلىش] كېرەك. شاھدانە يەگىنىڭ زەبت قىلغان ئەھۋالى ئاباكىر مىرزا ئەۋۋەل ئۆزىنى ھەر ئايىدا بىر تالاتۇر ئېردى. ئون بەش ـ ئون ئالتە يىل مۇنداغ سەخا-ۋەت پېشە قىلدى، ئاندىن زۇلىم ـ زەلالەتغە قەدەم قويىدى. ھەر كىشى ئەندەك خەتا قىلسە ئانى ئاختە قىلىپ قازىقغە سالدى، قازىق قىلىپ بەسى ئالتۇن ـ كۈمۈش تاپتى؛ كاشغەر-نىڭ قەدىم قەلئەسىنى بۇزۇپ، بەسى نەقدىنە تاپىپ ئالدى. خوتەننىڭ قەلئەسىنى قازىپ، بەسى نەقدىنە. جەۋاھىر تاپىپ ئالدى. «تارىخ رەشىدى» دە نەقل قىلىپدۇر. ياركەندنىڭ قە-دىم قەلئەسىنىڭ ئورنىنى قازىق قىلدى. يىگىرمە يەتتە خۇم تاپ-تى. بۇ كۈپلارنىڭ ئىچىگە ساغداغلىق كىرسە، ساغداقى نەگەدەي

بۇرۇن ئېردى. كۆپلەر ئىچىدە ئافتابەئى گەردەن دەراز، ئىچىدە
قۇيۇپ ئالتۇن، ئافتابە نىڭ تاشىدا كۈمۈش باش. «تارىخ
جەھانكۇشا» دا بەشيۈز مىسقال دەپدۇر. ئافتابەنى كۆپىدىن ئال-
ماي، تەھسىنگە مىرزا ئاباكىر خەزىنەدە قويۇپ ئىدى. مىرزا
ھەيدەر كورگان تارىخىدا نەقل قىلىبدۇر، ئافتابە ئولتۇرغان كى-
شى بوي بار ئىدى، ئافتابەدە خەت چىقتى: «بۇخمار خاتۇننىڭ
ئوغلىنىڭ خەتنە تويىنىڭ جابدۇغى» دېب. بۇخمار خاتۇن نە-
ۋەقتىدە ئوتكەن كىشى ئىكەن، ئوغلى كىمدۇر، كۆيەۋسى كىمدۇر؟
ھېچكىشى بىلمەدى.

ئاباكىر مىرزا تەدبىر ۋە كېڭەشىدە بىنەزىر، مەردانە، دىلا-
ۋەر، جەمئى بىلە ئەگەر پىيادە كەلسە، كىشى خىيال قىلۇر ئى-
دىكى «مىرزا ئاباكىر ئاتلىغ كېلەدۇر» دېب. مىرزا ئاباكىر تى-
بەتتە بىر قەلئە تەييار قىلىپ ئىدى، باشىغە يامان ئىش تۈشسە
ئاندا بارىپ ئامان ئالغاي. ئول قەلئەنى يەنە تىبەت ئالىپ ئى-
كەن. ئاباكىر مىرزا يەنە ياندى، تىبەتتە تۇرالماي. سەيد مۇھەم-
مەد مىرزا ئاباكىر مىرزانىڭ كىشىلەرىدىن ئىبەردى. «ئاباكىر مىر-
زادىن خەبەر ئالىپ كېلىڭلار» دېب. ئاباكىر مىرزا تىبەتتىدە ئا-
مان تاپماي كېلە تۇرۇپ ئىدى، سۈگەتتە مىرزا ئاباكىرغە نەۋ-
كەرلەرى ئۇچرادى. ئاباكىر مىرزا خەبەر سوردى. نەۋكەرلەرى
ئەيتتىلەركى: «خان سەيد مۇھەممەد مىرزا بىزنى ئىبەردىلەر،
ئەلبەتتە بارماق كېرەك» دېب، خاندىن ئىلتىفات ۋە ئىنايەت ۋەئ-
دەسىنى يەتكۈزدىلەر. ئاباكىر مىرزا ئەيتتىكى: «ئەلبەتتە مېنى
خانغە يەتكۈرۈڭلار، گۇناھىمنى بىلۇر» دېب. نەۋكەرلەرى تەملىق
ئىسبار قىلدىلار. نەمماز خۇفتەندىن [كېيىن] ئۇيقۇغە مەشغۇل

بولدىلار. بۇ كور نەمەكلەر ئۆيتۇدا ئاباكىر مىرزانى ئۆلتۈرۈپ، باشىنى ئالىپ كەلدىلەر. خان بۇ كور نەمەكلەرنى قىساس قىلدىلار.

سۇلتان سەئىدخان ئەنەرەللاھە بۇرھانەھۇ جىلۇەسىنىڭ زىكرى

تارىختە توققۇز يۈز يىگىرمە ئىدى، خان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ تەختكە ئولتۇردى. سۇلتان سەئىدخان پادىشاھ شۇجائ ۋە مەردانە، با تەدبىر ئىدى؛ خۇش سەۋاد، خۇش تەبىئى ئىدى. ھەر نەچچە بەد ئىملاھ خەتنى ئوقۇر ئېردى. تۈركى ۋە فارسى شېئىرنى خوب ئەيتۇر ئېردى. بۇ غەزەل خاننىڭ ئېرۇر:

بېيت

«قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدەك بىر گۈزەلى رەئناسى بار؟
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۇلبۇلى شەيداسى بار؟
ھورى بىرلەن جەننەتۇلمەئۋانى كوڭلۈم نەيلەسۇن.
يارنىڭ كويىدا يۈز مىڭ جەننەتۇلمەئۋاسى بار.
يۈزۈ ئۈزرە كاكىلۇ زۇلفىن پەرىشان كورگەلى،
ئەي سەئىد! ئاشفتە كوڭلۈمنىڭ ئەجەپ سەۋداسى بار»

* * *

«شۈكرى لىللا ھالەتىم زاھىر بولۇپدۇر يارغە،
ئەمدى ئۆزنى كورسەتەي يار ئالىدا ئەغيارغە.
سەير ئۈچۈن كىرسە گۈلىستان ئىچرە ئۇل سەرۋى رەۋان،
بەندە بولسۇن سەرۋى ئازاد ئۇل قەدۇ رەفتارغە.»

سۇلتان سەئىدخان ئەتتەرەللاھۇ مەشھەدەھۇنىڭ تورت ئوغلى بار ئىدى. ئەۋۋەل ئەبدۇررەشىد. ئىككىنجى ئىسكەندەر سۇلتان، ئۈچىنجى ئىبراھىم سۇلتان، تورتىنجى مۇھەممەد سۇلتان خانكى تەختكە ئولتۇرۇپ، دەۋلەتمەند بولدى. مەنسۇر خانغە

AltunOq

ۋەھمۇ ھەراس غالىب بولدى. چۈنانكى، مەنسۇرخاندىن خان نەۋ-
ۋەرە مەرقەدەھۇغە جەفا يېتىپ ئىدى.مەنسۇر خانغە ئەلچى ئىبەـ
رىپ، يۈز كورۇشـۇر بولدىلار. مەنسۇر جالىش تۇرفان چېرىـكى
بىلە بايغە كەلدى. خان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ ئاقسۇ [غە] بارىپ،
ئەربات [دا] ئىككى خان يۈز كورۇشتىلەر. مەنسۇرخان ئەيتتىلەر-
كى: «مەن ياشقە ئۇلۇق، خان تورەگە» دىب. سۇلتان سەئىدخان
قەبۇل قىلماي ئەيتتىلەركىم: «ئاكا، ئاتا ئورنىدا» دىب، خۇتبەـ
دە «ئەۋۋەل مەنسۇرخاننى ئوقۇپ، ئاندىن سۇلتان سەئىدخـاننى
ئوقۇ» دىـدى. خان بىلە مەنسۇرخان ساف بولدىلار. باي ۋە كۇ-
چار، جالىش ۋە تۇرفان مەنسۇرخانغە بولدى. كوپ تورە تۈزۈ-
دنى ئەمىر جەبىار بەردى. دوغلات سۇرۇپ مۇقەررەر قىلدىلار.
ئەمىن خاجە سۇلتان ئاقسۇ تورەسى ئىدى. خان بىلەبىر توغـ
قان ئىدى. مۇخالىفەت ئىزھار قىلدى. خان مىرزا ھەيدەرنى بۇ-
يۇردىلار: «ئەبدۇررەشىد خاننى ئاقسۇغە خان قىلىپ، ئەمىن
خاجە سۇلتاننى ئالىپ كېلىڭ !» دىب. مىرزا ھەيدەر ئەبدۇر-
رەشىد خان بىلە [ئاقسۇغە] باردىلار. شەھباز مىرزا ئىستىقبال قىلـ
دى. ئەبدۇررەشىد خاننى [ئاقسۇغە] خان قىلىپ، ئەمىن خاجـە
سۇلتاننى مۇندا ئىبەردى. ئوزى ئاقسۇنى سەرەنجام قىلىپ، ئالـ
تە ئاي تۇرۇپ ياندى.

ئەندىجاندىن خاجە مۇھەممەد ئەبدۇللا خاجـە ئىبنى
ھەزرەتى ئەھرار قۇددۇس سىررەھۇل مەشھۇر خاجەكە خاجەنىڭ كىـ
چىك ئەمۋەلەد ئوغلى بار ئىدى. خاجە مۇھەممەد يۇسۇف ئاتـ
لىغ كەلدىلەر. خان باشلىق ھەممە خاجەغە مۇخلىس ۋە مۇقەيـ
يەد بولدىلار. خاجە مۇھەممەد يۇسۇف نەۋۋەرە مەرقەدەھۇنىڭ ئارـ
قەسىدىن خاجەكـە خاجـەنىڭ ئۇلۇغ ئوغلانلىرى ھەزرەتى
سىدىقىددىن مۇھەممەد كەرەمانىنىڭ قىزىدىن ۋۇجۇدغە كەلـگەن

ھەزرەتی خاۋەند مەھمۇد ئەلەيھىررەھمە كېلىپ مەنسۇرخان قا-
شىدىن كاشقەر [غە] كەلدىلەر. سەيد مۇھەممەد مىرزا زەئىپ
رەنجۇر ئىدى. ھەزرەتی خاجە تىبابەت بىلە، بەلكى مەھىز
كەرامەت بىلە ئىلاج قىلدىلار. ئاندىن ياركەند [گە] كەلدىلار. خىزمەت
خاجە مۇھەممەد يۇسۇف بىلە تاقار تۇشتى. خەلق خىزمەت خاجە
مۇھەممەد يۇسۇفنى رەئايە قىلىپ، ھەزرەتی خاجە خاۋەند
مەھمۇدنىڭ خىزمەتلەرىگە كەم كەلدىلەر. ئارادا تاقار كۆللى ۋا-
قىئە بولدى.

مىرزا «تارىخ رەشىدى» دە ئانداغ نەقل قىلىبدۇر: «ھەز-
رەتى خاۋەند مەھمۇد قەددەسە سىررەھۇنىڭ مۇلازىمەتلەرىگە با-
رىپ ئىدىم، خىزمەت خاجە مۇھەممەد يۇسۇف ئولتۇرۇپدۇر. ئەيت-
تىلەركىم: «ئەي مۇھەممەد يۇسۇف. سەن مېنىڭ ئۇلۇغ ئوغلۇم
بىلە ھەمشىرە ئىدىڭ. سەن ئاتامىزنىڭ مۇرىدى بولساڭ. مەن
ھەزرەتی ئىشانىنىڭ مۇرىدى، ئول بولمىسا ھەم مېنىڭ بىلە قان-
داق تەڭ بولۇرسەن؟ ماۋا ھەزرەتنىڭ گۇشەئى خاتىرلەرى بار.»
دېب. خىزمەت خاجە مۇھەممەد يۇسۇف بەرابەردە ئەيتتىكى:
«ھەر كىشىنىڭ ئۇمىدۋارلىغى ئول ھەزرەتدىدۇر.» دېب. ھەزرەتی
خاجە خاۋەند مەھمۇد ئەلەيھىررەھمە ۋەررىزۋان ئەيتتىلەركىم:
«رازى بولۇرمۇسەن. ھەزرەتی رەسۇل سەللاللاھۇ ئەلەيھى
ۋەسەللەم ئارامىزدا مۇھاكىمە قىلغاي». خىزمەت خاجە مۇھەممەد
يۇسۇف ھەم: «رازى دۇرمەن» دېدى. مەجلىس ئاخىر بولدى.

ھەزرەت خاجە بەدەخشانغە چىقتىلار. ئەرتەسى خىزمەت
خاجە مۇھەممەد يۇسۇف قاشىدىن كىشى كېلىپ چىرلادى، كەل-
سەم خىزمەت مۇھەممەد يۇسۇف بىتاب بولۇپدۇرلار، ماشا بىر
تمۇە يۈكىدا ئەتكەن چەكمەن، بىر رويمال يادكار بەردىلەر. بەئ-

زى فەرزەند ۋە كىشىلەرنى سىپارىش قىلدىلار. مەن ئەيتىمكى: «ھالا سىھھەت ياتارلار» دىيىب. خاجە ئەيتتىلەركى: «خاجەخان مەھمۇد خىلە ۋەقتدۇر مۇئمىد ھەزرەتى رىسالەت سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمدىن نەۋازىش يىتە تۇرۇپ ئىدى، ھالا ئول نەۋازىشدىن ئەسەرى يوق، ئوچۇك بولدى ئىكىن، بۇ ئاغرىقىمدىن سىھھەت تاپماسمەن.» دىيب. خاجەخان مەھمۇد بىرادەر بىلكى پەدەر مۇنچە شىددەت لازىم ئەمەس ئىدى. دەرىغ! ئالتىنچى كۈنى ئالەمدىن ئوتتىلەر. مىرزا ھەيدەر زايىر مەشىق تارىخ تاپىپدۇر.

ھەزرەتى خاجە خاۋەند مەھمۇد قۇددۇس سىررەھىنى نەكلىق قىلىپ ئالىپ كەلدىلەر. خىزمەت خاجە مۇھەممەد يۇسۇفنىڭ ئازالارىنى، ئابۇ ئاشلارىنى ھەزرەتى خاجە خاۋەند مەھمۇدئەلەيھىررەھمە ۋەررىزۋان ھۇزۇرلارىدا تەمام قىلدىلار. خان باشلىق ھەزرەتى خاجە خاۋەند مەھمۇد قۇددۇسۇللاھە سىررەھۇغە ئىنابەت قىلدىلار. ھەزرەت خاجە ياكى ھىساردا بولۇشنى ئىختىيار قىلدىلار. خان ھەم بارىپ ياكى ھىساردا قىشنى تەمام قىلدىلار. سۇلۇككە كىرىپ، تەمامى نا مەشرۇئاتدىن تەۋبە قىلدىلار. «تەزان ئەئزەم رۇكىن ئىسلامەست» دىيب. غەزان ھەۋەس بولۇپ. غەزات ئۇچۇن تىبەتكە تەۋەججۇھ قىلدىلار. تىبەت كافىرى مەغزۇر ئىرۇر. گۆشتىنى خام يەپدۇر. تىبەتنىڭ موللا خەلقىنى «لامە» ئاتاپدۇر. ئۇلۇمائى ئىسلام ئايەت ۋە ھەدىسكە غەزاتنىڭ بارىسىدە ۋاقىئ كىلىپدۇر. بەيانخان نۇر مەرقەدەھىنىداغدۇغە غەزاتىغە بىئارام ۋە بىقەرار بولۇپ، مىرزا ھەيدەرنى ئىلگەرى ئىبەردىلەر. خان «مار يول» دىگەن مەۋزىئدا مىرزا ھەيدەر بىلە مۇلاقات قىلدىلار. تەرھى قىشلاق سالدىلار. «مار يول» نىڭ ئىككى ھا-

كىمى بار ئىدى، بىرىنىڭ ئاتى لەتجۇ ئىزان. يەنە بىرىنىڭ ئاتى تاشكون. ھەر ئىككىلەسى خاننىڭ كورۇنۇشلەرىگە كەلدىلەر، خان ھەم نەۋازىش قىلدىلار. كەشمىرنىڭ تورەسى قىزىنى ئىسكەندەر سۇلتانغە ئاتاپ پىشكەشلەر بىسيار ئىبەردى. خان غەزات شەگەرف قىلدىلار. ئىسكەندەر سۇلتان بىلە مىرزا ھەيدەرنى ئورساك [غە] بويۇردىلار. كافىرلار قەبىلەسى بوزغالى خانەئىش تەئسىر قىلىپ. رەنجۇر بولدىلار. مىرزا ھەيدەرگە ئەيتتىلەر: «تۇز خاھىشىڭدا چېرىك ئالغىل» دىب. مىرزا ھەيدەر بەھرىكە مىرزا دوغلاتنى، مەھمۇد مىرزا ئىبنى سەيد مۇھەممەد مىرزا، ئەبدۇللا مىرزا، بىرادەر مىرزا، ھەيدەر جەنگى مىرزا ساغرىچىنى ئىنتىخاب خان «مار يولى» دىن دارۇلمۇلك ياركەندگە ياندىلار. رەنجۇر ئىدىلەر. ئىش تەئسىر قىلىپ خان بالتى كەلدىلەر دىمەگەرلىك كەم بولمادى، سۇرئەت بىلە يۈردىلەر، سەككىز كۈنلۈك يولنى تورت كۈندە كەلدىلەر. خاننىڭ تورت تەرەپلەرىدىن كەلدىلەر،مەھافە ئەتىدىلەر. يول ناھەمۋار ئىدى، دەمانە ئەتمەك مۇمكىن ئەمەس دىب. ئەمىر دايىم ئەلى، دمىرزا ئەلى تاغا، خاجە شاھ مۇھەممەد ۋەزىر كەبىرۇ سەغىرۇ ۋە بەرنا ۋە بۇرھاننى سۇرئەت بىلە نىلانىپ كەلدىلەر. سەككىز كۈنلۈك دەمگەرلىكى بار، ئاندىن كېيىن ئىللەت دەمگىرى كەمراق، شۇل يەردە تەزايى ئاسانى سۇلتان ئەھمەدخان ئەنار للاھۇ بۇرھانەھۇ ۋەفات بولدىلار.

بيت

ئەندىشە زى مەركى مۇستەنا بايەد كەرد،
شادىيۇ تەرەب جۇملە رەھا بايەد كەرد.

باۋان شەرەپۇ كەمال تۈزسىندە نەمانەد،
مارا تەمەئ خام چەرا بايەد گەرد.
ئى چەرخى فەلەك ھەمىشە كارەت ئىنەست،
جەۋرۇ ستەمۇ جەفات ئىن ئايىنەست.
ۋىن ئەز تۇجۇدا كەردەنى يارانى شەفىق،
ئايىنى ئەجىبۇ نەچچە بەلا بەدۇنىست. ①

خان يىگىرمە يىل ياركەندۇ، تابىئاتى بىلە ۋە كاشقەر ۋە ياكى تابىئاتى بىلە، خوتەن جەمئىي تابىئاتى ۋە ئۈچ ۋە كۇچار تابىئاتى بىلە خان بولدىلار، قىرق يەتتە يىل ئۆمۈر كوردىلەر. خان يولدا ۋەفان بولدىلار. فەسلى ئەسەد ئىدى، سۇرئەت بىلە نەقش مەغفىرەت مەئاب خاننى كەلتۇرۇپ، ھوجرەئى دىۋانخانەدە دەفن قىلىپ، كاشقەرگە سەيد مۇھەممەد مىرزاغە كىشى ئىبەردىلەر. مىرزا ئەلى تاغانىڭ دامادى مىرزا يادكار مۇھەممەدنى ئاقسۇغە ئەبدۇررەشىدخانغە چاپتۇردىلار. سەيد مۇھەممەد مىرزا كاشقەردىن كېلىپ، ئوردەلەرغە ئەزا يەتكۈزۈپ، ئۆزى تاشقارى ئەزادار بولۇپ ئولتۇردى. ئەمما، بارچە ئۇمەرا، ۋۇزەرا بىلە ئەھدۇ پەيمان قىلىشتىلار. ئەبدۇررەشىدخان چەھارشەنبە كۈنى كەلدىلەر. سەيد مۇھەممەد مىرزا ئەكابىرلەر بىلە بار ئۇمەرانى پېشباز چىقاردىلار. تاڭلا پەنجشەنبە كۈنى كۈنگە خوب - پىل باشى. تاڭلا كېلىپ تەختكە ئولتۇرغان مۇبارەك دېب، مىرزا ئەلى تاغا بەئزى ئۇمەرا، ۋۇزەرا ۋەسىيەت دېب، سەيد مۇھەممەد مىرزانى خانغە يەتكۈردىلەر. تارىختە توققۇز يۈز قىرق يىل باشىدا كەلدىلەر.

---

① تاللانغان پەيغەمبەر — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپاتىدىن ئەندىشە قىلىش لازىم، خوشلۇقنى تاشلاش كېرەك.
شۇ قەدەر ئۇلۇغلىقى بىلەن ئۇ تىرىك قالمىدى،
بىز قانداقمۇ خام تامادا بولالايمىز.
ئەي پەلەك سېنىڭ ئىشىڭ ھەمىشە شۇنداغ.
جەبىر جاپا قىلىش سېنىڭ ئادەتىڭ.
مېھرىبان يارلاردىن جۇدا قىلىش بۇ ئادەتىڭ،
ئاجايىپ بىر ئادەت، ھەممە سەندىن خاپا.

گۇفتار جۇلۇس ئەبدۇررەشىدخان ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ

سۇلتان سەئىدخان تىراندازلىق ۋە چابۇكسۇۋارلىقدا بىمىسەل، بىمانەند ئىدى. ئەمما ئەبدۇررەشىدخان تىرەندازلىق ۋە چابۇكسۇۋارلىقدا ئۇلۇغ خاندىن ئاشۇردى. ئەبدۇرەشىدخان پادىشاھ زادەئى دىلاۋەر ۋە مەردانەخۇش مىنزەر ۋە نىكوسە يىگىرمە ئۈچ ياشىدا تەختخانىغە ئولتۇردى. شېئىر فارسى ۋە تۈركىنى خوپ ئېيتۇر ئىدىلەر، خۇش سەۋاد ئىدى. ھەر نەچچە بىئەملا خەت بولسە. خوپ يادا ئالغانىدەك ئوقۇر ئېردى.

ئەبدۇررەشىد خاننىڭ ئون ئىككى ئوغلى بار ئىدى: ئەۋۋەل ئەبدۇللەتىف سۇلتان، ئىككىنچى ئەبدۇلكەرىم خان، ئۈچىنچى ئەبدۇررەھىم سۇلتان (بۇ ئەبدۇررەھىم سۇلتان ئون سەككىز ياشىدا ئىبەتكە بارىپ، شەھىد بولدى. خان بەسى مايىل ئىدىلەر. ئاتىنى ئەبدۇررەھىمخانغە قويدىلار)، تۆرتىنچى سۇلتان ئىبراھىم ئول مەشھۇرزىنى سۇلتان، بەشىنچى مۇھەممەد خان. ئالتىنچى ئەبۇ سەئىد خان. بۇ ئالتە ئوغۇل چۇچۇك خانىمدىن ۋۇجۇدقە كەلگەن. چۇچۇك خانىمنىڭ ۋالىدەسى ئالاچى خاننىڭ قىزى سۇلتان سەئىد خان بىلە بىر تۇغقان، ئاتاسى قازاق تۆرەلەرىدىن. بۇ چۇچۇك راھىدە ۋە ئابىدە ۋە ھازىمە، سالىھە، كېچەشىلىك كىشى ئىدى. يەتتىنچى قەرىش سۇلتان سەيد مىرزا تەرەدەزەنىڭ قىزىدىن ۋۇجۇدقە كەلگەن، سەككىزىنچى مۇھەممەد باقى سۇلتان — ئاناسى شاھخاننىڭ قىزى — خوب نىگار خانىم. توققۇزىنچى مۇھەممەد شاھ

سۇلتان — ئاناسى ساداتتىن. ئون بىرىنچى يۇنۇس سۇلتان ۋە
ئەبدۇللاھ سۇلتان ئەمۋەلەد بىر ئانادىن، ئون ئىككىنچى ئەبدۇر-
رەھىمخان نۇر مەرقەدەھ، ۋالىدەسى سايرۇنناسىدىن.

سۇلتان سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇنىڭ ۋەفاتلارىنى
مەنسۇرخان ئىشتتى. ئەرسە ئاقسۇ ئوزەسىگە چېرىك كەلدى. ئاقسۇ
بەگلەرى دەرۋازە تارتىپ، بىركىدىلەر. ئەبدۇررەشىد خان ھەم بۇ
شەۋكەت ۋە ئەزەمەت تەمام ياركەندىدىن ئاقسۇغە رەۋان بولدى.
مەنسۇرخان «ئەبدۇررەشىدخان كېلەدۇر» دىيىپ مۇقابىلە بولماي،
ياندى. خان دەۋلەت بىلە ياركەند[گە] كەلدى. سوڭغى يىل مەن-
سۇرخان يەنە كەلدى. خان دەريايى لەشكەر ئاراستە قىلىپ ئاق-
سۇ[غە] باردىلار. مەنسۇرخان بۇ مەملەكەتلەردىن نەۋمىد بولدى.
غەزات ئۈچۈن خىتاي [غە] باردى. ھەزرەتى خاجە تاجىددىن ئەتـ
ئەرەللاھ مەشھەدەھۇ ئەمر جەببار بەردى دوغلات شەھادەت تاپ-
تىلار. خاجە تاجىددىن قەددەسەللاھۇ سىررەھۇنى خاجە شەھىد
ئاتادىلار. خاجە شەھىد مەرد، بۇزرۇك ۋە ئەۋلاد ھەزرەتى مەۋلا-
نا ئەرشىددىن قەددەسەللاھۇ روھەھۇ ساھىب ئىرشاد ۋە كەرامەت
ئىدىلار.

خانىنىڭ ئۇلۇق ئوغلى ئەبدۇللەتىف سۇلتان ئاقسۇ خانى
ئىدى. قازاق بىلە قىرقىز دەمى ئاسايىش قىلالماس ئىدىلار، سۇل-
تانىنىڭ ۋەھىمىدىن. ئولمەھەلدە قازاقنىڭ ئىككى خانى بار ئى-
دى — ھەقنەزەرخان ۋە نەۋرۇز ئەھمەدخان. ھەقنەزەرخاننى
ئېمىل دىگەندە سۇلتان[نى] چاپتى بەرك ئالدى. ھەقنەزەرخان
قىرقىز بىلە بىرىكىپ، سۇلتانىنىڭ ئارقەسىدىن كېلىپ، كېچە سۇل-
تانىنى قەتل قىلدى. شول يىلقىچى ئايماقى جەكداۋۇل ئىدى.
سۇلتانغە خەبەر ئېيتماي قاچىپ كەتتى.

ئەلقىسسە، سۇلتاننى قازاق، قىرقىز ئۆلتۈردى. خانغە بەسى
دەرد بولدى. ھەزرەتى خاجە مۇھەممەد شەرىف قەددەسە سىررەھۇ
خىزمەتىغە بارىپ ئەرز قىلدىلار. ھەزرەتى خاجە ئەرۋاھ تەبىيىغە
بىرلە سۆزلەشتىلەر، خانغە مەدەد ئىلتىماس قىلدىلار. بىشارەت تاپىپ
خانغە خەبەر ئەيتتىلەر. خان خۇشھال ۋە خۇررەم بولۇپ، چىرىك
ئەسبابىغە مۇقىد بولدىلار. مۇھەممەدى كورگاننى نەۋرۇز ئەھمەد
خانغە ئەمەر دىلەر، سۆز ئۇلكى: «مېنىڭ ئوغلۇمنى ھەقنەزەر خان
بىلە قىرقىز ئۆلتۈردى. ئەگەر بىزگە خان ئەل بولسە چىرىك بىلە
مەدەد قىلسۇن» دېب. نەۋرۇز ئەھمەدخان مۇھەممەدى بەگكە ئىن
ئزام ۋە ئىكرام قىلىپ. چىرىك كەلمەك بولدى. خان بەش ئاي
لىق چىرىك يىغلاتتى. شەئنى - شەۋكەت بىلە چىرىك باردى.
ئاتىش دېگەن مەۋزىئدا قازاق، قىرقىزغە يەتتى. قازاق، قىرقىز
بىركىدى. خان ئۆزلەرى باشلاپ «مېنى دېگەن كىشى بولسە ۋە
قىندۇر» دېب، خان ئات سالدى. ئۇلۇغ - كىچىك ۋە تۈرك، تاجىك
ھەمرا[illegible] قىلدى. ياغىنىڭ رۇشەسىنى بۇزۇپ كەتتىلەر. ھەقنە
زەرخان باشلىق ئالتەتۈغلۇق تورەنى ئۆلتۈردىلەر. قازاق تۈگىمز قالدى.
ئەبدۇررەشىدخان بەسى شۇجائەتشىئار ۋە نىكۇ كىردار
بىنەزىر كىشى ئىدى. بولۇرغە بارىپ فەتىھ قىلىپ ياندى.

بېيت

زاھىدى خۇدبىن بىن بەر زاھىرى رەسۋايى ما،
مەنزىلى سۇلتان ئىشقەست ئىن دىلى شەيدايى ما.
دەر تەرىقى ئىشق لافى پاكى بازى مىزەنم،
گەرچە مەست ئەزبادە ئالۇدە زسەر تا پايى ما.

ئى سەبا! ئىن نامەرا بادەستانى ما بەبۇر،
هالى دىلرا تاكۇنەد مەئلۇمى ئەز ئىنشايى ما.
زاهىد ئەز خىلۋەت گەرىفتە جا بىمدىگەر گۇشەئى.
غەيرى كۇيى يار نەبۇۋەد مەنزىلۇ مەئۋايى ما.
ئى رەشىدى بەردەرى شاهى ئەزەل رەه يافتىم،
شۇكرى لىللا شەه كۇنۇن فىردەۋسى ئەئلا جايى ما. ①

× × ×

هەتتى يولىدا جان چىكىپ، بىر جۇستىجۇيى قىلمادىم،
تەۋبە سۇيىدىن تېنىمنى شۇستى شۇيى قىلمادىم.
ۋەه، نۇچۇك مەقبۇل بولغاي بۇ نەمازىم كىم مېنىڭ
چۈنكى جۇنابى جىگەر بىرلە هۇزۇيى قىلمادىم.
ئۆتتى ئۆمرۈم دۇنيانىڭ مەشغەلەتىدىن، ۋادەرىغ!
ئاخىرەت ئەسبابىدىن بىر تار مويى قىلمادىم.
كېچەلەر خەستە كۆڭۈل غەمكىن ئۇلۇم قورقۇنچىدىن.
كۆز ياشىم بىرلە يۈزۈمگە ئابرويى قىلمادىم.
ئەي رەشىدى، سەن ئۆزۈڭنى بىهۇدە ئاشىق دېمە،
ئىشقىنىڭ مەيدانىدا بىر هاي - هۇيى قىلمادىم.
بۇ رۇبائى خاندىن تۇرۇر:

---

① ئەي ئۆزىنىلا كۆرىدىغان زاهىد، بىزنىڭ رەسۋا كۆرۈنىشىمىزدىن كۆرىدە
بىزنىڭ بۇ شەيدا كىرگەنلىكىمىز، ئىشقسىزلىقىمىزنىڭ مەنزىلىدۇر.
بىز ئىشقنىڭ يولىدا پاكىز ئويناش لايىقى ئۇرىمىز،
ئەگەر باشتىن ئاياق شاراب بىلەن بۇلغانغان بولساقمۇ.
ئى سابا شامىلى بۇ ئادەتنى دوستلىرىمىزغا يەتكۈزۈپ بار،
تاكى بىزنىڭ بۇ يازغانلىرىمىزدىن كۆڭلىمىزنىڭ هالىنى بىلىپ قالسۇن.
زاهىد خىلۋەتىدىن بىر بۇلۇڭدا ئورۇن تۇتۇپتۇ،
ئامما بىزنىڭ مەنزىل ۋە تۇرار جايىمىز يارىمىزنىڭ كويىدىن باشقا يەر ئەمەس
ئى رەشىدى ئەزەل پادىشاهى (خۇدا) دەرگاهىغا يول تاپتۇق
خۇداغا شۈكرىكى ئالى جەننەت بىزنىڭ جايىمىز بولغاي.

نۇرمەرقەدەھ

«ئەي پەيك سەبا، مېنىڭ پەيامىم يەتكۈر،
يارىمغە نىيازئىلە سەلامىم يەتكۈر.
گەرسۇبھى ۋە گەر شام قاشىغە يەتسەڭ.
ئەلئەتتە دۇئايى سۇبھى - شامىم يەتكۈر».

خان نۇرمەرقەدەھنىڭ بىسيار مەشرەبى خۇش تەبىئىي دەر ئىلمى مۇسىقى ئۇستاد ئىدىلار. «ئىشرەت ئەنگىز» ئاتلىغ سازى نەسىنى قىلدى. خان «ئون ئىككى مۇقام» يىگىرمە تۆرت شۆئبەدە بازنى خوب بىلۇر ئىردىلەر.

خان ئاخىر ھالىدا بىر زەئىپ لۆلىنى ئالدىلار. چۆچۈك خانىم سەرزەنىش قىلدى: «سەن لۆلىنى ئالدىڭ» — دېب. خان بۇ رۇبائىينى بەدىھىيە ئەيتتىلەر:

«مەھبۇب ئەگەر كوكۇل قەبۇلى بولسە،
شىرىن ھەرەكەت خۇش ئۇسۇلى بولسە.
جان ئوتراسىدا ئانىڭكى يولى بولسە،
نې ئەيب ئانىڭ ئەسلىسى لۆلى بولسە»

خانىم ھەم گۇزەشت قىلدىلار.

خان قەلەندەر بولۇپ يۈرۈر ئىردىلەر. سەير ئۈچۈن خوتەن [گە] بارىپ ئىدىلار، سەرايى فانىدىن مەنزىلى - جاۋىدانىغە مەيل قىلدىلار. يىگىرمە يىل سۇلتان سەئىدخان بىئىستىقلال خان بولدى. تارىخقە توققۇزيۈزقىرقدا يىل باشى كۈنى خان بولدى،

توققۇز يۈز ئاتمىش يەتتىدە ئەبدۇررەشىدخان ۋەفات بولدىلار. يىگىرمە يەتتە يىل پادىشاھلىق قىلدىلار. قىرق توققۇز يىل ئالتە ئاي ئۆمۈر كوردىلەر. «قالو ئىننا لىللاھى ۋەئىننا ئىلەيھى راجىئۇن».

گۇفتار جۇلۇس ئەبدۇلكەرىمخان ئىبنى ئەبدۇررەشىدخان غازى ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇم

ئەبدۇلكەرىمخان ئىككىنچى ئوغلى ئەبدۇررەشىدخاننىڭ. ئەبدۇللەتىف سۇلتان شەھىد بولدى. قازاق، قىرقىزدىن ئىنتىقام ئالدىلار. بالىقچى بوتەمىش يۇرۇق جەڭداۋۇل ئىدى. سۇلتاننىڭ خەبەر ئەيتماي ئىلتىفات ۋە ئىنئام كورگەن كىشى قازاقلاردىن دېب قاچىپ ئوتۇپ ئىدى، بوتەمىش باشلىق بالىقچىنى تەيىن قىلىپ بەردىلەر. ئەبدۇلكەرىمخاننى ئاقسۇغە نامزەد قىلدىلار. ئەبدۇلكەرىمخان قەبۇل قىلماي ئەرز قىلدىكى: «مېنىڭ نىيەتىم — ئاياغلەرىدا بولماق، نەچچە زامان ھەزرەتلەرى سايە خىزمەتلەرىدە بولسام». ھاسىدلار ئاراغە نىفاق قىلغالى خىيانە يەتكۈردىلەر: «ئەبدۇلكەرىمنىڭ سۇلتاننىڭ يامان خىيالى بار» دېب. ئەبدۇلكەرىمخان خوب كاتىب ئىدىلار. ئەبدۇررەشىد يېزىپدى: «بۇ بېيىتنى رەقەم قىلغىل» دېب.

بېيىت

پەدەر كۈش پادىشاھى را نەشايەد،
ئەگەر شايەد بەجۇز شەش مەھ نەئايەد. ①

بۇ بېيىتنى ئېيتىپ، فۇتەلەرنى بويۇنلىرىغا سېلىپ، پايە-
گاھدا يالاڭ باش بولۇپ ئولتۇردىلار. خان ئەندەك ئەفۋى قىل-
دى. بىر كۈن ئەبدۇلكەرىمخان بىلە ھەمراھ ئىدى، شىكار قىل-
غۇچە بىر سورۇك كىيىك قاچتى. خان «ئات!» دېب بۇيۇردى.
ئەبدۇلكەرىمخان بىر خىرمەن ئورنى يەردە بەش كىيىكنى ئاتىب
ئالدى. ئەبدۇررەشىدخان سىدقى ۋە ئىخلاس بىلە فاتىھە ئوقۇ-
دى. بىر كۈن خان قاشىدا ئېيتتىلەر: «باشى چوڭ بەگ بولۇر،
ئاياغى چوڭ قۇل بولۇر» دېب. خان ئېيتتىلەركى: «ئاندا-
غ بولسە، مەندىن كېيىن ئەبدۇلكەرىم خان بولۇر» دېب. ھەزار مەج-
لىس ئىستىغنا بىلە ئەرزگە يەتكۈردىلەر: «ئەبدۇلكەرىم سۇلتانلار
ھەممەسى قابىل ۋە لايىق» دېب. خان ئېيتتىلەر: «ئاغاسىنىڭ
ئورنى ئاغسۇغە ئۇنامايدۇر، كاشقەرنى سىزنى سۇلتانغە بەردۇك»
دېب. ئەبدۇلكەرىمخان ياكى ھىسارغە رازى بولدى. خان ھە-
ياكى ھىسارنى ئىنايەت قىلىپ مىرزاجان مۇھەممەد بايرىننى
ئاتالىق قىلدىلار. ھەزرەتى خاجە مۇھەممەد شىرىن قەددەسەل-
لاھۇ روھەھۇ ئەبدۇررەشىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇدىن ئىككى
يىل ئىلگەرى ئالەمدىن ئۆتۈب ئىدىلار. خاجەنىڭ جان [illegible]

---

① ئاسمانى ئۈنەرگۈچى ئاسلىقتا يارىمايدۇ، ئەگەر يارىسىمۇ ئايدىن ئوشۇق تۇرالمايدۇ.

شىنلارى مۇھەممەد ۋەلى سوفى قەددە سەللاھۇ سىررەھۇ ئىدىلار.
ھەزرەتى ئەبدۇلكەرىمخان ئۇلارغە ئىنابەت قىلدىلار. ئەبدۇلكەرىم-
خان پادىشاھ ئىدى. مۇسۇلمان نىھاد، بائەدل ۋە داد، خۇدايى
تەرس، رەھىمدىل، مۇتەشەررىئ شەرىئەت، مۇتەھھەرەئى غەررادىن
سەرەوي تەجاۋۇز قىلماس ئىدى. مىرزا زىرەك دىب ئەزىز بار
ئىدى. جالىشدا بىر كىمەرسە سەھەر ۋەقتىدە رۇخسارە گۇل ئەيت-
تى، بۇ بەيىتنى ئوقۇدى:

«قارالاسام كورۇنمەيدۇر دۇنيانىڭ ئۇچى،
بۇ دۇنيا بىر كوھنە رەبات. بىز يول ئوتكۇچى.»

بۇ بەيت بىلە نەقىش تەئسىر قىلىپ، جالىشدىن تاغقە
چىقىپ، بەشكەرەمدىن تۇشتى. كاشقەرنىڭ مەۋزىئى مەشھۇرى كەل-
كەڭ دىگەن قەريەنىڭ خەلقى بەد مىرىب، خۇدايىدادى شۇندا
مۇتەۋەتتىن بولۇپدۇر. ئەبدۇلكەرىم سۇلتان مىرزا زىرەكنىڭ مۇلا-
زىمەتىغە كېلىپ ئىدى. مىرزا زىرەك ئەيتتى: «مەن سىزنى قو-
شۇقچى بابانىڭ كىچىك ئوغلى خىيال قىلىپ ئىدىم، سىز ئىكەن-
سىز، قوشۇقچى بابا فەۋت بولدى. سىزنى ھەممە ئاكابىردىن
خان كوتەردىلەر. دۇشەنبە كۇنى خەبەردار بولۇڭ» دىب. شۇل
كۇنى چەھار شەنبە كۇنى ئىدى. ئەبدۇلكەرىمخان ياكى ھىسار
[غە] كېلىپ تەۋەججۇھدا ئىدى. دۇشەنبە كېچەسى ھەزرەتى مۇ-
ھەممەد ۋەلى سوفى ئويغاتىپ ئەيتتىلەر: «ئەي سۇلتانىم ئەبدۇر-
رەشىدخان شۇكقار بولۇپدۇر، خوتەندە جەمئ ئەكابىرلاردىن سىز-
نى خاھلاپ خان كوتەردىلەر، تىز تۇنىد بارماق كېرەك» دىب.
ئەبدۇلكەرىمخان ئاتلانىپ، دەرۋازە ئالدىدا تۇرۇپ ئىدىلار. بىر
بوز ئاتلىغ كىشى تىز ئوتۇپ باراۇر. خان چىرلاپ خەبەر سور-

دىلار: «خەتلىك بارمۇ؟» دېپ، مۇنكىر كەلدى. ئاختارىپ باقتىلەر، خەت چىقتى. مەھمۇد بارلاس ۋە ئەھمەد بارلاسنى سوفى سۇلتانغە ئىبەرىپ ئىدى، ياركەندگە تەكلىف قىلىپ ئىدىلار، بۇ كىشىنى تۇتۇپ، يېڭى ھىسار چىرىكىگە كىشى چاپتۇرۇپ ياركەند[گە] يۈردىلەر. جان مۇھەممەد مىرزاخانغە ئەيتتىلەر: «چىرىكنى يىغىپ، يۈرسەك» دېپ. ئەبدۇلكەرىمخان ئەيتتىلەركى: «سوفى ئەلەيھىمرەھمە تىز بارالى دەيدۇرلەر، ئالدىمىزدا باردۇرلار» دېپ. قوش كۈنبەز [گە] كەلدىلەر. چۇچۇك خانىم، خاجە ئەبدۇللاھ ۋەزىر، مىرزا مۇھەممەد يەتتۈپ باشلىغ بەگلەر ئەبدۇلكەرىمخانغە كىشى ئىبەرىپ، قوش كۈنبەزدىن سوفى سۇلتانىنى كىشى بۇيرۇپ. ياركەند [گە] يۈردىلەر. ئەبدۇلكەرىمخان ياركەند[گە] كەلدىلەر. چۇچۇك خانىم، خاجە ئەبدۇللاھ ۋەزىر، جان مۇھەممەد، مىرزا فىروز، مىرزا مۇھەممەد يەتتۈپ، مىرزا ساتقىن باشلىق جەمئى ئۇمەرا قۇرۇلتاي قىلىپ، ئەبدۇلكەرىمخانىنى خان[لىققە] كۆتەردىلەر. ئۇمەرا، ۋۇزەرا ئىنئام قىلدىلار. شۇ ئەرالىقتا قەسىدە ئوتكەردى. ئاخۇند موللا زەندى مىلكىش شۇ ئەرا ئىدى خان ...رىپ كۆڭلى قىلدىلار.

ئەبدۇلكەرىمخان ئورمەرقەدەدە بەسى ئادىل ئىدى. ھەر ھەپتەدە داد خۋاھ سوراق ئىدىلەر. ئازىنە، دۈشەنبە قازى ۋە مۇفتى[نى] بىر يانلارىدا، ھاكىم ۋەزىرنى بىر يانلارىدا ئولتۇرغۇزۇپ، دادخاھ سوراق ئىدىلار. دادخاھ شەرئى بولسە قازى ۋە مۇفتىغە سالۇر ئىدىلار، دادخاھ ئەگەر تورەلىك بولسە خاجە باشلىق ئۇمەرا فەيسەل بېرۇر ئىدىلار، خان سامىئ بولۇپ ئولتۇرۇر ئىدىلار، سەرەۋى مۇكابەرە بولماس ئىدى. يەنە كۈنلەردە خاجە ئۇبەي-

دۇللا نۇرمەرقەدەھ دادخاھغە ئەيسەل بىرۇر ئىدىلار. خاجە ئۇبەيدۇللا ۋەزىر ئادىل ۋە فازىل، ئالىم بەلكى ئەھلى باتىن. ئەبدۇلكەرىمخان پادىشاھ ئابىد ۋە زاھىد ۋە ئادىل ۋە مەردانە ئىدى. ھەزرەتى سەييىدىل مۇرسەلىن ۋە خاتەمەن نەبىييىن سەل-لەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم پەخىر قىلۇر ئىدىلار: «مەن پادىشاھ ئادىلنىڭ زەمانەسىدە ۋۇجۇدغە كەلدىم» دىب. ئەنا ۋەلەدەت نى زەمىن مۇلكۇل ئادىل نۇشىرۋان دىندا بىگانە ئىدى. ئەمما ئەدل ۋە ئىنسافدا يىگانە ئىدى. ھەزرەتىم پەخىر قىلدىلار. پەيغەمبەر-لەردىن قالسە ئۈچ كىشىنىڭ مەرتەبەسى بەرابەر: ئەۋۋەل قۇت-بى غەۋس ھەم ئاتاپدۇرلار؛ ئىككىنجى شەھىد ئەئىلا خالىسەن لىل-لا شەھىد بولغاي؛ ئۈچىنجى پادىشاھى ئادىل، ئەگەر پادى-شاھلار بىغەرەز ئەدل قىلسا دەرجەئى قۇتبىغە يېتىبدۇر. خوش دەۋلەتى دۇركى، كىشى تائەت - ئىبادەت قىلماي دەرجەئى ئەۋ-لىيەتكە يەتكەي، پادىشاھلار غەفلەت بىلە بۇ دەۋلەتنى قولدىن بەرگەي.

ئەبدۇلكەرىمخان سەككىز ئىنىسى بىلە ئەبدۇررەشىدخاننىڭ ئۇلكە ئەمۋالىنى ۋە ئەرىقلەرىنى قازى ۋە مۇفتىنى ئولتۇرغۇزۇپ، قىسمەت قىلىپ ئالدى. مەملىكەتلەرنى ھەم قىسمەت قىلىپ بەردى.

ئەلقىسسە، ئەبدۇلكەرىمخان تەختكە ئولتۇرۇپ سوڭغى كۈنى كاشغەردىن سوفى سۇلتان كەلدى. خان سۇلتان، خاجە ئۇبەيدۇللا ۋەزىر، جان مۇھەممەد مىرزا، مىرزا مۇھەممەد يەئقۇب، دوغلات مىرزا ئىمرۇز، بارلاس مىرزا نەۋرۇز، مىرزا ساتقىن ئەشىت، چۇ-جۇك خانىم بىر يەردە جەمئ بولدىلار. ئەبدۇلكەرىمخان ئەيتتى-لەر سوفى سۇلتانغە: «ئەي جان بىرادەر، ئاتامىز ئالەمدىن ئۆت-تىلەر، يۇرت بىزگە قالدى. بۈگۈن ئۈچكۈن بولدى، خان بولدۇم،

Altunoq

ئەگەر سىز رازى بولساڭىز سىز كاشغەر، ياكى ھىسارغە بېرىڭ.
ئەگەر رازى بولماساڭىز، مەن كاشغەر، ياكى ھىسارغە بوللاي، بىز
مۇخالىپ بولمالى، يۇرت قولىمىزدىن چىقماسۇن» دېدى. چۇچۇك
خانىم ئەيتتىلەركى: «ماندىن دېگەن نىمە سوز. بارچەنىڭ ئاتاسى
سىز تۇرۇپ كىم بولۇر». سوفى سۇلتان ھەم تۇرۇپ ئەيتتىكى:
«بىز سىز تۇرۇپ نۇچۇك خان بولۇرمىز» دېدى، يىغلاپ ئاغىسى-
نىڭ ئاياغىغە يىقىلدى. خان ھەم باشىنى كوتەرىپ، يانداشىپ
ئولتۇرۇپ، كاشغەرنى سوفى سۇلتانغە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىپ،
رۇخسەت بېرىپ كاشغەرغە ئىبەردىلەر. ئەھمەد بارلاس ۋە مەھمۇد
بارلاس كورۇنۇشكە كەلمەي، ھويلىسىدا يىركىدى. جان مۇھەممەد
مىرزا بارىپ، يارلىغ يەتكۇردى، ئولكى: «خان نەۋكەرى بار،
مۇندا كەلسۇن، مىرزالاركى بار، مەككەگە بارسۇن، ئاتام مەھمۇد،
ئوزۇم ئەھمەد، سوزۇم بۇ، دېگەي، بۇلار مۇنداغ مۇخالەفەت
قىلغاي» دېدى. جان مۇھەممەد مىرزا يارلىغ يەتكۇرۇپ ياندى،
خان نەۋكەرىدىن ئۇچمىڭ كىشى بارلاسلار بىلە بىرىكىپ ئىدى،
ئورداغە كەلدىلەر. مەھمۇد مىرزا، ئەھمەد بەگ مەككە يولىغە كىرى-
دىلار. سوفى سۇلتان يانىپ كاشغەر [گە] باردى. مىرزا زىيرەك
قەددەسەللاھۇ رۇھەھۇغە ئەداۋەت زاھىر قىلدى. مىرزا قاشىغە
بارۇر بولدى. نازىر مىرزا ئوردا بېگى ئەرز يەتكۇردى: «يارمالى،
ئەگەر بارساق سىدقى ئىخلاس بىلە بارىپ، نىيازمەندلىك قىلىپ
يانالى» دېدى. بەشكەرەمگە يەتتىلەر. كۈز، يانى مۇز مەھەل ئىدى.
مىرزا زىرەك ئەلەيھىررەھمە ۋەلغۇفران كولگە سالىپ، چورە-
سىدە خادا ئالىپ تۇردىلار. ئول بۇزرۇكۋار بەسى سەبىر قىل-
دىلار، ھەر يەرگە باردىلار، ئىتىپ سۇغە سالدىلار. بۇ ئىش بەسى
تەكرار تاپتى. مىرزا ئەسرۇللا تەۋبەت سۇلتاننى تۇشلاپ كەلدى-

لەر. سۇلتان ئېتىپ سۇغە سالغانى كەلدى. مىرزا ئەيتتىلەر: «بالا تىنىڭغۇ كور، ئەمدى كوزۇڭ ھەم كور بولغاي» دېب. نازىر مىرزا يىغلاپ، دەستارىنى تاشلاپ يىقىلدى. خۇشامەتكويلار ئەيتتىلەركى: «خۇدايىدادى دىن نىمە بولۇر» دېب ياندىلار. شام پادىشاھىنىڭ ئالدىدا قىسسىق ئاتقۇنچە سۇلتان: «كوزۇمگە قونكىردى» دېدىلار. شول ئاغرىغانچە ئاغرىپ، كورمەس بولدى. شۇنداغ پادىشاھزادە ئىدى. خۇشخۇي ۋە خۇشرۇي مەردانە ئاتەشلىق، ھەر كىشى بىر كورسە ئەلبەتتە ئاشىق بولۇر ئىدى. كۇچلارى ئوردا بېگىمنىڭ قىزلارى سەلىمە خانىم ئىككى خاندە ئالتۇن ئالىپ يارىدىلار: «نىياز» دېب. بىر ئىت تۇرۇپ ئىدى. ئىتقە بۇيۇردى، ئىتقە سالدىلار، ئىت بىر يىلادادى. ئارى كەتتى. مىرزا يىغلاپ ئەيتتىلەركىم: «ئىت قەبۇل قىلمايدۇر، ئانى مەن نىمە قىلاي» دېب. بېگىم بىلە خانىم يىغلاشتىلار. مىرزا مىرزاغە ئەيتتىلەركى: «ئاتتان ئوتى يانماس، سۇلتانىنىڭ ئىت ئىتقە زەۋال بولماسۇن» دېب، يەنە بىر يىلدىن كېيىن سىرنى سۇلتان ۋەفات بولدى. ئوردى. كاشغەر، يەكەن ھىسارىنى مۇھەممەدخان ئىنارەللاھو بۇرھانەھۇغە ئىنايەت قىلدىلار. ئەبدۇلكەرىمخاننى ھەزرەتى مەككە ۋە مەدىنەدە ھەر كۈنى سەلامەتى ئادىل دېب فاتىھە ئوقۇر ئىكەنلەر. ئەبدۇلكەرىمخان ئوتتۇز تورت يىل خانلىق قىلدىلار. ئاتمىش ئۈچ يىل ئومۇر كوردىلەر. بۇ سۇننەتنى تىلەپ تاپتىلەر.

گۇزىنىتار جۇلۇسى مۇھەممەدخان ئىبنى ئەبدۇررەشىدخان

بارىپ ئىدى، ئەبدۇلكەرىمخان شۇئىتار بولغاندا مۇھەممەد خان ئەبدۇررەشىدخاننىڭ بەشىنچى ئوغلى خوتەندىن سوفى سۇل-

ئاتنى كورگەلى كاشغەر [گە] بارىپ ئىدىلار. ۋىلايەتتىن قوتۇلۇپ ئەرس ۋەلئىستىھقاق ھەزرەتى مۇھەممەد ئىسھاق قۇددۇسۇللاھ روھە كېلىپ ئىدىلەر، مۇھەممەد سۇلتان مۇلازىمەتلەرىگە كەلدىلەر. ھەزرەت خاجە سوردىلار: «سۇلتانىم، ئاتىڭىز نىمە؟» دىب. خان «ئاتىم مۇھەممەد» دىب جەۋاب بەردىلەر. ھەزرەت ئەزىز ئەيتتىلەركىم: «مەن تەفەككۇردا ئىدىم، سىنىڭ بۇ تەرەفكە كەلمەكىڭگە بائىس ۋە سىر نىمە ئىكىن دىب، ئەمدى جازىم بولدۇكى، بۇ ئاتىنىڭ ۋە بۇ سۇلتانىنىڭ ھەرۇ مۇھەببەتى ئالىپ كېلىپ ئىكەن، ئەي بابا مۇھەممەد بىكار بولغۇدەك ئەمەس، ئەلبەتتە كوشىش قىلماق كېرەك، بىپەرۋالىق قىلغۇلۇق ئەمەس» دىب. مۇھەممەدخان ۋەتەنلەرىغە كېلىپ، خىيالدا ياتىپ ئەيدىلەر: «ئىنابەت قىلماسام، مۇنداغ ئەزىز غەنىمەتكە ئەگەر قول بەرسەم، مەن كىچىك، ئەمدەسىمدىن چىقارمەنمۇ يا يوق؟» دىب. ھەزرەتى ئەزىزلەرغە مەئلۇم بولدى. بۇ سىرنى بىر سوفىدىن بۇ بېيتنى پىتىپ ئىبەردىلەر:

بېيت

«ئەز زەئى دىلۇ زەردى رۇخسارە مىيەندىش،
دەر ئىشق قەدەم نەكەھ زى مەئشۇقى مەدەد خاستە» ①

مۇھەممەدخانغە بۇ رۇقئە يېتىشى بىلە باشلارىنى ئاياق قىلىپ بارىپ، ھەزرەتى ئەزىزلەرغە ئىنابەت قىلدىلەر. ئاخىر ئەڭزەم خەلەفائى ھەزرەتى ئەزىزلەردىن بولدىلار.

① دىلنىڭ ئاجىزلىقى بىلەن چىرايىنىڭ سېرىقلىقىدىن ئەندىشە قىلما، ئىشقتا قەدەم قويغىنىكى، مەشۇقتىن مەدەت بار.

مۇھەممەدخان ئاقسۇدا سۇلتان ئىدى، خەبەر بولدىكى:
«كۇچادا شاھخانىنىڭ قىزى خوب نىگار خانىم تورەدىن - تورە-
گە سەير قىلىپ يۈرۈيدۇر. شاھخان يۈز كىشى قوشۇپدۇر، ئول
نىمە قىلۇر. شاھخان چېرىك [كە] بارىپدۇر» دىيىپ. مۇھەممەد-
خان ئاقسۇدىن ئۈچمىڭ چېرىكى بىلە كۈچارغە باردى. خانىم
بىر تورەدە ئىدى. مۇھەممەدخان قابادىلار. ئول يۈز كىشى ھەمراھ
خانىم ئىدىلار. خانىمنى ئاتلاندۇرۇپ چىقىپ تەگدىلەر. ئاقسۇ
چېرىكى كۈچە قىلىپ بەردى، خانىم كۈچار شەھرىگە باردىلار.
شاھخان چېرىكدىن ياقى كېلىپ ئولتۇرۇپ ئىدى، مۇھەممەد سۇلتان
شاھخاننى چېرىكدا دىيىپ كېلىپ ئېدى، شاھخاننى ئىشتىپ تې-
زۇ تۇند ياندىلار. شاھخانغە ئول يۈز كىشى ئەيتتىلەركى: «مۇ-
ھەممەد سۇلتان بىزنى قابادى. خانىمنى ئالادۇرمەن دىيىپ، بىز
چىقىپ تىنگىپ، يول ئاچىپ كەلدۈك» دىيىپ. شاھخان بەسى دە-
غەزەپ بولدى. ئەيتتىكى: «مېنىڭ قىزىمنى ئولجالاپ ئالادۇرمۇ.
ئول ياخشى بولسە ئاقا بەرمەي كىمگە بېرۈرمەن» دىيىپ. شۇل
ساتەن چېرىك يىغىپ، ئەرتەسى ئاقسۇ ئۈزەسىگە چېرىك كەلدى.
مۇھەممەدخان ھىسارغە بېركىندى. شاھخان كېچە ھىسارنى تىشىپ
ئېلىپ، ئاقسۇ خەلقىنە ئىزا - ئاھانەت قىلدى. ئاندىن
مۇھەممەدخاننى ھەمراھ ئېلىپ بارىپ، چالىشى ئارالغە كى-
گۈزۈپ قويدى. خانى شەھىد شۇل ئارالدا ژۆجۇدغە كەلدى-
لەر. ئەبدۇررەشىدخان ئەلچى ئىبەرىپ شاھخاننىڭ قىزى خوب
نىگارخانىمنى ئالدىلار. مۇھەممەد باقى سۇلتان ژۆجۇدغە كەلدى
مۇھەممەدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ تەختى مۇغۇلىيەغە قەرار
تۇتتىلار. ئەرسە، ئەبۇ سەئىد سۇلتاننى كاشقەرغە خان قىلدىلار،
خەزىنەنى شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتان ئىبنى ئەبدۇلكەرىمخانغە

ئىنايەت قىلدىلار، ئاقسۇنى شەھ شۇجائىددىن ئەھمەدخانگە فەر-
زەنت مۇھەممەدخان سۇيۇرغال قىلدىلار.

مۇھەممەدخان تەختكە ئولتۇرۇپ ئۈچ يىل ئۆتۈپ ئىدى،
ۋىلايەتتىن ئەبدۇللاخان ئۆزبېك يۈزمىڭ چېرىك ئىبەردى،
خوجەمقۇلى قوشبېگىمنى باش قىلىپ. مۇھەممەدخان ئەبۇ سەئىد
سۇلتاننى كاشقەرغە خان قىلىپ، تەكرى بەردى بارلاسنى ھاكىم
قىلىپ ئىبەرۇردە ئەيتىپ ئىدىلار: «قىزىلنىڭ ئول تەرەفى سىز-
گە» دىپ. مۇھەممەدخان بىر كىشىگە مەنسەب بېرىپ ئىبەردىلەر،
ئانى بەردىلەر. يەنە بىر كىشىگە مەنسەپ بېرىپ ئىبەردىلەر،
ئانى بەرمەدىلەر. خان دەستەك بېرىپ ئىبەردىلەر. دەستەكنى ئە-
بۇ سەئىد سۇلتانغە تۇتتى. سۇلتان ئېيتتى: «بەككە تۇت» دىپ،
ئول كىشى تەكرى بەردى مىرزاغە تۇتتى. تەكرى بەردى مىرزا
ئەيتتى: «شۇكىقار ئارقىغە يانماس، پادشاھلار يارلىغىدىن يان-
ماس» دىپ. تەكرى بەردى مىرزا دەستەكنى تىزىغە باستى، ئول
كىشى كېلىپ مۇھەممەدخانغە ئەرز يەتكۈردىكى: «تەكرى بەردى
مىرزا دەستەكنى تىزىغا باستى» دىپ. خان غەزەب بىلە ئاتلاندى-
لار. خان كېلىپ قارا قىرغە تۇشتىلەر. سۇلتان كېلىپ، كۆرۈنۈش
قىلىپ ئولتۇرۇپ ئىدىلار. ئۆزبېك ئەنديجان [دىن] كەلدى، بىس-
يار لەشكەر بىلە دىپ. خان خوتەنگە ژە ياركەنگە جارچى ئىبەر-
دىلەر. جەمئى چېرىككە شاھ ھەيدەر سۇلتان خوتەن چېرىكى بى-
لە كەلدى. يەنە خەبەر كەلدى: «خوجەمقۇلى قوشبېگى باشلىق
ئۆزبېك چېرىكى ئۇقبەلى شارتىدىن ئاشىپ يېتتى دۇر» دىپ. كې-
چەسى - مەسلىھەت ياقاغە چىقمادى. تەكرى بەردى مىرزا گىمنە
تەرز ئىدى. خان ① تەكرى بەردى مىرزانىڭ تەئدىبى ئۈچۈن

① تولىيازمىدا «جارە» دەپ يېزىلغان.

AltunOq

بارىپ ئىدىلار. بۇ مىرزا تەكرى بەردى كېڭەش - مەسلىھەتىكە
بەسى ماھىر ۋە قادىر ئىدى. خان ئەيتتىلەركىم مىرزا
شەرىق ھەسەن بەگكە: «ئول نابكارنى ئالىپ كەل» دېب.
تەكرى بەردى مىرزا مۇھەممەدى بەگنىڭ كىچىك ئوغلى
ئىدى، مىرزا شەرىق ھەسەن بەگنىڭ ئەمەكىسى ئىدى. ئەمما ھەر
كۈنى ئالتە پىيالە ئەراق ئىچمەي يۈرۈپ بولماس ئىدى. خان
شەرىق ھەسەن بەگكە يەنە ئەيتتىلەركىم: «ئول مۇھەممەلاتىنى
ئىچۈرۈپ ئالىپ كەلگىل» دېب. شەرىق ھەسەن بەگ تەكرى بەر-
دى مىرزاغە ئىككى پىيالە ئەراق ئىچۈرۈپ ئالىپ كەلدى. خان
سۇلتانغە ئەيتتىلەركىم، تەكرى بەردى مىرزاغە باقىپ ئەيتتىلەركى:
«ئەي بەگ ئاتا، ئۆزبەك شارتىدىن ئاشىپ ياتادۇر، دېب خەبەر
كەلدى، كېڭەش نىمە» دېب سوردى. تەكرى بەردى مىرزا ئەيتتى-
كى: «ۋەلى نىئمەتلەرنىڭ سوزىنى ئەۋۋەل ئىشتسەم، ئاندىن مەن
سوزلەسەم» دېب. مىرزا شاھ ئەيتتىپ ئىدىلار: «ئاللاھ كۆدا بىر
يەر بار — جەۋرەلىك دەپ، چورەسى ساس، شۇندا بىر كېلى»
دېب. مىرزا تەكرى بەردى ئەيتتىكى: «قەلئەنى ئاكا قويۇپ،
ساسقە بىركىمەك سوز ئەمەس. كۆچنى خوب يىغىپ، خان تو-
مۇرچىگە چىقىپ تۇشسۇنلەر؛ سۇلتانىم كۆنچىلەرگە تۇشسۇنلەر.
زور كەلسە شەھەرگە كىرالى، بولماسا مۇندا ياتىپ جەڭ قىلا-
لى» دېب.

خان سۇلتان ئەيتقان يەرلەرگە تۇشتىلەر، خەبەرگە كىشى
چاپتۇردىلار: «ئۆزبەك سارىغ يازى كەلدى» دېب. ئۈچكۈندىن
كېيىن: «ئۆزبەك چېرىكى مىڭ يولدىن ئۆتتى» دېب خەبەر
كەلدى.

ئەلقىسسە، ئۆزبەك چېرىكى بىلە خان سۇلتان ئۈچكۈن

مۇنابىلە بولۇپ ياتتىلار. تورتىنچى كۈنى ئۈچىنىڭ ئۆزبېك قۇ-
لىغە قىلىچ ئالىپ، تۈمەننى ياقالاپ، شەھەرنى تالاشىپ ئات
سالدىلار. ئەبدۇررەھىمخان، مۇھەممەد ۋەلى بەگ، ھەيدەر بەگ
باشلىق مىڭ سەككىز يۈز كىشى نەيزە ۋە قىلىچ ئالىپ، شەھەر-
نى تالاشىپ جەڭگى سەخت بولدى. خان سۇلتان ھەم شەھەرگە
يۈردىلەر. دەرۋازەنىڭ ئالدىدا گەشتە ۋە پۈشتە بولدى. ئەبدۇر-
رەھىمخاننىڭ بەسى كۆچلارى كىردى ۋە ھەيدەر بەگ شول كۈ-
نى نامدار بولدى. شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتان كىچىك مىرزا
شاھ سۇلتان قاشىدا بولسۇن دىپ قوشۇپ ئىدىلار. ئۆزبېك شە-
ھەر تالاشىپ ئات سالىپ، خان سۇلتان شەھەرگە، كاشانەگە
كىردىلار. مىرزا شاھ ئەمرۇل ئۇمەرائى مۇھەممەدخان داكە
كەند شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتان بىلە خوتەنگە يۈردىلار
نە كاشانەگە كىردىلار. نە ياركەندە تۇردىلار. مۇھەممەد خان
بىلە ئەبۇ سەئىد سۇلتان شەھەرگە كىرىپ بىر قوندىلار. خوجە
جەمقۇل قوشبېگى ئۆزبەك چېرىكىنى ئالىپ توبەنكى يول بىلە
ياركەند [گە] يۈردى. خان سۇلتان يوقارقى يول بىلە يۈردىلەر.
ئۆزبېك تۈش بىلە ياركەندگە كېلىپ، كىشى كىرگۈردى — دەرۋا-
زەنى ئاچسۇنلار، دىپ. شەھەردە قازى مىرزا خوجە شەيخ ئەند
تەمۇرى زىياۋىددىن دىۋان تەرەپنى قويۇپ بارىپ ئىدىلار. قازى
مىرزا بىلە زىياۋىددىن دىۋان ئىتىپ چىقاردىلار: «تاللا ئالەمنە
كۆپ نەمار جۇمەدىن كېيىن دەرۋازەنى ئاچىپ، كورۇنۇشكە
چىقىڭ، دىپ، ئاش پۈشۈرۈپ چىقارىبدۇرلار. تۈن يارىمىدا
خان بىلە سۇلتان كەلدىلەر، نەققارە ۋە كوس، كەرناي. جەڭ-
گى نەغمە چالدىلار. ئۆزبېك سوردى، جەۋاب بەردىلەر: «خان
كىچە كەلدىلەر» دىپ. خوجە جەمقۇلى قوشبېگى باۋەر قىلمادى

تامنه [سی]: سەن ئاراستە بولدى، ئۆزبېك ئېيتتى: «ھېكىم مە...
دانىدا سەن ئاراستە قىلدى؟» دېب، كاشقەردە جەڭ قىلغان خەلق جەڭ قىلدىلار. سۇلتان قۇلى بەھادۇر قاراقاشقە ئات مېنىپ جەڭ قىلىپ ئىدى، شۇنى تانىدى. مىرزا ... بىر ئۆز بېگنى ئاتتى، ئۆجمەگە دالدا بولدى، ئۆجمەگە تېگىپ كۆندەلەڭ تۇتتى. مىرزا خىسرەۋ قالۇچى دۇبۇلغەلىق كىشىنى ئات- تى. بۇ دۇبۇلغەنىڭ ئىككى قاتىدىن توغرا تۇتتى باشى بىلە. خو- جەمقۇلى قوشبېگى دۇبۇلغەنى باش بىلە كېسىپ ئالدۇردى. ئۆج- مەنى ئەررە بىلە كېسىپ ئالدى. ئۆزبېك ھەزىمەت تاپىپ يانىدى.

خاننىڭ ۋە سۇلتاننىڭ دىلاۋەرلەرى ئۆزبېكنىڭ ئارقەسىدىن سۈرۈنچ يازغىچە بارىپ، ئۆزبەكنى ئالدىلار. شاھ قەلماقنىڭ قو- لىدا شەھىد بولدى. جالىش تۇرپان بىرلان قالدى. خۇدابەندە- خان قەرىش سۇلتاننىڭ ئوغلى مۇھەممەدخاننىڭ ئاغاسى خىزىنە داماد ئىدى. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان مۇھەممەدخاننىڭ قىزلارى خەدىچەخانىمدىن ۋۇجۇدغە كەلگەن. خاندىن قاچىپ بارىپ جا- لىش تۇرپانغە خان بولدى. خانغە مۇخالىفەت قىلدى. خان تۇر- پانغە چېرىك ئالىپ باردىلار. جالىشقە باردىلار. خۇدابەندەخان قاچىپ تۇرپانغە كەتتى. جالىش خەلقى كورۇنۇشكە چىقتىلار. خان مىرزا مۇھەممەد سالىھ جوراسنى ھاكىم قىلىپ، تۇرپانغە ئۆتتىلار. تۇرپاننى مۇھاسىرە قىلدىلار. مۇھاسىرە قىرق كۈندىن زىيادە بولۇپ، تۇرپان پەتھ بولغۇدەك بولۇپ ئىدى «جالىشلىق مۇھەممەد سالىھ بەگنى ئۆلتۈرۈپ، ياغى بولدى» دېب خەبەر كەلدى. خان تۇرپاندىن غەزەب بىلە جالىش [قە] يۈردىلەر. جا- لىشلىق رىشبە تۇتۇپ بېرگەندى. ئۆمەرائى جوراس خانغە ئەر

قىلدىلار: «ئاغامىزنى ئۆلتۈردىمەر، شەمبەسىنى ئاتقا سالىمىز»
دېب. خان يەنە ھەم كىشى يۈبرۈدى. ئۆمەرائى جۇراس ۋىجاق
مىرزا سىتكى، مىرزا ھەيدەر بەگ، مىرزا ھاشىمبەك بەش كىشى
باش بولۇپ، مىرزا ماتى ئىبى باشلاپ ئاتقا سالدى. ئىككى كې-
شى ئۆلدى. شىبەسىنى بۇزۇپ ئالدىلار. جالىشنىڭ چوگلارىنى قۇت-
غە كۆمۈپ ئاتتۇرۇۋاتتىلار، غىجلاتمايى ئوتتىلار. خان ياركەن-
[گە] كەلدىلار. سوكتى بىلى ئەبدۇررەھىمخان بىلە مىرزا شاھنى
ئىبەردىلەر. مىرزا ئەبدۇررەھىم خاننى جالىش، تۇرپانغە خان
قىلىپ، خۇدابەندەخاننى ئالىپ ياركەند[گە] كەلدىلار. مىرزا ئۆز-
بېكىدىن قاچىپ بەش ئايدىن سوڭ كېلىپ ئىدى، بۇ خىزمەتنى
شاھنىڭ شول قاچقانغە تەدارىك بولدى. خۇدابەندەخان بولمىدا
رەنجۇر بولۇپ كەلەچە ۋەفات بولدى. تۇرپانغە ئۇن ئىككى يىل
خان بولۇپ ئىدى. ئالتۇندا ئاتا - باباسىنىڭ ئاياغىدا مەدفۇن
قىلدىلار.

مۇھەممەدخان دەرۋىشلىك بىلە پادىشاھلىقنى جەم قىلتۇر-
دىلەر. ھەزرەتى ئەزىزلەر سوردىلاركى: «مۇھەممەدخان نېمە
ئىشغە مەشغۇل؟» دېب. ئەيتتىلەر: «يا بۇزرۇكۋار، خان بەزۇ
رۇزە ۋە تەسبىھۇ تىلاۋەتى قۇرئانغە مەشغۇل» دېب. ھەزرەتى
ئەزىزلەر ئەيتتىلاركىم: «خان بىر ئەدلىنىڭ سەۋابىنى ماڭا بەر-
سۇن، مەن ئاتمىش يىل قىلغان ئىبادەتىمنىڭ سەۋابىنى خانغە
بىرەي» دېب ئىردىلەر. خان ئاندىن كېيىن داد ئەدلىغە مەشغۇل
بولدىلار.

شۇنتۇر خەلقغە ئەلەيھىررەھمە خەت ئىرشادنى مۇھەممەد
خاننىڭ كەلتۈردىلەر، ھەر كىشى ئىرشادنى يەتكۈرسە ھالىشىن.
خان بىر كۈن ئەيتتىلەركى: «مېنىڭ ئۈچۈن بىر كىشى ئەككەن-

گە بارسام» دېب. جالۇشدا ھاجى مۇراد دېب بىر موللا كىشى بار ئىدى. ئول مەككەگە باردى. ھاجى مۇراد ئەلەيسىررەھمە خان ئۆچۈن مەككە تەۋاف قىلىپ ياندىلار، «قۇتبىمنى تاپسام» دېب تەۋەججۇھ قىلدىلار. ھاتىفدىن: «قۇتب مۇھەممەدخان» دېب ئاۋاز كەلدى. ھاجى مۇراد قەددەسە سىررەھۇ تۇندۇ تىز كەلدىلەر. ئالتە ئايدا قارغالىققە كىشى كەلدى: «خان بۇ كۈن شۇكقار بولدى، نەمازغە ئەلنى خەبەرغە كەلدىم» دېب. ھاتىف ئاۋازى قىلماسىدىن ئىلگەرى قانچە قۇتب ئىدىلەركىن، ھاتىف خەبەر بەرگەندىن كېيىن ئالتە ئاي قۇتب ئىكەنلەر.

مۇھەممەدخان ئەنارەللاھۇ مەشھەدەھۇ يەتمىش ئىككى يىل تۆمۈر كوردىلەر. ئون سەككىز يىل خان بولدىلار. ئالتۇندا مەدفۇن بولدىلار. ئەبۇ سەئىد سۇلتان كاشقەردە ۋەفات بولدى. ئورنىدا خان ئوغلانلارى شۇجائىددىن ئەھمەدخانىنى نەسب قىلىب ئىدىلار. ھەزرەتى مۇھەممەدخان تارىختە مىڭ ئون سەككىز ئېدى. ئالەمى فانىدىن ئالەمى باقىيغە سەفەر قىلدىلار.

زىكرى جۇلۇسى شاھ شۇجائىددىن

ئەھمەدخان ئىبنى مۇھەممەدخان قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ شەھادەتلەرىنىڭ زىكرى

شاھ شۇجائىددىن ئەھمەدخان ئەرزەند دىلبەند مۇھەممەدخان قەددەسە سىررەھۇ مۇھەممەدخاننىڭ يەنە ئوغلانلارى يوق ئىدى. ئەبدۇللەتىف سۇلتان شەھىد بولدى. ھەرەملەرى مىرزا مۇھەممەد قۇلى بەگچەكنىڭ قىزى، مىرزا كۈچەك بەگنىڭ ھەمشى-

AltunOq

رەسى — مېھرى نۇش بېگىم سۇلتاندىن ئىككى قىز تۇغدى: بىرى ھاجى خانىم، يەنە بىرى ھۇببەخانىم. ئەبدۇللەتىق سۇلتاندىن كېيىن، ھەرەملەرى مېھرى نۇش بېگىمنى مۇھەممەدخان نىكاھلارىغا ئالىپ ئۆردە قىلدىلار. خانى شەھىد بىلە خەدىچە خانىم ۋۇجۇدغا كەلدى. شەھ شۇجائىددىن ئەھمەدخان پادىشاھى ھەلىم ۋە رەھىمدىل ۋە ئادىل ۋە خۇش مۇھاۋەرە ۋە شۇجائ، نەرم كوڭۇل ئىدى. خانى شەھىد شوھرەت تاپتىلار، ئىككى ئوغلى بار ئىدى: ئەۋۋەل، زىياۋىددىن ئەھمەد سۇلتان. تومۇر سۇلتان مەشھۇر بولدى. زىياۋىددىن ئەھمەد سۇلتان، ئەل - مەشھۇر تومۇر سۇلتان خانزا سۇلتان خانىمدىن مۇتەۋەللىد بولدى؛ ئىككىنجى ئەبدۇللەتىفخان ئەلمۇشتەھىر ئاپاقخان. تەرسۇنخان فاتاغانىنىڭ ھەمشىرەسى ئىدى، قازاق خانىم دەر ئەردىلەر، ئاندىن ۋۇجۇدغا كەلدى. خانى شەھىد تەختىخانىغە قەرار تاپتى، ھەيدەر بەكنى باش قىلىپ. شاھ ھەيدەر - سۇلتان ئىبنى ئەبدۇلكەرىمخان خان ئىدى. ھەيدەر بەك باشلىق چېرىك ئىبەرىپ سۇلتاننى ئالىپ كېلىپ ۋىلايەتكە رۇخسەت بەردىلەر. ماۋەرائۇننەھرگە بۇخارا ۋە سەمەرقەند ۋە بەلخكە ئىمامقۇلىخان خان ئىدى. شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتانغە خوپ پەش كەلدى. سەمەرقەندنى سۇيۇرغال قىلىپ بەردى. خانى — شەھىد ياركەند تەختىغە بەرقەرار بولدى. «ئاتامنىڭ بەگلەرى» دېب ھېچقايسىنى تەغىر بەرمەدى. ئوز دەۋلەتىغاھ بەگلەرىگە مىرزا ھاشىم، مىرزا مۇھەممەد يۇسۇف ۋە مىرزا ئەبۇغۇر ۋە مىرزا مەناق، بۇ بەگلەرغە يىراقدا مەنسەب بەردىلەر. شاھلار ئەبۇكە سۇلتاننى خانغە يامان بىلدۇرۇپ ۋىلايەتكە ئىخراج قىلدىلار. ئاقسۇغە ئىسكەندەر سۇلتان تورە ئۇلۇق مىرزا ھاشىم ئاتالىق ئىدى. ئۇچقە كىچىك مىرزا ھاشىم ھاكىم ئىدى. شاھلار ئىسكەندەر سۇلتانغە

ئەيتىپ ئىبەرىپ مۇخالىپ قىلدى. شائىلار تۇمۇر سۇلتاننى ۋەسۋە-
سە قىلىپ ھەيدەربەگنى، ئەبدۇۋەلى بەگنى، ئەييۇب بەگنى
قەتل قىلدۇردى. تۇمۇر سۇلتان ھەيدەربەگنىڭ ئورنىدا، مىرزا
ئەلى مەردان بەگنىڭ ئورنىدا كاشقەر ھاكىمى قىلدى. كىشىنىڭ
قانى كىشىنى قويمايدۇر. بىر يىلدىن سوڭ تۇمۇر سۇلتان مەست
ئاتتىن يىقىلىپ رەھلەت قىلدى. كاشقەرغە ئاغاقخاننى خان قىلىپ،
مىرزا ئەبۇغۇر ساغەرىچىنى ئاتالىق قىلىپ ئىبەردىلەر. ئىككى يىل-
دىن كېيىن مىرزا مۇھەممەد ھاكىم ئىدى. كاشقەر يۇرتى تىلەپ
ئالدىلار. مىرزا ئەبۇغۇر خوتەن ھاكىمى بولدى. شاھ كوردىكى،
شاھ ھەيدەر سۇلتان ئەبۇكە سۇلتان ئاغاسى مۇھەممەد سەئىد
سۇلتانى ئىخراج قىلدىلار. ئاغاقخان كىچىك ئىسكەندەر سۇلتان
قالدى. شائىلار سۇلتاننى ۋەسۋەسە قىلدى. سۇلتان ھەم ساددەلىك
بەلكى لادانلىك قىلىپ، مىرزا ھاشىم بەگ بىلە مىرزا شەرىفنى
ئۆلتۈرۈپ، ياغى بولدى. كىچىك مىرزا ھاشىم ئۆچىدىن ئاقسۇ[غە]
كېلىپ ئىدى، ئۆچغە يۈردى، ئۆچغە كىرەلمەي، قىرتىمزغە چىقتى.
قوقتاربايى دىگەن شەھەرنى قىلدى. مىرزا مەلىك قاسىم، مىرزا مۇ-
ھەممەد سەئىد ۋە مىرزا مۇزىد قاچىپ بارچۇق [قە] كەلدىلەر.
مىرزا قوربانبەگ بارچۇق ھاكىمى ئىدى. قوشۇلۇپ ياركەندىن [گە]
كەلدىلەر. خانى شەھەر مىرزا مۇناق جوراسىنى باش قىلىپ لەش-
كەر يىباريان بىلە ئاقسۇغە يۈردىلار. مۇناقبەگ ئاقسۇغە بارىپ
مۇھاسىرە قىلدى. ئىككى ئايدىن كېيىن خانى شەھەر ئەبۇھ چى-
رىكى بىلە ئاقسۇ[غە] باردىلار. خانى شەھەرنىڭ نەۋكەرىدەك
نەۋكەر ھېچ خاندا يوق ئىدى، دىپ ئەيتۇر ئىدىلار. «مۇھەممەد-
خاننىڭ نەۋكەرى، ئەبۇ سەئىد سۇلتاننىڭ نەۋكەرى، شاھ ھەي-
دەر سۇلتاننىڭ نەۋكەرى ھەممە خانى شەھەرگە قالدى» دىپ شاھ
مەنسۇر دەك بارەھا ئەيتۇر ئىدى.

ئاقسۇ ئۇچنى ئۈچ ئاي مۇھاسىرە قىلدىلار. مىرزا ئەبدۇسسەتتار ئوردە بېگى ئۇچلۇق رۇزى قۇلى بەھادۇرنىڭ باشىنى كېسىپ كەلدى. خان ھەرگىز ئادەمنى كىشىنى ئىسمەن دىمەس ئىدىلار، ئەيتتىلەر: «ئەي مىرزا ئەبدۇسسەتتار! بۇ باشنى ئالىپ يىگىل، كىم كورۇپتۇر مۇسۇلماننىڭ باشىنى كەسكەننى. خۇسۇسەن ئاقسۇ ئۇچلۇق قەدىمى ياغى ئىدى؟» دىپ. مىرزا ئەبدۇسسەتتار بەگگە سىزىرۇ لەقەب قالدى. خاننىڭ بۇ سوزلەرى ئاقسۇلۇققە يەتتى. ئەل خانغە مايىل بولۇپ، ئىشى چىقاردىلار. ھەزرەت خان تۇمۇر تۇن كىيىنىپ كەلدىلەر. «قور- قەدۇرمىز، بىر ئىشتەمىدلىك قۇللارنى قويۇپ بارسالار، سۇلتان- نى تۇتۇپ بىرەلى» دىپ شاھ ھەم قۇلى كىردىكتە تاپشۇردىلەر. سۇلتان بىلە كىرەك ياراغ ساي ئارىق [قە] كەلدىلەر. سۇلتان ساي ئارىقدا ياتىپ ئىدى. مىرزا شاھ مۇراد قارغە سۇلتاننىڭ بېگى ئىدى. سۇلتاننى ھەر نىمە يامان ئىشتە سەتتى قىسار مىرزا رىزا ھىلالى بىرلە ئاغاسى شاھمۇراد قارغە ئىدى. ئەمدە شاھمۇراد قارغە خانغە خوشامەت قىلىپ سۇلتاننى شەھىد قىلدى. ئىسكەندەر سۇلتان بەسى سەدىقەجامال ۋە دىلاۋەر ۋە مەردانە ئىردە ئىدى، ساي ئارىقدا ئەدۇن بولدى. سۇلتان ساي ئارىق [قە] كېلۇردا بۇ رۇبائىنى رەقەم قىلدى خانغە ئىبەرتتىلار، دىپ.

رۇبائى

«ئەسسەب تۇ بۇراق ۋەزىن تۇ ئىمرۇزە،
مەغرۇر مەشەۋ بەدەۋلەت سىيە رۇزە،
ئىن كوھنە جەھان بىكەس نەمانەد باقى،
ئىمرۇز قەدەھ شىكەستۇ فەردا كوزە.» (1)

---

(1) ئىتىڭ ئاغماق ئىگەرىڭ چەچ تاشتىن.
بىر كۈنلۈك دوۋلەتكە مەغرۇر بولما.
بۇكونا جاھان ھېچكىمگە باقى قالمايدۇ،
بۇگۈن پىيالە سۇنسا ئەتە كوزا سىنىدۇ.

ئاقسۇغا تومۇر سۇلتاننىڭ ئۇلۇغ ئوغلى سۇلتان ئەھمەدخان ئەلمۇلەقەب، فۇلادخان تورت ياشدا ئىدى. مىرزا مۇناق بەگنى ئاتالىق قىلىپ، ئاقسۇغا ئىبەردىلەر، ئۇلۇق شاھ ھاكىم ئىدى. مۇھەممەد قاسىم شاھ سارىغقول ھاكىمى ئەبۇل مەئانى شاھ ئىشىك ئاغا ئىدى. بىر كۈن خانغا ئەيتتىكى: «مېنىڭ ئىنىلارىمنىڭ ئەۋزائى يامان، قورقادۇرمەن، يىراقدا مەنسەب بېرىپ ئىبەرسەلەر» دېب. خان ئەيتتىلەر: «سىزلەر تۇرۇپ نىمە بولغاي» دېب. شاھ يەنە ئەيتتىكىم: «بۇلارنىڭ ئاتاسىدا بۇلاردىن ئەجەب ئەمەس» دېب. خان ئەيتتىلەر: «ئەي شاھىم ئاتام ئاتىڭىزلارغا تۈز بېرىپ تەربىيەت قىلىپ ئىكەن، مەن سىزلەرنى تەربىيەت قىلىپ تۈز بەردىم. ماڭا يامان ساغىنسەلەر خۇداغە سالدىم» دېدىلار. ئاخۇن خاجە مۇھەممەد ئىمىن يەئىسى نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ ئاتالارى ھاجى ئەبدۇللادىن: «رۇزەخان بىزنىڭ ئۆيدە قوندىلار. تەھەججۇد نەمازىغە قوپۇپ تاھارەت قىلىپ نەماز شۈكرى ۋەزۇئ ئوتەپ مۇناجات قىلىپ دۇرلار. ھاجى ئەبدۇللا تىلاپدۇر، خان كىشى نىمە تىلەر ئىكەن دېب. خان ئەيتۇر ئېرمىشلەر: «خۇدايا مېنى پادشاھ قىلىپسەن، بەندەلەرىڭنىڭ خەيرىيەتى ئەگەر مەندە بولسە مېنى بەندەلەرىڭغە خان قىل، مەندىن لايىقراق كىشى بولسە، مېنى كوتەرگىل، ئانى پادشا قىل» دېب» .

خانى شەھىدنىڭ شىكارغە بىسيار مەيلىلارى بار ئىدى. ئوتۇيچىلىقنىڭ ئاياقىدا بارچۇقدا شاھ نەزەر مىراب، بەقى قابالى مىراب شۇندا قونۇپ ئىدىلار. تاشقارى بوستانىدا مىرزا لەتىف، مىرزا مەلىك قاسىم، مىرزا مەسئۇدى، مىرزا مۇزىد باشلىق ئىككى

يۈز كىشى ياتىپ ئىدىلار. ئۇيدە — خان قاشىدا خاجە مۇزەففەر ئارتۇچى مىراپ ئۇۋەفەرى ئىدى. قايىن ئىنىسى خاجە قارىمىش، خاجە ئۇۋەيس، مىراخور خۇدا بەردى باخشى، خاجە شاھرۇخ ۋە شايىستە ۋە كافۇر بار ئىدى. تۈن يارىمىدا شاھ ئەبۇلمەئانى گۇمراھ ۋە شاھمۇھەممەد قاسىم رويى سىياھ ئالتە يۈز كىشى بىلە كېلىپ قابادى. ھەر كىشى باش كوتەردى ئاغا ئوق تەگدى، ھېچ-كىشى تەۋرالمادى. خاجە مۇزەففەر مىراب چىراغنى ئۆچۈرۈپ، كۆنجىنە ئالىپ كىردى. شاھلار قاراڭغۇدا نەچچە كىشىنى پىچاق ئۇردى، خاجە مۇزەففەر يارالىغ بولدى. قايىن ئىنىسى خاجە قار-مىش قەتل بولدى.

خان كۆردىلەركى، كوپ كىشى قەتل بولغۇدەك: «بىگۇناھ ئەلنى ئۆلتۈرمەگىلەر، غەرەز خاندا بولسە، خان دېگەن مەن» دەپ كۆنجىنەدىن ئۆيگە چىقتىلار. ئەبۇلمەئانى گۇمراھ: «پادىشا-ھىم، ھېچقىسىسى يوق» دەپ خاننىڭ باشلارىنى قۇچاقلاپ ئۇردى. ھەسەن ۋە ئەدەم ۋە يۈسۈف دېپ شاھنىڭ يىگىتلىرى بار ئىدى. خان ئىمانغە مۇقىد بولدى، ھەسەن پىچاق سالدى. خان يىقىلدىلار. ئەدەم ۋە يۈسۈف خاننى ئاخىر قىلدىلار.

ھەزرەت خاجەم قەددەسەسىررەھۇ ھەزرەت ئاخۇن ھاشىم مۇراد نەغەممەدە ھۇللاھۇ بىغۇفرانەھۇ، ئاخۇن خاجە نەسىر ئا-خۇن، موللا سالىھ، مىرھاشىم خاجە. قازى مۇھەممەد يۈسۈف، قا-زى نەجمىددىن شاھلار جەمئىيەتى بىلە تەمام ئۇمەرا ئالتۇنغە يىغىلىپ، خاننىڭ نەئىشلارىنى ئالىپ كەلدىلەر. ئاخۇن ھاشىم مۇراد سوردى: «قاتىل خان كىم ئىكەن؟» دېپ. شاھ ئەبۇلمەئا-نى كورنەمەك جەۋاب بەردىكى: «خاننىڭ قاتىلى — مەن» دېپ. كەلان خان كەيگەن نىمچەلەرى بىرلە دەفن قىلدىلار. خاننى سە-

ئىدى ئۇ يىلى تەمام مۇغۇلىيەگە خان بولدىلار، ئەللىك يىل ئۆمۈر كۆردىلەر. ۋەللاھۇ ئەئلەم.

گۇفتار جۇلۇس ئەبدۇللەتىفخان ئىبنى شەھ شۇجائىددىن ئەھمەدخان ئىبنى مۇھەممەدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ

ئاپاقخان كاشقەردە خان ئىدىلار. شاھان گۇمراھ خاننى ئەسىر قىلدىلار. قەرش سۇلتان ئىبنى يۇنۇس سۇلتاننى خان [ئىلتىقا] كۆتەرىپ، قازى مىر مۇھەممەد مىرزا سادات كاشقەردىن قارى قىسسە ۋە بەيىنىل ھەرەمەين ئىدى، كاشقەرغە ئەلچى قىلىپ ئىبەردىلەر. ئەلچىلىكنىڭ مەزمۇنى ئۇلكى: «خۇتبە ۋە سىكە بىزگە توقۇسۇنلار، كاشقەرنى بەردۇك. ئۇلار ئىنى، بىز ئاغا» دېب. ئۇمەرادىن مۇھەممەد يۇسۇف مىرزا، بارلاس مىرزا، قۇربان جۇۋاس مىرزا، ئەبدۇسسەتتار ئاق بۇراق مىرزا، شاھ مەنسۇر ئوردا بېگى مىرزا كەمال بارلاس، مىرزا جەئفەر بارلاس؛ سەيىددىن قازى كەبەك مۇھەممەد شاھ خاجە، چالمە خاجە؛ مۇغۇل بەگلەردىن ھەيدەر بەھادۇر، بابىرىن سىپىرى بەگ قالۇجى خاجە پادشاھ، تۇلى ساغەرچى، كاكىل ياساۋۇل، ناسىب ياساۋۇل، مەكەرىيەت ئەلەم بەرگ ئارتۇچى، موللا ھاشىم نوقتۇزاقى، موللا يار مۇھەممەد فۇرغانى، موللا يەئقۇب بەشكەرەمى يىغىلىپ ئەيتىشەلەركىم: «قەرش سۇلتان ئاغامىز، خۇتبە ۋە سىككە ئۇلاغە تەئەللۇق. بىزنىڭ ئاتامىز ئۇلارنىڭ ھەم ئاتاسى، بىزنىڭ خۇتبەمىزنى بىزگە بەرسۇنلەر. ئۇلار ئاغا، بىز ئىنى» دېب قازى مىر مۇھەممەد

رىزالىق ياندۇردىلار. ئەدىر بەھادۇر، خاجە شەھيارى ئانت ئىچـ
مەي ئىبا قىلدى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ خانغە ئەيتتىكەم:
«مۇغۇل بەگلەرىنىڭ ئوغلانلارى رۇزى شەبخانلىق بىلە
ھەممەجلىس، شۇلارغە ئانتۇشەرت بەرمەي بولغۇدەك ئەمەس» دىب.
خان مىرزا خۇدايار، مىرزا ئەلشىر، فۇلاد خاجە، خۇدايار خاجەـ
نى چىرلاپ، مەجلىس تۇزدىلەر. خان يىغلاددىلار. مىرزا خۇداـ
يار بەگ. مىرزا ئەلشىر بەگ، فۇلاد بەگ، خۇدايار بەگ يىغلاپ
سوردىلار: «ئەي پادىشاھىم، نىمە دىب پەرىشان بولادۇرلار؟».
خان ئەيتتىلەر: «مېنىڭ باشىمغە ئىش تۇشۇپدۇر. شاھلار ئاتامـ
نى ئولتۇردى. مېنى ھەم شاھلارغە تۇتۇپ بېرۇرسىزلەر» دىب. بۇ
مىرزادەلەر ئەيتتىلەركى: «يۇز جانىمىزنى بىر تار مويىمىزغە فىدـ
دا قىلۇرمىز» دىب. خان ئەيتتىلەر: «ئاتا، ئاغالارنى قانداغ
قىلۇرسىزلەر؟» دىب. ئۇلار ئەيتتىلەر: «ئاتالارىمىز ئەگەر ئانت
شەرتكە ئىبا قىلسەلەر، ئەۋۋەل ئاتا ـ ئاغامىزنى قەتل قىلالى»
[دىب]. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ مۇغۇل بەگلەرىنى ئانت شەرتـ
كە تەكلىف قىلدىلار. مىرزا خۇدايار، مىرزا ئەلشىر، فۇلاد بەگ،
خۇدايار بەگ ئەيتتىلەر: «ئەي مەرد كەلانلار، ھەركىشى خانغە
خىلاف قىلسە، ئاتامىز بولسەمۇ ئەۋۋەل ئانىڭ باشىنى كەسەمەك.
دىب ئانت شەرت قىلدۇق. ئاگاھ ۋە دانا بولۇڭلار» دىب. مۇـ
غۇل بەگلەرى ئەيتتىلەر: «ئەي ئوغلانلار، بىزلەر سىزلەرنى ئازـ
مۇدە قىلغالى مۇنداغ دىدۇك، بولماسا بىز ئاقاقخانغە خىلاف قىلـ
ماسمىز». كەلامۇللاھىدىن دىسە، تەلاقىدىن دىسە قەسەم قىلىپ
يەكدىل بولۇپ، ياركەند ئوزەسىگە كەلدىلەر. ئەمىر غازى ھىراۋۇل
يۇردىلەر. ئەمىرمۇھەممەد يۇسۇف غول بولدى. ئەمىر قۇربان جۇـ
راس، مىرزا ئەبدۇسەتتار، ئاق بۇراق، مۇزىد بەھادۇر بىر ئەنـ

بار بولدى. مىرزا شاھ مەنسۇر، ئوردا بېگى مىرزا كەمال،
بارلاس شەھيارى بەگ جۇنغارغە يېقىن بولۇپ يۇردىلەر. غازىبەگ
ئوترۇۋھەممەددىن چولگە تۇشتى. قارا ھىجاز بىلە كوك رەباتنىڭ
ئاراسىدىن چىقىپ، كوك رەبات سارى كەلدى. مىرزا كەيىكاۋۇس
دوغلات ئون سەككىز كىشى بىلە قاراۋۇل ئىدى. ياركەند تەرەپى-
دىن كەلدى. قاراۋۇل يولغە باقىپ ئولتۇرۇپ ئىدى، غازىبەگ
ئون سەككىز كىشىنى قارمادى. بىر كىشى [مۇ] قاچمادى. مىرزا
كەيكاۋۇس باشلىق ئونبەش كىشىنى خانغە ئىبەردى. ئۇچ كىشىنى
ئوزى بىلە ئالىپ يۇردى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ مىلك بەش-
يۇز كىشى بىلە ئىلگەرى يۇرۇپ ئىدى. شاھلارنىڭ دەۋلەتخاھلا-
رى ئەيتتىلەركى: «شەھەرگە بىركىپ جەدەل قىلالى. شاھلاردا ئى-
چە ئۇرۇر نەخۇت بار ئىدىكى، كاشغەر چېرىكىنى كەلگەندەم تە-
سەۋۋۇر قىلىپ، ئىككى مىلك ئوز جەمئىيەتلەرى بىلە ئىلگەرى
يۇردى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ بىلە شاھلار پاپاندا دىجا
بولدىلار. مۇھەممەد ئىۋەز شاھ ئاھىر مىر ئاخورنى قارماپ كەل-
دى، تۇغ جايادىلار. مۇھەممەد قاسىم شاھنى مىرزا قۇربان تۇتۇپ
كەلدى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ ئاتى باغىش - باغىش كەستۇر-
دى. مۇھەممەد قاسىم شاھ بەگنى بەسى دەشنام قىلدى. ئىبۇلمەئانى
گۇمراھ مەئرىكەدىن ناپەيدا بولدى، ھىچكىشى بىلمەدى.

ئۇلۇق شاھ كوردىكى ئىشلار بىر تەرەپ بولدى: «مىرزا
مۇھەممەد يۇسۇف قايدا» دېپ، سېپەدىن جۇدا بولۇپ چىقتى.
شاھنىڭ باشىدا ئالتى دەستار، مەللە تون، كوك ترلاچ ئات
منىپ ئىكەن. بەگ بوغرۇل ئات مىنىپ. مەللە تون كىيىپ.
باشىدا قالپان رو - بەرو بولدى. شاھ بەگكە تەكلىف قىلدى.
بەگ شاھغە تەكلىف قىلدى. شاھنىڭ قولىدا قىلىچ، بەگنىڭ قو-

لىدا ئايپالتۇ [يار ئىدى]. شاھ قىلىچ سالدى. بەگنىڭ ئاتىنىڭ قاشقىسىغا تەگدى، قان رەۋان بولدى. بەگ ئايپالتۇ ھەۋالە قىلدى، شاھ سۇپەر تارتتى. شاھنىڭ دەۋلەتى يانىپ ئىدى، شاھنىڭ ئاتى مۇدۇرۇپ، سۇپەرنىڭ دامەنىسى شاھنىڭ دەستارىغە تېگىپ، باشى ئاچىلدى. بەگ پالتۇ بىلە چاپتى، شاھ يىقىلدى. شاھنىڭ خاجە جارۇب دېب بىر كىشىسى بار ئىدى، بەگگە رو - بەرو بولدى، بەگنى دەشنام قىلىپ، بەگگە ھەملە قىلدى. بەگ ئەيتتىكى: «ئەي خاجە جارۇب، سەن مۇھەممەد سەئىد سۇلتانغا كەتكەندە شاھغە بولدۇڭ. خاھلاساڭ خانغە نەۋكەر بولغىل، خاھلاساڭ ماڭا بولغىل. تۇز ھەلال قىلدىڭ» دېب. جارۇب قەبۇل قىلماي، بەگنى تىللادى [ۋە] ھەملە قىلدى. بەگ ناچار رو - بەرو بولدى. بەگنىڭ ئاتىنىڭ باشىدىن قان ئاقىپ، جارۇبنىڭ ئاتى رەمىدە بولۇپ، جارۇب سەرنىگۇن بولدى. جارۇبنى ھەم بەگ ئاخىر قىلدى. شاھلار چېرىكى بىلە زىر - زەبەر بولدى. تۇز ھەققى ئۇلۇق ھەق.

ئەبدۇللەتىفخاننى ھەزرەت ئەزىزلەر، خاجەم ئاخۇندى كەلان، شۇتۇر خەلىفە باشلىق ئەكابىر، مىرزا ئەبدۇغەففار، مىرزا ئاق بۇراق، مىرزا خىسرەۋ باردىن باشلىق جەمئ ئۇمەرانى شەھەرگە تۇشۇردىلەر. قەرىش سۇلتاننى ئولتۇرۇپ، ئىنىسى سەيىتۇلمۇلۇك سۇلتاننى ئىخراج قىلدىلار. ئۇمەرا نىسار قىلدىلار، شۇئەرا قەسىدە ئوتكەردىلەر. خان ئاتا ئورنىدا ئولتۇرۇپ، مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگنى ياركەند ھاكىمى ئاتالىق قىلدىلار. مىرزا غازىبەگ كاشقەر ھاكىمى بولدى. خاجە لەتىف ئەۋۋەلقىدەك ۋەزىر بولدى. مىرزا خۇسرەۋ مىراب، مىرزا قەتۇر ئۇچ بېگى بولدى. قازى مۇھەممەد يۇسۇف — قازى ئەسكەر: قازى نەجمىددىن — قا-

زى مەشھۇر بولدىلار. يېزىت بەرقەرار بولدى.

ئاناقخان ئۇن تۆرت ياشىدا خان بولدىلار. خان شەھىدنىڭ تەئزىيەلىرىنى شاھ كۆشت تارىخ تاپپدۇرلار.

ئاناقخان تەئزىيەتتە مىلك يىگىرمە ئالتە ئىدى، ياركەند تەختىغە بەرقەرەر بولدىلار. نەدىر بەھادۇر شەھىيارى بەگ، كەمال بەگ، مۇھەممەد دوست بەگ، غازى كەبەك بۇ ئۇمەرالارنى غازى بەگكە قاتىپ رۇخسەت بەردىلەر. ئاناقخان خەزىنەنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. خاسۇ ئامغە تىنتىم - ئېھسان قىلدىلار. مىرزا دۇغلاتى خۇراس ئاقسۇ ھاكىمى ئىدى، بىر تەرتىپ بولدى. مىرزا مەلىك ... سىمنى ھاكىم قىلدىلار. ئاناقخان زىبا مەنزەر تىكۇسىيەھ، خۇشخۇي، بائەدەب يىگىت ئىدىلەر. تەمام خەلقكە سىپاھۇ رەئىيەت تۇرك، تاجىك ۋە سەنئ ۋە شەرىي مىرزا ئەتۇر بىلە ... مىرزا خىسرەۋ سەئيى قىلىپ، مىرزا ئەبۇغۇر بەگنى ئۆلتۈرۈپ، مىرزا ئەتۇر خوتەن ھاكىمى بولدى.

زىكرى لەشكەر تارتقانلارى ئابدۇررەھىمخاننىڭ دەۋلىتىگە

بۇ كەلامنىڭ بەيانى ئۇلكى، خاننى شاھلار شەھىد قىلدى. ئاناقخان كىچىك قالدى. ئابدۇررەھىمخان نەۋرە مەرقەددە ئاقسۇ ئۇزەنگە چېرىككە كەلدىلەر. مىرزا ئەبۇلھادى مەكەرىيەت ھاكىمى كۆپپا ئىدى، خانى شەھىد ھاكىم قىلىپ ئىدىلار. بىسىيار با تەدبىر ۋە كىچەشلىك كىشى ئىدى. سىيلە - مىكرىدە ئەسلەكەمى يوق ئىدى. سۇبھانقۇلى بەگ بايىغە ھاكىم ئىدى. ئى...

دۇررەھمەخان ئاقسۇغە ئەۋۋەل چېرىك كەلگەندە ھىيلە بىلە
ئەبدۇللاھخاننى ئالىپ ئىدى. خان سەككىز ياشدا ئىدىلار.
مىرزا ئەبۇلھادى ئالغاندا ئەبدۇررەھمخان كۇچا [غە] كەلدىلەر.
مىرزا ئەبۇلھادى پېشكەش ۋافىر بىلە ئەلچى چىقارىپ، ئەبدۇل-
لاھخاننى ئىلتىماس قىلدى ۋە ئەيتتىكى: «خاننى بويىنۇمغە كوتە-
رىپ، كورۇنۇشكە چىقسام» دىب. خان ئۇمەرالارى بىلە مەسلەھەت
قىلدىلار. بەئزى ئۇمەرا مەئقۇل كوردى، بەئزى ئۇمەرا مەئقۇل
كورمەدى. ئەلھاسىل، ئەبدوللاخاننى كىگۇردىلەر. مىرزا ئەبۇلھادى
ئەبدۇللاخاننى قولىغە ئالىپ، ياغى بولدى. ئەبدۇررەھمخان
كۇچا[غە] كەلدىلەر. ئەبۇلھادى بەگ قۇناليغە چىقارىپ، ئەندەك
چېرىك قوشتى. خان بايغە كەلدىلەر. سۇبھانقۇلى بەگ بايغە
ھاكىم ئىدى، كورۇنۇشكە چىقىپ. خان بىلە ئاقسۇغە چېرىك
بولۇپ كەلدى. ئەۋۋەل ئىككى مەرتىبە چېرىك كىلىپ ئىدىلار:
بىرسى خانى شەھىد زەمانەلەرىدە ئەبدۇللاخاننى مىرزا ئەبۇل-
ھادى ئالدى؛ يەنە بىرسى — ئاپاقخان زەمانىدا ئاقسۇ مۇي-
يەسسەر بولماي، مىرزا يۇنۇس جۇراس ھاكىم قاتىل ئەمىرۇل
ئۇمەرايى ئەبدۇررەھمخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ ئىدى. يۇنۇسبەگنى
ئىبەرىپ ئىشىمخاننى تاشكەنددىن تەكلىف قىلىپ، چالىشتە ئالىپ
كەلدىلەر، داماد ھەم قىلدىلار. ئەبدۇررەھمخان بىلە ئىشىمخان
ئاقسۇنى ئەللىك كۈن مۇھاسىرە قىلدىلار. قىزىلباش، ئارال، ئاق-
يار ھەممە كىردى، ئاقسۇ شەھرى كىرمەدى. ئاقسۇ بەگلەرى
مىرزا ئەلى مەردان ئوردا بېگى، مىرزا مەلىك قاسىم، بايىرىن ھا-
كىم ئاقسۇدا ئىدى. مىرزا مۇزىد جۇراس ھەزرەت ئەزىزلەر خە-
تىمە قىلىپ خەلىفە بەگ مىرزا مەنسۇر يارقى، ھەبىب ئاخۇن
خان قاشىدىن ئاقسۇغە كومەك يارغان. مىرزا قۇربانبەگ، مىر-

زا خۇدايار بەگ، قالۇچى مىرزا مەسئۇدى بەگ، مىرزا لەتىپ-
بەگ، مىرزا شەرىپبەگ جەمئى ... باشى شۇبۇ مەزكۇر بولغان
بەگلەر ئاقسۇنى بەرمەدىلەر. ئافاقخانغە كىشى چاپتۇردىلار. خان
ھەزرەت خاجەم مىرزا مۇھەممەد يۇسۇف باشلىغ جەمئى سىپاھ ئەل-
لىك مىڭ كىشى، كاشغەردىن ئون ئىككى مىڭ كىشى ئالىپ، ئاق-
سۇغە رەۋان بولدىلار. نەسىر بەگ باشلىق قوشباش، ئارال، ئاق-
يار، بەئزى يار باشىنى ئالىپ ئىدىلار، بۇلار كىرىپ ئىدى. ھى-
سارغە چىقىپ بەگلەر شەھەرنى بەرمەدىلەر. ئىسمىخان بەگلەر
بىلە يۈز كۆرۈشۈر بولدى. مىرزا قوربانبەگ، مىرزا مەلىك قاسىم-
بەگ چىقتىلار. ئىسمىخان يىغلاپ كەلدى. ياساۋۇللارى بەگلەرنى
يىراقدىن: «ئاتتىن تۈشۈڭلار» دىدى. قۇربانبەگ قەبۇل قىلماي يا-
ۋۇق كىلىپ ئاتدىن تۈشتى. ئىسمىخانغە يامان كەلدى. خان بىلە
كۆرۈشۈپ ئايلانۇر بولدى. ئىسمىخان فەرياد قىلدى: «قۇربان بىر
كوچەكىم سىلە كورۈشۈپ ئايلانىڭ» دىب. مىرزا قۇربان ئاتىغە
مىنىپ ئەيتتى: «نەي جەلتە. سىزلەرنى ئۇلۇغلادۇق. بىزنىڭ خان-
لارنىڭ ئۇلۇغ تەربىيەت قىلغان ئادەمزادە بەگلەرى، قازاقنىڭ
تورەۋۇنەرى بىرلە بەرابەر كۆچەك سۇلتان كورۈشسە نەمدى
كورۈشەلسى» دىب. كۆچەك سۇلتان كورۈشمەدى. ئىسمىخان
تۇرۇپ. مىرزا يۇنۇسبەگ كەلدى. ئانى مىرزا قۇربانبەگ
كورۇپ، يىراقدىن ئاتدىن تۈشۈپ يۈگۈردى. يۇنۇسبەگ ھەم
تۈشتى. مىرزا قۇرباننىڭ بۇ ئىشى ئىسمىخانغە بەسى خۇش كەلدى. «ئا-
فاقخان يانى ئارىدە چىقتى» دىب خەبەر كەلدى. ئەبدۇررەھىم-
خان: «يانالى» دىدىلار. ئىسمىخان ئەيتتى: «بىر مۇلاقات بولۇپ
يانساق ئۇچۇق بولۇر ئىكەن.» ئەبدۇررەھىمخان ئەترۇللاھ تۇربەتە
ئەيتتىلەركىم: «ھۇسن جەمالىدا يۇسۇف سانى ئىككى مىڭ ك-

ىسى بار ئىمىش، بىر چىلىم تاماكۇسىغا جان بىرۇر ئىمىش. يار-كەنتتە ۋە كاشقەر ۋە خوتەن ۋە ئاقسۇدا تورت - بەش مىڭ كىشى يول ئۇچۇن جان بىرۇر ئۇلۇغ يۇرتلاردۇر. بەش - ئالتە مىڭ ئادەمنى بىر يەردە ئۇلاي دىسە. ئانىڭ بىلە تۇرۇشۇپ بولماس. مىرزانىڭ مىڭ ئۇلار كىشىمىز يوق» ئالابۇغا تۇشتىلەر.

ئاپاقخان قۇمباش [غە] تۇشتىلەر. ئەبدۇررەھىم خان بىلە ئىشىمخان جام [غە] تۇشتىلەر. ئاپاقخان ئەيد مەلىك [كە] تۇشتىلەر. خان جام [غە] تۇشتىلەر. مىرزا ھەبىب جۇراس دەرۋازەدە ئات سالىپ، ئەردىبەگنى تۇتۇپ، ياركەند [گە] ئىبەرىپ ئىدى. ئاپاقخان يار باشىغە تۇشتىلەر. خانلار رەبات [غە] باردىلار. خان جام [غە] باردى. خانلار باي [غە] باردىلار. سۇبھانقۇلى بەگ بايغە ھاكىم ئىدى. چىرىككە ھەم كېلىپ ئىدى. ئۇلكى، ئاقسۇ ئۇچىدىن تۇشكەن ئەسىرنى يۇنۇس بەگ بىلە سۇبھانقۇلى بەگكە تاپشۇرۇپ ئىدىلار.

سۇبھانقۇلىبەگ خانغە ئەرز قىلدىلكى: «مىرزا يۇنۇسبەگ باينىڭ قەلئەسىگە ياۋۇق تۇشسۇنلەر. مەن كوچۇپ بەگكە قوشۇلاي» دىب. يۇنۇسبەگ باينىڭ قەلئەسىنىڭ تۈبىگە تۇشتى. يۇنۇسبەگكە مەھماندارلىق قىلىپ، يۇنۇسبەگنى غافىل قىلىپ، كىچە [دە] تەگدى. يۇنۇسبەگنى قاچۇرۇپ، ئۇلكى، ئاقسۇ ئۇچىدىن تۇشكان ئەسىرلەرنى ئاجرىتىپ ئالدى. ئەبدۇررەھىمخان تىز ئۇرتتىلەر. سۇبھانقۇلىبەگكە كۇشمال بىرىپ ئۇتكەلى بولمادى. ئاپاقخان يىتىپ كەلدى. ئەبدۇررەھىمخان بىلە ئىشىمخان چالىش [قە] ئۇتتىلەر. ئاپاقخان بايغە كەلدىلەر. سۇبھانقۇلى بەگ، باي خەلقى ئاقسۇ ئۇچىنىڭ ئەسىرلەرنى ئالىپ چىقىپ كورۇنۇش قىلدى. مىرزا ئەبۇلھادى خاننىڭ بايغە كەلگەنلەرنى ئىشتىپ. ئەلچى سۇ-

خەندان پىشكەش ۋافىر خانغە نىياز قىراۋان ھەزرەت ئەزىزلەر-
غە سوۋغە دىب مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ، مىرزا قۇربانبەگ
باشلىق ئۆمەرالارغە ئەمۋال ۋافىر ئىبارىپ ئەرز قىلدىكى: «مەن
خانى شەھىدنىڭ قۇللارى ئىدىم. خان شەھىد بولدىلار بارالمادىم،
كورۇنۇش قىلماق مەندىن لازىم ئىدى. ئەمدى خانلىقدىن قورقە-
دۇرمەن، كورۇنۇشكە چىقماسمەن. خان مېنى ئالماي يانسالار دەۋ-
لەتكە مۇناسىپ ئەمەس، ئالاي دىسەلەر ئالۇرلار، ئەمما، بىر
نەچچە كىشى ئولمەي ئالالماسلار، شۇندىن يانسالار دەۋلەتكە
مۇناسىب».

خانغە مىرزا ئەبۇلھادىنىڭ ئەرزى مەقبۇل بولۇپ، كۇچا-
نى مىرزا ئەبۇلھادىغە ئىنايەت قىلىپ، ئات ۋە سەرۇپايى خوب
ئىبەرىپ، بايدىن ياندىلار. سۇبھانقۇلى بەگنى ئالىپ يەركەند
[گە] كەلدىلەر. باينى مىرزا ئەلى مەرگكە بەردىلەر. خان ياركەند
[گە] ياندىلار. ئاقسۇغە ئەلى مەردانبەگنى ھاكىم قىلىپ، مىرزا
مۇزىد خەلىفە بەگ ئۇچ ھاكىمى ئىدى. چىرىك، بەگلەر باشلىق
ئاقسۇ خەلقىغە ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ، كوڭلىنى ئالىپ كەلدى.
مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ ۋافات بولدى. ئورنىدا غازىبەگنى يار-
كەند ھاكىمى قىلدىلار. كاشقەرگە سۇلتان مەھمۇدخاننى نەسب
قىلىپ، مىرزا قۇربان جۇراسنى ئاتالىق قىلىپ ئىبەردىلەر. مىرزا
قۇربان مەھمۇدخاننى خەتنە قىلدۇرۇپ، موللاغە بېرىپ، تەربىيەت
قىلىپ ئىدى. تورت يىل ئاتالىق كاشقەر ھاكىمى ئىدى. خاجە
شەھيار قالۇچىنى ھاكىم قىلىپ، مىرزا قۇربانبەگكە خوتەننى سۇ-
يۇرغال قىلدىلار.

ئەبدۇللەتىف خان ئەل — مەشھۇر ئاپاقخان پادىشاھ زادەئى
يۇسۇف سۇرەت، نۇشىرۋان، ھاتەم سىيرەت، خۇشخۇي ۋە با ئە-

دەپ ۋە با تەۋازۇ يەكىت ئىدى. ئۇن ئىككى يىل خانلىق قىل-
دى. يىگىرمە بەش يىل ۋە ئۈچ ئاي ئۆمۈر كوردى. ياركەند ۋە
كاشقەر خەلقى بىر يىل ئەزادار بولدىلار. مۇنارلارغە پەلاسلەر
كەيدۇردىلەر، كوچەلەرغە كۆل توكتىلەر. تارىختە مىلك ئوتتۇز
يەتتە ئىدى، ئالەم بىزۇەغانى ۋىدائ قىلدىلار.

زىكرى جۇلۇس سۇلتان ئەھمەدخان ئىبنى تۇرخان ئىبنى شەھ شۇجائىددىن ...

ئاياقخان سەرايى فانىدىن مەنزىلى جاۋىدانىغە تەھۋىل
قىلدى. ياركەند مەملەكەتىدە بار ئۇمەرا خاجە لەتىف ۋەزىر، مىر-
زا غازى بارلاس، مىرزا قۇربان جوراس، مىرزا ئەبدۇسەتتار
ئوردە بىگى، مىرزا قارا بەھادۇر جوراس، مىرزا مەلىك قاسىم
بايرىن، مىرزا شاھ مەنسۇر ئوردا بېگى، مىرزا مەسئۇدى بايرىن،
مىرزا لەتىف جوراس؛ ئەكابىردىن ھەزرەت خاجەم پادىشاھ، ئا-
خۇند خاجە ئاخۇندى، موللا سالىھ يىغىلىپ مەسئۇدى بەگنى ئاق-
سۇغە ئىبەردىلەر. «سۇلتان ئەھمەدخان مەشھۇر مەئرۇف فولاد
خاننى ئەلىپ كېلىڭ، ئەلى مەردان بەگ، مىرزا ھاشىمبەگنىڭ
دەستۇرى بىلە ئاقسۇ [غە] ھاكىم بولسۇن» دىب. مىرزا ئەلى
مەردان بەگ ئاقسۇدە تۇرارغە رازى بالمادى. مىرزا مەسئۇدنى
ئاقسۇغە ھاكىم قىلىپ، فولادخان بىلە ئەلى مەردانبەگ ياركەند
[گە] كەلدىلەر. ھەزرەت خاجەم جەمىئ ئەكابىر ۋە ئۇمەرا تاغار-
چىغە ئىستىقبال قىلدىلار. خاجە مۇھەممەد قاسىم تاغارچىنىڭ ئو-
يىگە تۈشۈپ ئىكەنلەر، شۇندا قەدىم دەستۇرى بىلە خان [لىقغە]

كوتەردىلەر. مىرزا ئەبدۇسەتتار بەگ ئىشىك ئاغا ئىدى. ئەلى
مەردان بەگ خان بىلە كەلدى. مۇنىڭ ئالغە شۇنداق مۇتەسەررىپ
بولدىلاركى، غازى بەگ، خاجە لەتىپ ۋەزىر خالىس قالدىلار.
مىرزا شاھ مەنسۇر بەگ قاراقاش ھاكىمى ئىدى. بەگلەر بىتتاقەت
بولۇپ، مىرزا ئەلى مەردانبەگنى، ئەبدۇسەتتار بەگنى تۇتتىلار.
ئەلى مەردانبەگنى ئاقسۇ [غە] ئىبەردىلەر. ئەبدۇسەتتار بەگنى
بالتىغە ئىخراج قىلدىلار. مىرزا لەتىپنى ئىشىك ئاغا قىلدىلار.
مىر ئەئزەم شاھ باش بولۇپ، مىرزا ئەبدۇسسەمەدنى ئېلىپ،
ئەبدۇسەتتار بەگنى يولدىن كاشقەر [گە] ئېلىپ باردى. شاھ مەن-
سۇر بەگ قاراقاشدىن قاچىپ كۆچيا [غە] بارىپ ئىدى. كاشقەرگە
[گە] كەلدى. سۇلتان مەھمۇدخان لەقەبى قىلىچخان ياركەند [گە]
كەلدى. ئاغاسى فۇلادخاننى كورگەلى كىلىپ، خاجە لەتىپنىڭ قى-
زىنى ئالۇر بولدى. بەئزى خۇشامەتگويلار: «خاجە لەتىپ بىزنى-
ڭ ئەمدەسى قىزىنى خانلىقتە ئالسۇنلار» دىپ، فولاد خان
ھەم بىسيار شادلىق قىلىپ، ئەھلى غەرەز سوزىگە كىرىپ، خاجە
لەتىفنىڭ قىزىنى فولادخان ئالدى. قىلىچخان بىددىماغ بولۇپ،
ھاشىم خاجەنىڭ قىزىنى ئالىپ كاشقەر [گە] ياندى. ئىككى خان
[نىڭ] نىزائىغە بائىس بۇ ئېردى. مىرزا قارا بەھادۇر، مەلىك
قاسىم بەگ ھۇجۇم قىلىپ غازى بەگنى خوتەنگە ھاكىم قىلىپ،
مىرزا قۇربان بەگنى ياركەندگە ھاكىم قىلدى. قىلىچخان ئەۋۋەل
كەلدى. فۇلادخان شەھەرگە كىرىپ بىركىتدىلەر. كوكىلتاش كىشى
چىقىپ جەڭ قىلدى، مىرزا مۇھەممەد ئەمىن موھتەسىب ئولدى.
قىلىچخان سوڭتى يەنە كەلدى. مىرزا قارا بەھادۇر، مىرزا
مەلىك قاسىم، مىرزا لەتىپ كورنەمەكلىك قىلىپ، قىلىچخانغە مەيل
قىلدى. مىر ئەئزەمشاھ، مىرزا تولەك، مىرزا ئەبدۇسسەمەد مىر-

زا قارا بەھادۇرغە بىر قارا بورك بىلە خەت كىگۈردىلەر. قىلىچ
خان قوشچى سوقۇر بىي باشلىق يەتتە سىڭ قىرقىز قىلىچخان
بىلە كەلدى. مىرزا قۇربانبەگنىڭ ئىككى يۈز مىلتىقچىسى بار ئى-
دى، غولدا ئىدى. مىرزا قارا بەھادۇر، مىرزا مەلىك قاسىم، مىر-
زا لەتىف، مىرزا ھەبىب بىر ئەنغار ئىدى. غازى بەگ، مىرزا
ئەبدۇررەھمان دوغلات جوڭغار ئىدى. مىرزا قارا بەھادۇر تۈش
بولۇپ ئىدى، قاچتى سەنى بۇزۇپ، ياركەند چىرىكى مۇزدەمەت
تاپتى نەمار جۈمئە ۋەقتىدە. قۇربان بەگ ئەيتتىكى: «پادىشاھىم،
ئەمدى سىز ئاتقۇغە يۈرۈڭ. كور نەماكلەر كور نەمەكلىك قىلدى.»
دىب، ئۆلتى. قىلىچخاننىڭ خەبەرى كەلدى. خاجە لەتىف. مىر-
زا قۇربانبەگ، مىرزا ھىلال نەيتتىلەركى: «شەھەردىن چىقماي
جەڭ قىلالى» دىب. مىرزا قارا بەھادۇر، مىرزا مەلىك قاسىم،
مىرزا لەتىف كورنەمەكلەر: «شەھەردىن ئوترۇ چىقالى» دىب ئەيت-
تىلەر. خاننىڭ ھەم بىرنەچچە شاگىرد پىيادەسى بار ئىدى. گىمنە
ۋەزئىمى ئۆلارغە ھەم ئوترۇ چىقماق مەقبول بولدى. تەلپاسىل.
خان ئەزۋەلا پىشىن بىلە ئاتقۇ [غە] يۈردىلەر. قۇربانبەگ مىلتىق
بولى باغلاغۇنچە تۇردى. قىلىچخاننى نەمار شامغىچە ئۇتكەرمەدى
خاجە لەتىف قالۇچى بىلە دوست ئىدى، كىشى ئىبەردى. خاجە
لەتىف قالۇچى [نى] كورۇنۇشكە ئالىب كەلدى. ئەبدۇسەتتار بەگ
قۇربانبەگنى يالاڭباش قىلىپ ئالىپ كەلدى. قىلىچخان قۇربانبەگكە
ئەيتتىكى: «ساڭا نىمە زەرۇر خانلىق تىگەمەدۇر؟». مىرزا قۇربان-
بەگ ئەرز قىلدى: «خان دادىڭىزدىن قالغان قۇللارى دۇرمەن.
ئاكاڭىز تەربىيەت قىلىپ ياركەندگە ھاكىم قىلدى. تۇز ھەلال
قىلماق لازىم كورۇندى. پادىشاھدۇرسىز، غەزەب قىلساڭىز ئەگەر
ئىنايەت قىلساڭىز ھەم ئىنايەتنە لايىق قۇل دۇرمەن.» دىب. قىلىچ-

خان قۇربان بەگ بىلە خاجە لەتىفنى ئىخراج قىلماس بولۇپ ئىدى. بەگلەر سەيئى قىلىپ قويمادىلار. مىرزا قارا بەھادۇر، مىرزا لەتىف، مىرزا ھەبىب مىرزا ھىلالنى ئىخراجغە مۇقەررەر بولۇپ ئىدى دېپ، قۇربانبەگ بىلە خاجە لەتىف خاجەنى ئىخراج قىلدىلار. مىرزا ھەبىب قاچىپ ناپەيدا بولۇپ كەتتى.

گۇفتار جۇلۇس سۇلتان مەھەمۇدخان
ئىبنى تومۇرخان

قىرق ئىدى. تەختكە ئولتۇردى. مىرزا مۇھەممەد دوستبەگنى ياركەند ھاكىمى قىلدى. شەھيارى بەگنى كاشقەر ھاكىمى قىلدى. سپاھ، رەئىيەتغە كەبەكنى قازى قىلدى. يۇرتنى قىلىچخان «كەمايەنبەغى» زەبت قىلدى. قىلىچخان پادىشاھى شۇجائ ۋە بۇر تەھەۋۋۇر ئىدى. ئەمما، فىسقغە مايىل ئىدى. ئۆزۈن ياشادى. مەردۇم مالدار ۋە زەردار بولسە، كېچە بولاپ ئالۇر ئىدى. قىلىچخان دۇسال شەش‌ماھ خان بولدى، يىگىرمە ئىككى يېشى ئۆمر كوردى.

ئەبدۇللاخان ئاقسۇ [غە] كەلدى. فۇلادخان ياركەند [گە] كەلدى. قىلىچخان ئىخراج قىلغۇر بولدى. ھەزرەت خاجەم مەئنى قىلدىلار. فۇلادخاننىڭ كەلگەن ۋاقئەسى ئەبدۇللاخاننىڭ ۋاقىئەسىدە بەيان تاپغۇسىدۇر. قىلىچخان ۋاپات بولدى، جەمئ ئۇمەرا ۋە ئەكابىر يىغىلىپ، فۇلادخاننى ئەدەم رەسىم بىلە خان[لىققە] كوتەردىلار.

زىكرى ۋاقىئەئى ئەبدۇررەھىمخان ئىبنى ئەبدۇررەشىدخان

ئەبدۇررەھىمخان ۋەلەد ئەبجەد ئەبدۇررەشىدخان ئىرۇر. بۇ ۋاقىئەنى ئانداغ نەقل قىلىبدۇرلاركىم، مۇھەممەدخان قەددەسەللاھۇ روھەھۇ ئەبدۇررەشىدخاننى مىرزا شاھنى قوشۇپ جالىش تۇرپان تەرەپىگە — مۇھەممەد خۇدابەندەخاننىڭ ئوزەسىگە بۇيۇردىلار. بۇ خۇدابەندەخان مۇھەممەدخاننىڭ ئاغاسى مۇھەممەد قەرىش سۇلتاننىڭ ئوغلى جالىش تۇرپاننى ئالىپ ئولتۇرۇپ ئىدى. ئەبدۇررەھىمخان مىرزا شاھ جالىش تۇرپانغە يەتتىلەر. خۇدابەندەخان ئىبنى قەرىش سۇلتان قالماقدىن مەدەد ئىلتىماس قىلدى. قالماقنىڭ تورەسى بار ئىدى، دەۋرەك ئاتلىغ، بېگىم پادىشاھنىڭ ئاتاسى خۇدابەندەخانغە كومەك كېلىپ ئىدى. ئەمما كومەك بولماي ياقادا تۇردى. ئەبدۇررەھىمخان مىرزا شاھ غالىپ كەلدىلەر. قالماق تورەسى دەۋرەك تۇرپان چېرىكىگە تەگدى، تاراج - تالان قىلدى، ئەبدۇررەھىمخانغە ئىتائەت قىلدى، قىزىنى خانغە بەردى. ئەبدۇللاخاننى دەۋرەك تورەنىڭ قىزىدىن تۇغدى. بېگىم پادىشاھ بولۇپ، يىللارنى دەۋلەت ۋە ئىززەت بىلە ئۆتكەردى.

ئەبدۇررەھىمخان بىلە قازاق ئىسكەندەر سۇلتان مۇھەممەد ۋەلىبەگ جۇراس ھەمرا كېلىپ ئىدىلار. قاناغان تورەلەردىن، غازى سۇلتان [نىڭ] تورت ئوغلى: ئەۋۋەل ئومەر سۇلتان، ئىككىنچى ئىسمائىل سۇلتان، ئۈچىنچى خۇسرەۋ سۇلتان،

تۇرتىنچى ئىسكەندەر سۇلتان. بۇ ئىسكەندەر سۇلتان بەھادۇر
شۇجائ ئىدى. خۇسرەۋ سۇلتان ھەم ئەبدۇررەھىم خان [نىڭ] قاشغە
مارىپ تۇرپاندا ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى مۇھەممەد ئەلى سۇلتان
ئانىڭ ئوغلى مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان، مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان،
ئەبدۇررەھىم خان جالىش تۇرپاننى خوب زەبت قىلدى-
لار. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان، خۇدابەندە خان مۇھەم-
مەدخاننىڭ قىزلىرىدىن ۋۇجۇدقە كەلگەن ئاغىلارى
خانى شەمسىددىن رەنجىدە بولۇپ، ئەبدۇررەھىمخاننىڭ مۇلازىمەت-
لەرىغە باردى. نەچچە ۋەقت بەسى بەرار قىلدى. بىر نەچچە
ھاسىد ئاراغە نىزائ سالدى. ئەبدۇررەھىم خان بىلە مۇھەممەد
ھاشىم سۇلتان سەف ئاراستە قىلىپ، مۇستەئىد جەڭ بولۇپ ئى-
دىلار. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان قالماقدىن كومەك ئىلتىماس قىل-
دىلار. قالماق كومەككە كەلدى، ئەمما جەڭ قىلماي يافادا تۇر-
دى. ھەزىمەت سۇلتانغە تۈشتى. قالماق ھەممە مۇھەممەد ھاشىم
سۇلتانغە تالان - بۇلان قىلدى، سۇلتاندىن ئولجە ۋە غەنىمەت
ئالىپ ياندى. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان بىر قەلئەغە مۇتەھە-
سسىن بولدى. ئەبدۇررەھىمخان بىروي مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان
كۆچا [غە] كەلدى، قەلئەئى كۆچاغە كىرىپ مۇستەھكەم بولدى.
خان سۇلتانغە ئەلچى كىگۈردى. ئەيتتىكى: «مەن ياغىلىقغە كەل-
مەدىم، ئىشتىياق بىلە ئاتا يۇرتىنى تاماشا [قىلاي] دىب كەلدىم»
خاننىڭ ئىنايەت نامەسى سۇلتانغە يەتتى. مۇھەممەد ھاشىم سۇل-
تان بەگلەرى بىلە كېڭەش قىلدى. ئۇمەرايى سۇلتان مىسلى
مىرزا قارابەھادۇر جوراس، مىرزا كەتان بايرىن، مىرزا ھەبىب
جوراس، مىرزا ئەردىبەگ، كۆچادە سۇبھانقۇلى بەگ، مىرزا ئە-
بۇلھادى مەكەرىيەت مىرزا مۇھەممەد دوست ئارلات، مىرزا سەلىم

AltunOq

ۋە جەمئى دىگەر بار ئىدى. بۇ ئۈمەرالارنىڭ بەئزى [سى] ——
مىرزا ئەبۇلھادى خاجە، سۇبھانقۇلى بەگ: «كورۇنۇشكە چىقالى»
دىدى. مىرزا قارا بەھادۇر باشلىغ بەئزى ئۈمەرا كورۇنۇشكە
چىقارنى مەئقۇل كورمەدى①. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان كورۇنۇشكە
چىقتى. خان بوستاندا ئولتۇرۇپ ئىدىلار، سۇلتان كورۇنۇش قى-
لىپ ئولتۇردى. سوھبەت كەرەم بولدى. سۇلتان خوب كىتابخان
خۇش سەۋاد ئىدى، بەياز ئوقۇپ ئولتۇرۇپ ئىدى، خان تاھارەت
قىلغالى قوپۇپ باغقە كىردى. خان نەۋكەرلەرىدىن بىر كىشى
مۇھەممەد ھاشىم سۇلتاننى پالتۇ بىلە چاپتى، سۇلتان يىقىلدى.
دىگەرى سۇلتاننى شەھىد قىلدى. مۇھەممەد ۋەلى بەگ خاننى
سەرزىش قىلدى، خان ئوزرى ئەيتتىلەر: «مەن بىخەبەر ئىدىم،
مۇھەممەد ھاشىم سۇلتاننى مەن بۇيرۇپ قەتل قىلمادىم» دىب،
مىرزا ئەبۇلھادى مەكەرىيەت بۇ مەھلىكەدىن خەلاس بولۇپ ياركەند
[گە] كەلدى، خانى شەھىد كۇچاغە ھاكىم قىلدىلار. بايغە سۇبھان-
قۇلى بەگنى ھاكىم قىلدىلار.

ئەبدۇررەھىمخان خانى شەھىد زەمەنەسىدە چىرىك كەل-
دىلەر، مىرزا ئەبۇلھادى پىش كەش فەراۋان بىلە ئەلچى چىقار-
دى، ئەيتتىكى: «مەن كورۇنۇشكە چىقاردىن بەسى قورقەدۇرمەن،
ئىلتىفات قىلىپ ئەبدۇللاخاننى كىگۇرسەلەر، بويىنۇمغە كوتەرىپ
چىقسام» دىب. ئەبدۇررەھىمخان مەلىك مورەۋۋەتىنى تالاشادۇرلار،
بۇ سەبەبدىن ئەبدۇللاخاننى كىگۇردىلەر. مىرزا ئەبۇلھادى كوكتە
تىلەگەننى يەردە تاپتى. ئەبدۇللاخاننى مىرزا ئەبۇلھادى قولغە
ئالدى ئەمما چىقمادى. ئەبدۇررەھىمخان كۇچانى بىھەد مۇھاسىرە
قىلدىلار. مىرزا ئەبۇلھادى ئەبدۇللاخاننى بويىنغە كوتەرىپ چى-

① ئولىبازما تېكستىدا «كوردى» دەپ يېزىلغان.

قىلىپ، سەنمىلدە تۇرۇپ، نەققارەنى ئەبدۇللاخاننىڭ ئالدىغا چال-
دۇرۇپ ئەيتىپ چىقاردى: «مەن بەندەلەرى كۆچانى ئوغلانلارىغا
باقتۇرۇپ تۇردۇم. يامانلىق قىلسەلەر نەزرەندلەرىغە تىللادۇر-
لار، ئۆزلەرى پادىشاھدۇرلار» دىب. خان ھەم ناچار ئۆزرىنى
قەبۇل قىلدىلار. ئەبدۇللاخان كۆچاغە كەلگەنلەرىدە سەككىز
ياشدا ئىدىلار.

ئەبدۇررەھىم خاننىڭ ئوغلانلارىنىڭ تەئدادى ئەنارۇللاھۇ بۇرھانەھۇ.

ئەۋۋەل ئەبەيدۇللاخان، ئىككىنجى ئەبۇل مۇھەممەدخان،
ئۈچىنجى ئىبراھىمخان، تورتىنجى سۇلتان سەئىد باباخان، بەشىن-
جى ئىسمائىلخان، ئالتىنجى شاھخان، يەتتىنجى ئاتاقخان، سەك-
كىزىنجى يىچانخان. توققۇزۇنجى مەنسۇرخان.

ئەلقىسسە، ئەبدۇررەھىمخان كۆچادىن ئاقسۇ [غە] ئوت-
تىلەر. ئاقسۇ خەلقى ھىسارغە كىركىدىلەر. بىمنىل مەقسۇد يانىدى-
لار. سوڭقى يىلى يەنە كەلدىلەر. يەنە ئالالماي ياندىلار. مىرزا
يۇنۇسبەگنى ئىبەرىپ، ئىشىمخاننى چىرلاپ ئالىپ كەلدى. ئىشىم-
خان ئەرز قىلدىكى: «خىزمەتكە كەلدىم، دوست - دۇشمەنىم بار.
ئىشىمخان ئەبدۇررەھىمخانغە نەۋكەر گەردى دەرلەر. بۇ قۇلىنى
سەرەفراز قىلىپ، داماد قىلۇردىن ئۈمىدۋار دۇرمەن» دىدىلار.
ئىشىمخاننىڭ بۇ ئەرزى خانغە مەقبۇل بولۇپ، ئايىجانىم پادى-
شاھنى بىرىپ داماد قىلدىلار. ئىشىمخان سەرەفراز بولدى. ئەب-
دۇررەھىمخان ۋە ئىشىمخان ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر. سەھرايى ئاق-
سۇ ھەممە كىردى، شەھرى ئاقسۇنى ئالالمادىلار. ئاتاقخان دەر-

يايى لەشكەر بىلە ئاقسۇغا ھەرىكەت قىلدىلار، ئافاقخانىنىڭ خەبەرىنى ئىشىتىپ، خانلار ياندىلار. بۇ ۋاقىئە ئافاقخانىنىڭ زىكرىدە ئۆتتى.

ئەبدۇررەھىمخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ پادىشاھ مۇسۇلمان ۋە مۇتەدەييىن ۋە خۇدا تەرس ۋە ئادىل ۋە ئامىل، رەھىمدىل، ھەرگىز نامازنى تەرك قىلماس ئىدىلار. يۇنۇس بەگ قۇمۇلدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى مۇھەممەد ئەبدۇللا بەگنى قۇمۇلغا ھا-كىم قىلىپ ئىدىلار. خىتايدىن مالدار سەۋداگەر كېلىپ قۇمۇلدا بىر نەرەڭ بولدى. مۇھەممەد ئەبدۇللا دورغا مىرزا مۇھەممەد ئەب-دۇللا بەگكە سەلى قىلىپ، ۋارىسىغا بەرمەي ئالدى. سەۋداگەر-نىڭ ۋارىسى خانغا دادخاھ بولدى. خان كىشى ئىبەردىلەر. سەۋ-داگەرنىڭ مالىنى ياندۇرۇپ بەرمەدىلەر. خانغا سەركەشلىك قىل-دى. خان ئەبۇل مۇھەممەدخاننى، شاھ تاھىر شاھنى لەشكەرى ئەنبۇھ بىلە قۇمۇلغا ئىبەردىلەر. ئەبۇل مۇھەممەدخان قۇمۇلنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرۇپ ئىدى، چالىشدا ئەبدۇررەھىم خان ئەنە-رەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئالەمى فانىدىن مەنزىلى جاۋىدانىغا مەيىل قىلدىلار دېب خانغا كىشى ئىبەردىلەر. خان كىشى كەلگۈردى. مىرزا ئەبدۇللا بەگ چىقىپ خانغا كورۇنۇش قىلدى. ئەبۇل مۇھەممەدخان قۇمۇلنى ئەبدۇللا بەگكە بېرىپ چالىش [قە] يان-دىلار. خاننىڭ ئۇمەرالارى خاننىڭ ۋەفاتلارىنى مەخفى تۇتۇپ ئىدىلەر، مىسلى شەھيارى بەگ، زاھىد بەگ ۋە غەيرى ھەم يى-غىلىپ، ئەبۇل مۇھەممەد خاننى [لىقىغە] كوتەردىلەر. شاھ ئادىلبەگ قاچىپ كورلە [غە] كەلدى، مىرزا ھاشىم كورلەلىك ھەم ئەبدۇللاخان بىلە مىرزا ئەبۇلھادىنى خاھىش قىلدى. شاھ ئادىلبەگ كۇچا [غە] كەلدى. مىرزا ئەبۇلھادى ئەبدۇللاخاننى ئا-

لىپ جالىش [قە] كەلدىلەر. ئەبدۇررەھىمخان يەتتە [يىل] ئۈمۈر كۆردىلەر، مەنسۇرخاننىڭ ئورنىدا. مەنسۇرخان ھەم قىرق ئۈچ يىل ئاتۇلادىن كۆچاغە خانلىق قىلىپ يىغقان خەزايىن ۋە دەفايىن مىرزا ئەبۇلھادىنىڭ قولىغە تۈشتى.

خاندىن كېيىن جالىشدا ۋابا بولدى. خاننىڭ مۇقەررەبلەرىنى مىرزا ئەبۇلبادى ئۆلتۈردى. مىرزا ئەبۇلھادى ئۈلۈق قىزىنى ئەبدۇللاخانغە بېرىپ ئىدى، يەنە بىر قىزىنى فولادخانغە بەردى، يەنە بىر قىزىنى ئەبۇل مۇھەممەدخانغە تۇرپانغە ئىبەردى. ئەبۇل مۇھەممەدخاننى ئالىپ كېلىپ، ئىككى خاننى يوق قىلىپ، ئەمىرەسى يولبارس خاننى خان قىلىپ، يۇرت تۇتماققە ئەبدۇللاخان سۇبھانقۇلى بەگ. مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان، خاجە ئەبدۇل ۋەھاب بەگ. شاھ ئادىل بەگ. باباق بەگ ئىتتىفاق قىلدىلار. مىرزا ئەبۇلھادىنىڭ خەلقىنى شاھبەگ ئىختيار قىلدۇرسۇن، بەگنى خان ئىختيار قىلدۇرسۇن دېب، شاھبەگ نەۋكەرلەرىنى مېھمان قىلدى. ئەبدۇللاخان ئەبۇلبادى بەگنى ئۆزلەرى كىرىب ئىختيارغە تەگلىق قىلدىلار. ئەبۇلھادى بەگ ئىختيارغە ياۋۇق چىقتى. خان خۇشھاللىق قىلىپ ئىچكەرى - تاشقارى چىقىپ يۈردىلەر. دەستۇرخان سالىپ، خان: «ۋەقت بولدىمۇ؟» دېب تاشقارى چىقىپ، «ۋەقت بولۇپدۇر» دېب ئەيتتىلەر. ئەبدۇل ۋەھاب بەگ: «خان يارلىغى!» دېب پىچاق سالدى. مىرزا ئەبۇلھادى سەرنگۈن بولدى. خاجە ئەبدۇل ۋەھاب بەگ يەنە پىچاق سالدىلار، ئەبۇلھادى بەگنى ئاخىر قىلدىلار. ئەبۇل مۇھەممەدخانغە كىشى چاپتۇردىلار ئەبۇلھادى ئىن ھەمە ئەقل ۋە تەدبىر ۋە مىكرى - ھىيلە، شۇجائەت ۋە تەھەۋۋۇر بىلە ئاخىر بولدى. خەلايىق تىنچ بولدى. ئەبۇلھادى بەگ بىمار كىشى ئولتۇردى، ئۆزى باشلىغ ئوغلى، قىزى كىشى قولىدىن بىر تەرەپ بولدى.

گۇفتار ئەھۋال ئەبدۇللاخان بەئداز مىرزا ئەبۇلھادى جۇلۇس بەرتەختى ئاقسۇ شەمەئى

بۇ ۋاقىئە ئاندىن ئېرۇركىم، ئەبدۇللاخان جالىش [قە] باردى. فۇلادخان كۇچاغە ھەرىكەت قىلدى. بايدا خۇدا نەزەر پەھلەۋان بار ئىدى. باينى قابادىلار. باي خەلقى كېچە يۇگۇرۇپ مىرزا ھاجىبەگنى، مىرزا تولەكبەگنى قارمادى. مىرزا مۇزىد خە-لىفەبەگ. مىرزا ئەلى مەردانبەگكە نىمە دەرمىز، دېب يۇگۇرۇپ باينى ئالدىلار، كۇچارغە باردىلار. ئەبدۇللاخان بۇ خەبەرنى ئىشتىپ، كۇچاغە ياندى، فۇلادخان ئاقسۇغە ياندى. سۇبھانقۇلى بەگ تەرغىب قىلدىلار: «ئەلبەتتە بارالى» دېب. فۇلادخاننىڭ ئارقاسىدىن ئاقسۇغە كەلدىلەر. فۇلادخان ئۇترۇ چىقىپ تۇتۇشتى. سۇبھانقۇلى بەگكە ئاقسۇلۇقدىن قارىشاھ خاجە، خاجە مۇھەممەد نەسىر، بابىرىن سۇلتان، يارتۇغ بېكى تۇرۇزدىۋان. شاھىند كوز يۇزۇلدى. فۇلادخان بىلە مىرزا ملك قاسىم بەگ. مىرزا مۇزىد بەگ، مىرزا شاھمىندبەگ ياركەند [گە] كەلدىلەر. قىلىچخان ئا-غاسى فۇلادخاننى ئىخراج قىلۇر بولدى. ھەزرەت خاجە شادى خاجەم قەددەسەللاھۇ رۇھەھۇ قازاق خانىم ئاپپاق خاننىڭ ۋا-لىدەسى ئاراغە تۇشۇپ تۇرغۇزدىلار. قىلىچخان چېرىك چىرلاتتى، ئاقسۇغە بارغالى. سۇلتان مەھمۇدخان لەقەبى قىلىچخان پادشاھ شۇجائ، با تەھەۋۋۇر ئىدى. ئەبدۇللاخاننىڭ بەختى ۋە دەۋلەتى يارى بەردى. قىلىچخان بىر كېچە ئەراق ئىچىپ، مەست بولۇپ، ...ئان سەفرا قىلىپ دارىلفەنادىن دارىلبەقاغە رەھلەت قىلدى. يى-

غىلىپ فۇلادخاننى خان [لىققە] كوتەردىلەر. فۇلادخان قەرىيەئى گۇمانى خاجەمغە نىياز قىلدى. كاشقەردىن مىرزا كۆچەك جوراس، مىرزا شەھباز جوراس ئىككى ئىنىسى مىرزا شاھ قاسىم ئوردا بېگى قاچىپ ئاقسۇ [غە] باردى. ياركەنددىن مىرزا شاھ مۇھەممەد جوراس لەقەبى جالبا. مىرزا فازىل جوراس، مىرزا مۇراد جوراس، خوتەندىن مىرزا ئىسمائىل ئوردا بېگىنى، مىرزا ئەبدۇررەھمان ئوردا بېگىنى، شاھ مەنسۇر بەگنى، ئەبدۇسسەتتار بەگنى ئاقسۇغە ئىبەرىپ، ئەبدۇللاخاننى دىدىلار. مىرزا شاھ مەنسۇر خوتەن ھاكىمى ئىدى، فولادخانغە كۇفرانى نىئمەت قىلدى. ئۆزى ھەم كورلۇكنى كوردى.

ئەبدۇللاخاننىڭ كاشقەرغە ئىككى مەرتەبە چىرىككە كەلگەنلەرى نىڭ تەفسىلى:

ئەبدۇللاخان مەملىكەتى ئاقسۇ ۋە ئۇچقە قەرار تاپتى. سۇبھانقۇلى بەگنى ئاقسۇغە ھاكىم قىلىپ ئاتالىق قىلدىلار. مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتاننى ئۇچقە ھاكىم قىلدىلار. ھېكمەت بايىنى شاھبەگكە بەردىلەر. ئۇمەراكى ئەبدۇللاخان بىلە كەلگەن — سۇبھانقۇلى بەگ، مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان، تاتلىغ قازى، مىرزا ئەبدۇللابەگ جوراس، شاھ ئادىل بەگ، ئەرەب بەگ، مۇھەممەد مەنسۇر بەگ، ئەبدۇلئەھھار بەگ، مىرزا قۇلى بەگ ۋە ئاقسۇ بەگلەرى — مىرزا مۇھەممەد ئىمىن جوراس، ئىنىسى مىرزا تولەك جوراس، مىرزا ھاجى ئوردا بېگى، مىرزا نەسىر بارقى قازى، شاھ خاجە، مىرزا شاكىر بارقى، مىرزا ئەھەد بەگ، قازى مۇھەممەد زاكىرخاجە، مىرزا يەئقۇب جوراس، نۇرۇز دىۋان خاجە، مۇھەممەد نەسىر بايىردىن سۇلتان. يارتۇغ بېگى. كاشقەر ۋە ياركەند ۋە خوتەندىن بارغان بەگلەر: كاشقەردىن — مىرزا كوجەك جوراس، مىرزا شەھباز جوراس، مىرزا دەۋلەتشاھ

جۇراس، مىرزا شاھيار جۇراس، مىرزا شاھ قاسىم ئوردا بېگى،
ئىنىسى شەھيار ۋە غەيرى ھەم. ياركەنددىن — مىرزا شاھىد جۇ-
راس نەقەبى جالبا، مىرزا فازىل جۇراس، مىرزا مۇراد جۇراس
ۋە غەيرى ھەم. خوتەندىن — مىرزا ئىسمائىل ئوردا بېگى، مىر-
زا ئەبدۇررەھمان ئوردا بېگى، مىرزا مۇھەممەد ئىمىن ئوردا بې-
گى ۋە غەيرى ھەم. ئەبدۇللاخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ با-
لەشكەر فەراۋان بىلە قىزىلبۇيىنى چاپىپ «تورغاي» دىگەن
مەزىلغە تۈشۈپ ئىدىلەر، فولادخان بالەشكەر قىيامەت ئەسەرى بىلە
كەلدى. فولادخاننىڭ چېرىكى قاشىدا ئاقسۇ ۋە ئۇچنىڭ چې-
رىكى تەندەك كۆرۈندى. ئەبدۇللاخان تەغەممۇرە ھوللاھۇ بى-
غوفرانە ئاچقۇدەك بولغاندا ھەزرەت خاجەم قەددەسە سىررەھۇ ئەب-
دۇللا خانغە مەيل قىلىپ. دامادلارى پادشاھ خاجەنى ئىبا-
رىپ ئىدىلار، قىلىچىدىننىڭ بەگلەرىنىڭ دەۋلەتى ئاخىر بولۇپ
ئىدى، نا مەئقۇل ئىش مەئقۇل بولۇپ، «ئەبدۇللاخان يوق بول-
ماسۇن» [دىب]، فولادخان ئىنتىقام ياندۇرۇپ يول قويدىلار. ئەب-
دۇللاخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ سەلامەت ياندىلەر. ئاقسۇ [غە]
بارىپ ئىنتىقاق قىلدىلار، ئەبۇل مۇھەممەد خانغە كىشى ئىبارۇر
بولدىلار «نە كىشى بارسا كىلۇر» دىب، ھەزرەت خاجەم پادى-
شاھنىڭ خىشاۋەندىلەرى ۋە دامادلارى دىب، پادشاھ خاجەنى
لايىق كوردىلەر. كۆچا كىشىسىدىن مىر ئەبدۇللا خاجەنى، ئاقسۇ
كىشىسىدىن مىرزا مۇھەممەد ئىمىن بەگ بىلە ئاخۇند موللا مىر
شەرىفنى ئىبەردىلەر. بۇ ئادەمى خەلق تۇرپانغە يەتتىلەر. ئەر-
سە ئەبۇل مۇھەممەد خان ئۇمەرالارى بىلە مىسلى بوبەك بەگ،
مىرزا تولەك بەگ، دوغلات خاجە، ئەبدۇلۋەھھاب بەگ، مىرزا
نەسىر بەگ، خاجە بەگ، باقى بەگ باشلىق جەمى ئۇمەرا تە-

بۇل مۇھەممەدخان ئاقسۇغە ئاغىلارنىڭ كورۇنۇشكە كېلورنى
مەئقۇل كوردىلەر. ئەبۇل مۇھەممەدخان قىزىل ۋە تۇرپان، خا-
نىش چېرىگى بىلە ئاقسۇ [غە] كەلدى. ئەبۇل مۇھەممەدخان
بەسى ھىممەتلىك خان ئىدى. ئاخۇند موللا مىر شەرىفىدىن نە-
قىل دۇرۇر: ئەبۇل مۇھەممەدخان ئەبدۇللاخانغە پىشكەش يۈ-
سۇنى بىلە مىڭ مولۇن سەيلان، سەككىز يۈز سەكسەن بەش
مۇتەبەق فۇتە، ئۇچيۈز شال خانغە بەردىلەر. جالىش، تۇرپان
چېرىگى كۇچا، باي، ئاقسۇ، ئۇچ، كەلىمن چېرىگى لەشكەرى
بىسيار ۋە مۇبارىزانى شۇجائەت شىئار بىلە ئاقسۇدىن كاشقەر-
گە كەلدىلەر. ئەۋۋەل كەلگەندە مىرزا كەمال بەگ ھاكىم ئىدى.
كەمال بەگ بەسى ئادەمى ئېردى. مىر ئەئزەمشاھ بەگنى ھاكى-
مى كاشقەر قىلدىلار، شاھ بەگ ئاتادىلار. ئىككى خان تۈمەن
ياقاسىدا تۇردىلار. كۇچ كىرىپ بارادۇر. سۇبھانقۇلى بەگ بىلە
مىرزا شاھ مۇھەممەد بەگ جالىبە ئەرز قىلدىلار: «شۇبۇ كۇچ-
نى ئالالى» دېب. خان مىر ئەئزەم شاھ بەگ كىشى چىقاردىلار:
«نەماز جۇمئەدىن يانىپ كورۇنۇشكە چىقالى» دېب. «خىلاف ۋەئ-
دە بولۇر» دېب ئەيتتىلەر. نەماز جۇمئە ۋەقتىغىچە كۇچ كىر-
دى. سەھرادا كۇچ قالمادى. تەبلى مۇخالىفەتنى چالدى. مىر ئە-
ئزەم شاھغە خاننىڭ يامان ئاچچىغى كەلدى. ئەبۇل مۇھەممەد
خاننىڭ نەۋكەرلەرى قىلىچ چاپتى. مىرزا شاھىد بەگ ئەبدۇل-
ئەھھار بەگنىڭ ئوغلى خاجە ئەبدۇلخالىقنى ھەمراھ قىلىپ قىلىچ
چاپتىلار. خاجە ئەبدۇلخالىق زىبا ۋە خۇشرۇي ۋە خۇشخۇي
يىگىت ئىدى. مىلتىق [ئوقى] تېگىپ بىر تەرەف بولدى. تەمام
خەلق پەرىشان بولدى. ئەبدۇۋەھھاب بەگ دەرۋازەغە ئات يۈ-
گۈرتۈپ، مىلتىق [ئوقى] تېگىپ بىر تەرەف بولدى. بۇ مىرتە-

بەدە تەڭ قىلىپ ياغى ھىسارغە ئۆتتىلەر. ياغى ھىسارغە ياركەند-
دىن مىرزا تولەك. مىرزا ئەبدۇسەمەد كومەك كېلىپ ئىدى. خاجە
ئەبدۇ فەترۇز ئۆلدى. ماغشىن قەلئەسىنى بۇزۇپ ئالدىلار. ئەبدۇللاخان
نىڭ نەۋكەرىدىن مىرزا ئەييۇب كىسرەتى، مۇھەممەد ئىمىن بە-
ھادۇر خاجەشاھ زاك ئۆلدى. شاھبەگىنىڭ ئىنىسى شاھ ھەسەن-
شاھ ئۆلدى. چېرىكلەر كاشقەر ۋە ياغى ھىساردىن خوب ئولجە
ئالىپ مالدار بولدى. ئىككى خان ئاقسۇ [غە] باردىلار. كاش-
قەردىن مىرزا يەئقۇب جۇراس كېلىپ كورۇنۇش قىلدى. كاشقەر-
دىن، ياركەندىدىن ھەممە خەلق كېلىشكە تۇردىلار. فۇلادخان
بۇ كورنەمەكلەردىن ۋەھا كورمەدى، ماۋەرا ئۇننەھرگە — ئى-
مامقۇلى خان قاشىغە باردى. فولادخان ئەۋۋەل ۋە ئاخىر بەش
يىل بەش ئاي خانلىق قىلدى.

ئەبدۇللاخان، ئەبۇل مۇھەممەدخان جەمئى ئۆمەرا چەقىر
ئوياقى بىلە ياركەند [گە] يۈردىلەر. ئاقسۇدىن خوتەنگە مۇسا-
فىردىن مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان، مۇھەممەد مەنسۇر بەگ:
ئاتىسى بەگلەرىدىن — ھاجىبەگنى، شاكىر بەگنى ئىبەردىلەر.
بۇ مەزكۇر بەگلەر خوتەن [گە] بارىپ شاھ مەنسۇر بەگ، ئەب-
دۇسەتتار بەگ. مىرزا ئەبدۇسەمەد جۇراس، مىرزا ئارىف بەگ-
جەكنى ئالىپ، ياركەند [گە] كەلدىلەر. ئەبدۇللاخان ئاقچىغ
[قە] كېلىپ تۈشتى. ھەزرەت خاجە شادى قۇدسى سىررەھ ۋە
ئاخۇندى خاجە نەسىر باشلىغ جەمئى ئەكابىر تۈغ، نەققارەنى
ئالىپ ئاقچىغدا كورۇنۇش قىلدىلار. مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان،
ھاجىبەگ، مۇھەممەد مەنسۇربەگ، شاكىربەگ، شاھ مەنسۇربەگ
ئەبدۇسەتتار بەگ، مىرزا ئەبدۇسەمەد بەگ، مىرزا ئارىفبەگ بايىقاباقدا
كورۇنۇش قىلدىلار. ئەبدۇللاخان، ئەبۇل مۇھەممەدخان بۇ

ئۆمەرالارغە خوب نەۋازىش قىلدىلار. ئەبدۇللاخان پادىشاھ زادەئى فازىل، مەرد، باھىممەت ۋە بەخشەندە ۋەدىلبەر، نىكۇ ئەختەر مۇبارەك ئىدى.

گۆفتار جۇلۇس ھەزرەتى ئەبدۇللاخان

ياركەند تەختىغە تارىخ ھىجرەت نەبەۋى سەللەللاھۇ ئەلەيھۇ ۋەسەللەمغە مىڭ قىرق سەككىز ئىدى، ئابا ۋە ئەجدادلارىنىڭ تەختىغە ئولتۇرغاندا. ھەزرەت ئەبدۇللاخان جەددى كەرام ۋە ئابائى ئىزاملارى تەختىغە بەرقەرار بولدىلار.

ئەرسە، مىرزا شاھ مەنسۇر بەگنى ھاكىمى ياركەند ئاتالىق قىلدىلار. شاھبەگنى موھردار قىلدىلار. مىر ئەبدۇللا بەگنى نەقىب قىلدىلار. مىرزا شاھ قاسىمنى ئىشىك ئاغا قىلدىلار. سارىغقۇل ھاكىمى شاھبەگنى ... ① قىلدىلار. بەرئەنغارغە ئۈچ بېگى مىرزا فازىلنى قىلدىلار. جۇنغارغە ئۈچ بېگى مىرزا ئىسمائىل ئوردا بېگىنى قىلدىلار. باباقبەگنى مىراب قىلدىلار. يولبارسخان سەككىز ياشدا ئىدى، كاشقەرغە خان قىلدىلار. سۇبھانقۇلى بەگنى ئاتالىق قىلىپ كاشقەرغە ھاكىم قىلدىلار. مىرشاھىد بەگنى ياڭىھىسارغە ھاكىم قىلدىلار. رەفىئبەگنى ئىشىك ئاغا قىلىپ، كاشقەرغە رۇخسەت بەردىلەر. ئەبدۇسەتتار بەگنى ئاقسۇغە، كۆچەك بەگنى ئۈچقە ھاكىم قىلدىلار. كەلپىنگە توقتۇز مەنسەب قوشۇپ ھاجىبەگكە تۇغ بىلە بېرىپ ئاقسۇغە ياندۇردىلار. خوتەنگە ئىبراھىمجاننى

① قوليازمىنىڭ بۇ يېرىدە سۆز چۈشۈپ قالغان.

AltunOq

خان قىلىپ، مۇھەممەد مەنسۇر بەگنى ئاتالىق قىلىپ، ئەرەب بەگنى قاراتاش ھاكىمى قىلىپ، مىرزا مۇھەممەد ئىمىن بەگنى كەريەغە، مىرزا شاھىد بەگكە ئورۇۋغاشنى بېرىپ ئىبەردىلەر. مىرزا مۇھەممەد دوست ئارلات ھاكىمى ياركەندde ئاتالىق ئىدى، مىر ئەئزەمشاھ ھاكىمى كاشقەر ئىدى. مىرزا تولەك ئارلات، مىرزا ئاللادوست ئارلات، چالمە خاجە، مىرزا يادكار دوغلات، مىرزا رىزا ھىلالى، مىرزا شاھىد جۇراس، تاھىر خاجە بايرىن، ئەبدۇسسەمەد خاجە، قالۇچى مۇھەممەد رەھىم، كېرەك ياراغ خىلىل باخشى ۋە غەيرى ھەممىنى ئىخراج قىلدىلار. ھەر كىشى بارماي تۇردى مۇندا شەھىد قىلدىلار.

زولادخان ۋىلايەت [كە] باردى. ئىمامقۇلى خان پېشئامەد خوب قىلدىلار. نەزەربىي نايمان. لەقەبى — نەزەربىي بۇرۇتنى زولادخانغە يەتمىش مىڭ چېرىك بىلە قوشتى. زولادخان بىلە نەزەربىي ئەندىجان [غە] كەلدىلەر. ئەندىجان شۇل مەھەلدە ئىمامقۇلى خان نەۋۋەرە مەرتەدەغە ئاسى بولۇپ ئىدى. زولادخان: «ئەندىجاننى فەتھ قىلماي كاشقەرغە نوچۇك ئوتەلى» دېدى. نەزەر بۇرۇت ئەيتتى: «ئەي خان، ئەندىجانلىقنىڭ ۋەزئى ئەۋزائى خانغە مەئلۇم. ئانت شەرتكە تۇرمايدۇر، كاشقەرگە ئوتەلى» دېب. زولادخاننىڭ بەگلەرى — مىرزا مۇھەممەد دوستبەگ، مىرزا ئەئزەمشاھبەگ، مىرزا تولەك، مىرزا ئاللادوست، پادشاھقۇلى بەگ، مىرزا كەبەك جۇراس، مۇھەممەد رەھىم كېرەك — ياراغ ھەم ئېيتتىلەر: «نەزەربىي نىڭ سوزى ئورۇنلۇق» دېب. خانغە ئەجەل يېتىپ ئىدى، بۇ سوز مەقبۇل بولماي، دەرۋازەگە ئات سالىپ، ئەلنى قاچۇرۇپ كېلگەندە خانغە ئوق تېگىپ يىقىلدى. ئەندىجاننىڭ ئوبدانلارى بەسى

ئەفسۇس قىلدىلار، بەلكى خانغە ئەزا تۇتتىلار. فولادخان قەتىل تاپتى. نەزەربەي ئەندىجانىدىن سەمەرقەند [گە] ياندى. سەمەرقەند ھاكىمى ئەيدى: «فولادخان كېلەدۇر» دىب بەسى ياخشىنى قەتىل قىلدى. ياركەنددىن: مىللى ئاخۇند خاجە، مىرزا شاھىد ئەسكى تاقى، مىرزا رىزا ھىلالى، خاجە مىرۇز شىغاۋۇل، نۇردەك ياساۋۇل؛ كاشقەردىن: خاجە مىر ئاخۇند فەيزى حاجە ھەزرەت، خاجە مۇھەممەد رەئۇف نۇر قەبىرە، مىرزا كەمالبەگ، مىرزا ئەبدۇسەممەد بەگ، مىرزا ئەبدۇررەززاق، مىرزا ئارىف، مىرزا دانىيار ئىبنى كەمالبەگ، سۇلتان ياربەگ، ھەم تۇغلۇق بەگ ئىدى. بۇلار باشلىق بەسى ياخشىلار ئۆلدى. فولادخان شۇڭقار بولۇپ، بۇ فىتنە بىر تەرەف بولدى.

فولادخان يىگىرمە يەتتە يىل ئۆمۈر كوردى. بەش يىل ۋە ئالتە ئاي خانلىق قىلدى. مۇھەممەدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ دەۋلەتى تەمام بولدى. باقى ۋە پايەندە — تەڭرى تەئالا. مەخلۇقىنىڭ بار، فەنا ۋە زەۋالىنىڭ ئىمدى. ۋەللاھۇ ئەئلەم.

زىكرى لۇغەت مىرزاشىر مۇھەممەد ۋە قەتل مىرزا شاھ قاسىم ئوردا بېگى

ئىمداى دۇرۇركى ئەبۇل مۇھەممەدخانغە كۆپانى ۋە بايەنى مەنسۇر خاننىڭ دەستۇرى بىلە بېرىپ ئىدىلار، كىچىك خان كىنپارەنە بۇبەكىخانىنى، بابىغە ھەسەن خاجەنى ھاكىم قىلىپ تۇتۇپ ...لار. كىچىك خان چالىش، تۇرپانغە ئۇتتىلەر. ئەبە-

دۇللاخان كۆچاغە مىرزا شاھ قاسىمنى، بايغە خانقۇلى بەگنى ھاكىم قىلىپ ئەبەردىلەر. مىرزا شاھ قاسىم كۆچاغە بەرقەرار ئىدى. قالماقنىڭ ئىككى تۇرەسى بار ئىدى — سەرەڭ ۋە سۇمەر ئاتلىغ. ئاقسۇنى چاپىپ ئالدى. كوپ كىشى يېسىر تۇشتى. شاھ قاسىم بەگ بىلە خانقۇلى بەگ ئىتتىپاق قىلىپ، باندا قالماقنى سوقمالىق قىلدىلار. سەرەڭ يارالىغ بولدى. ئاقساق سەرەڭ مەشھۇر مەئرۇف بولدى. سەرەڭنى شاھ قاسىمبەگ ئالىپ كۆچاغە ئەبەردى، ئولجە بىسيار بىلە. سۇمەرنى خانقۇلى بەگ ئالىپ قالدى. ئىلگەرى، سەرەڭ بىلە مال ۋافىر كەلدى. مىرزا شىر مۇھەممەد سەرەڭنى ئالىپ، دەرۋازە تارتتى. مىرزا شاھ قاسىمبەگ ئاقسۇغە كېلىپ خانغە كىشى چاپتۇردى. خان بۇ ۋاقىئەنى ئىشتىپ، بەسى دەرغەزەب بولۇپ، دەريايى لەشكەر بىلە كۆچاغە كەلدىلەر. قازىشاھ ئاقسۇغە ھاكىم ئىدى. كۆچەكبەگ ئۇچ ھاكىمى ئىدى. ئاقسۇ ۋە ئۇچ چېرىكى خانغە قوشۇلدى. مىرزا شاھ قاسىم شەرت قىلىپ ئىدىكى «كۆچانىڭ ھەممە دەرۋازەسىگە چاپماي يانسام» دېب. بىر دەرۋازەغە چاپىپ، يەنە بىر دەرۋازە ھەم چاپىپ يانغۇنچە مىلتىق [ئوقى] تەگدى. مىرزا شاھ قاسىم مۇبارىز دىلاۋەر، بەسى مەردانە، بەھادۇر. بەلكى ئەلف زەبان ئىدى. ھەر بىر ئوقى مىلتىق ئوقى ئىدى. تەمامى خەلق ئەفسۇس يېدى، گۇياكى ماتەمدار بولدى. كاشقەردىن مىرزا شاھ قاسىمدەك ئەلف زەبان كەم چىقتاندۇر. ئۇچتۇندىن كېيىن ئاقسۇدا مەدفۇن بولدى.

ئەبدۇللاخان قىرقىزنى چاپتى. ئول قارا سەيدنى ئالىب ياندى. سۇڭقى يىلى ئوشتە چېرىك باردى. خان ئوشتە بارۇردا ئاقسۇ، كۆچاغە كىشى ئەبەردىلەر. مىرزا شاھ قاسىم بىر تەرەپ بولدى.

كۆچاغە ئەبدۇسەتتار بەگ ھاكىم بولدى. مىرزا شىر مۇھەممەد خانغە دەرۋازە تارتىپ، بىئەدەبلىك قىلدى. مىرزا شىر مۇھەممەد خاننى، مىرزا شۇكۇرنى، جاكقان باينى قەتل قىلىپ، ئەبدۇسەتتار بەگنى ھاكىم قىلدى. ئەبدۇسەتتار بەگ پات فۇرسەتتە ۋەپات بولۇپ، كۆچاغە ئەبدۇلقەھھار بەگ ھاكىم بولۇپ ئىدى. خان ئۇشنى ئاڭلاپ يەنە بىر يول بىلە ياندىلار. ئاقسۇ ھاكىمى قازىشاھ بەگ، ئۇچ ھاكىمى مىرزا كىچەك، كۆچا ھاكىمى ئەبدۇلقەھھار بەگ، كەلپىن ھاكىمى ھاجى بەگ، بۇلار، تۇغلۇق بەگلەر: باي ھاكىمى خانقۇلى بەگ، قازى مۇھەممەد زاكىر، خاجە شاكىر باشلىغ جەمئى چىرىك خاننىڭ ئارقاسىدىن بارىپ، «بەش بويىناق» دىگەن يەردە قىرغىز يەتتى، دۇجا بولدىلار. ئۇمەرائى قىرغىز مىسلى قويسارى بىي، قارا كۆجەك بىي، يول بولدى بىي، ئۇچقۇرمە بىي، جاكقان بىي ئاتات شادى ۋە غەيرى ھەم سەف قەتال راست قىلىپ، مۇلاھىزە ئالىپ جەڭ قىلدىلار. ئالتىنچى كۈنى ئۇچقۇرتقە بىي مولدارخان قولىدىن بۇزۇلۇپ ئالدى. گەشتە - يۈزىتە قىرقىز تۇتتى. قىلىچقە، ھاجىبەگ، قازى مۇھەممەد زاكىر، شاكىر بەگ، ئۇچلۇق خاجە مۇناق خاجە نەقى باشلىغ يۈز كىشىنى چوقىغە چىقىرىپ ئىدىلار، سالامەت چىقتى. قازىشاھبەگ، خانقولى بەگنى قىرقىز تۇتۇپ قويابەردى. ئەبدۇلقەھھار بەگ، كىچەك بەگ بىر تەرەپ بولدى.

ئەبدۇللاخاننىڭ بولۇرنى فەتھ قىلغانلارىنىڭ بەيانى

ئەبدۇللاخان ئەتەرەللاھۇ مەشيەدەھۇ كۆچا چىرىكىدىن باشىپ سۈكتى يەلى فەتھ بىلەر ئۇچۇن ئاتلاندى. ئەرسە بۇ

سەھەلدە تورەئى بولور شاھ بابىر ئىبنى شاھ قىزىل ئىدى. بو-
نور يۇرتىنىڭ تەسخىرى ئۈچۈن سارىغقولغە كەلدىلەر. خاننى سا-
رىغقول مىر ھەزارلارى مۇھەممەد يۇسۇف مىر ھەزار، زور قا-
سىم مىر ھەزار ئىستىقبال قىلىپ خانغە كورۇنۇش ئىتىپ قۇلا-
ۋۇز بولدى. پامىردىن ئوتۇپ سارىغ چىپان [غە] يەتتىلەر. مىر
ئەلى شاھ مەنسۇر ۋە خان ەمىر ھەزارلارى كورۇنۇش ىلىپ،
باشچى ۋە قولاۋۇز بولدىلار. ئۇقبەئى بولوردىن ئوتۇپ بولور
[غە] داخىل بولدىلار. شاھ بابىر دەررەئى مەھكەمگە مۇستەھكەم
بولۇپ، ئوغلى شاھ رەئىسنى پىشكەش بىسيار ۋە تارتىغ بىشۇمار
بىلە كورۇنۇشكە چىقاردى. خان بىھەد نەۋازىش قىلدىلار. شاھ با-
بىرنىڭ ئاتالىغى پىكالى ئاتالىغىنى نەۋۋەل ھەملەدە ئولتۇرۇپ ئىدىلار.
بولورنى شاھ بابىرغە ئەۋۋەلقى دەستۇرى بىلە بىرىپ، مەرھەمەت-
نى تازى قىلىپ، شاھ رەئىسغە ئىنايەت پادشاھانە قىلىپ يان‌دى-
لار. ئەكسەر بىلاد بەدەخشاننى دەۋر قىلىپ ياندىلار. ئاۋازەئى
ئەبدۇللاخان ئالەمغە پۇر كەلدى.

خان يەنە قىرقىزغە چېرىك ئاتلانۇر بولدى. سۇبھانقۇلى
بەگ مەنىئ قىلدى. خان يامان ئالىپ سۇبھانقۇلى بەگنى گۇناھ-
كار قىلدى. شەھباز بەگنى يولبارسخانغە ئاتالىق كاشقەر ھاكىمى
قىلدى. خان قىرقىزنى نارىن بويىدا چاپتىلار. بىرالىولدى بىي، قويسارى
بىي چىرىكنىڭ ئارقاسىدىن ئاقسايدا يەتتىلەر. خان غول يولبارس خان
بىلە شەھباز بەگ بىر ئەنغار بولدى. سەخت جەڭ بولدى ئىب-
راھىم سۇلتان بەسى دىلاۋەرلىغ ئىزھار قىلدى. ئەمما توزىگە
زىيان قىلدى. چېرىكدىن يانىپ، ئىبراھىم سۇلتان بىلە ئىسمائىل
خاننى، مىرزا ھەسەنبەگنى، مىرزا كەنانىنى ئىخراج قىلدىلار.

Altunoq

ئەبدۇللاخاننىڭ ئەندىجاننى ۋەيران قىلغانلىقى بەيانى

ئاندىن نەقل قىلىدۇركىم، خاننىڭ دۆلەتى بەركامال بولدى. ئەتىسى سىلاد ئەندىجان[غە] مەيىل بولدى. لەشكەرى قىيامەت ئەسەرى بە‑لە ئەندىجان[غە] بارىپ، ئەلئەيى ئەندىجاننى ئاھاتە قىلىپ تۈشتىلەر. مىرزا شاھمەد جۇۋالىس لەقەبى جالىبە‑ئاقسۇ ھاكىمى ئىدى، دەرۋازەئى خاكاننى كول دۈشمەنى ئالىپ، ئالغە چادىر تىكتىلەر. دەرۋازەئى مىرزانى شەھباز‑بەگ ھاكىمى كاشتەر ئەمىرنى ئۆمەرانى يولبارسخان ئىدى، بۈگۈرۈپ دەرۋازەسى ئاندى. ئەلئەيى ئەندىجانغە يىلان قىلدىلار. ئەبدۇللاخاننىڭ شۆھرەتى ئالەمغە مۇنتەشىر بولدى. ھەممە پادىشاھلار ئەندىشەمەند بولدىلار. دۆلەت بىلە يانىپ تەختگاھغە كەلدىلەر. بىر يىلدىن كېيىن ئەندىجانغە يەنە ئاتلاندىلار. يەنە ئەندىجاننى مۇھاسىرە قىلدىلار. ئەۋۋەل ئاتلاندا ئەندىجانغە بىسيار جەفا قىلىپ ئىدىلار. ئەندىجان خەلقى جەڭ قىلىپ، شەھەرگە بېرىشىن كەلتۈرمەدى، ئاتلانىپ ياندىلار.

مىرزاشاھ مەنسۇربەگنى ۋىلايەتخان خوتەنگە ھاكىم قىلىپ ئىدى. ئاندا كۇفران نېمەت قىلىپ، ئەبدۇللاخانغە بۇزۇلدى مۇكاتىبات ياندى. شاھ مەنسۇربەگ ئون ئىككى يىل ۋە بەتتە ئاي ئاتالىق خان بولۇپ ئىدى. بەھانە قىلىپ، «مەككە» دىب چىقىپ بەگنى ئۇزلەرى تۇرغۇزۇپ. مىرزا شاھمەدبەگنى، مىرزا ئەھمەدبەگنى دوست مۇھەممەد بەگنى، سارىغبەگنى، ئەنۋەر بەگنى، خاجە سەلىم مۇھەممەدنى، مەراققىنە شاھىنى قوشۇپ ئىخراج قىلدىلار. كوخانە

بىلى بىلە ئىبەردىلەر. يامان يول ئىكەن، فولادخاننىڭ ئىسمىنامى باندى. شاھ مەنسۇربەگ بىلە بەگلەر ئىخراج بولدى. مىرزا شەھباز بەگنى ھاكىمى ياركەند ۋە ئاتالىق قىلدىلار. ئەيىۋب بەگنى ئىشىك ئاغا قىلدىلار. فولادبەگنى كاشغەر ھاكىمى قىلدىلار. ساتىم بىبىنى ياڭى ھىساردىن سان قىرغىز بىلە ئالىپ كىلىپ، ئۇرنى (ياڭى ھىسار)غە قارا كۆجەك بىبىنى ھاكىم قىلىپ يېنىدىلار قارا كۆجەك بىبى ياڭى ھىساردىن قېچىپ كەتتى، قىرغىز جانغە قەسد قىلغان ئۈچۈن. ساتىم باشلىغ سان قىرغىز، نايمان، سىبغاق، قاقلى، تىت ۋە غەيرى ھەم بار ئىدى، ياركەند ۋە كاشغەردە، ئاقسۇ، خوتەنگە پاراكەندە بولۇپ ئولتۇردىلار. ساتىم بىبى ئىرەنمىش بەگدە ئىدى، قاراقچى ئەيىۋب بەگدە ئىدى. ساتىم باشلىغ قىرغىزغە قول قويدىلار. قاراقچى تۈنۈپ قاچىپ چىقتى. ئىدرىس بەگ شاھ مەھمۇد شاھ ئوغلى مۇتەللىب خاجە ئارقاسىدىن يۈردىلەر. قاراقچى بىچە يانىپ ئات سالىپ مۇتەللىب خاجە بىلە شاھ مەھمۇد شاھنى ئۆلتۈردى. شەھبازبەگ ئىشتىپ كىشى بۇيۇردى. كەينىدىن دەريا بويىدا يەتتىلەر. قاراقچى، ئەيىۋببەگنى قەتل قىلىپ دەدەر كەتتى. دولان خاجە ئەبدۇلباقىنى ھەم قەتل قىلدى. ئاللاياربى قاتىمە چەكمىندە ئىدى، ئاقساق ئاللايار ھەم قوشۇلۇپ قاچتى. ئارقاسىدىن شاھبازبەگنى، مىرئەبدۇللابەگنى باشلىغ [قىلىپ] جەمى بەگنى بۇيۇردىلار. بەگلەر ئارقاسىدىن قوغلاپ يەتتىلەر. قىرغىز ئات سالىپ، شاھبازبەگ تۈشۈپ قالدى. يەنە خەلق قاچىپ ئىدى. قىرغىز مىرئەبدۇللابەگنىڭ ئارغۇماقىنى ئالتۇن ئىگەرى بىلە ئالىپ دەدەر كەتتى. مىرزا شەھبازبەگ ئانە بىلە ھاكىم ئاتالىق ئىدى، ۋەپات بولدى. مۇھەممەت مۇئمىن سۇلتاننى ئاتالىق ۋە ھاكىم قىلدىلار. سۇلتان مەرد باتۇر ۋە شۇجائەت ئاساد، خۇشسەۋاد،

تىرسالىغە ھاسىل كاشقەر ۋەقا قىلمادى. باباقبەگ مەردى مەككار ئىدى. يولبارسخان: «تىنى بەگنى ھاكىم، نەقىبەگنى ئىشىك ئاغا قىلىمىلار» دېب خانغە ئىككى مەرتەبە ئەرزداشت قىلىپ ئىدارىپ ئىدى. باباقبەگ تىنى بەگدىن، تەكرىبەگ نەقىبەگدىن ۋەھمى بار ئىدي. «تىنىبەگ، نەقىبەگ مىريۇسۇف بەگكە خەت كىلىدۇر، بۇلار يولبارسخان بىلە بىرر» دېب خانغە ئادان بىلدۇرۇپ، يۇرتنى زىرۇ زەبەر قىلدى. خان تىنىبەگنى نەقىبەگ [نى] قەتل قىلىپ، ياغى بولدىلار. مىريۇسۇفبەگ بىر خەت بەردىلەر. مىريۇ-سۇفبەگنى ئەفۋى قىلدىلار. خانزادە خانىمنى قەتل ھوكۇم بولدى. ئاخۇندى موللا مۇھەممەد ئىمىن، زەھنى بەگلەر ئەيتتىلەركىم: «بۇ ئىشى بەسى بى ئورۇن» دېب. بەگلەر ئەيتتىلەر: «بىز ئەيتال-ماسمىز ئوزلەرى ئەيتۇرلەر» دېب. ئاخۇن يانىپ بىر ياندا شاھبەگ، بىر ياندا باباقبەگ، يۇكۇنۇپ ئەيتتىلەر: «ئەي پادىشاھىم، دۇنيا بىنا بولۇپ ئاجىزەنى مەستۇرەنى قەتل قىلغان ئەمەس» دېب. خان ئەيتتىلەر: «يا مېنى دەڭلەر. يا ئانى دەڭلەر» دېب. ئاخۇن باشلىغ ئۇلۇغ - كىچىك خانزادە خانىم بىلەن يول-باسخاننى پايقاباقدا سىغارۇكىبار چىقىپ قەتل قىلدىلار. قىيا-مەتى بولدى. ئاقسۇغە ـــ نۇرىددىنخانغە كىشى چاپتۇردىلار. نۇرىددىنخان تىز تۈند كېلىپ خانغە كورۇنۇش قىلدىلار. خاندىن بەش كۈن-دىن كېيىن تولەكبەگ ئاقسۇ، ئۇچ چېرىگى كېلىپ كۆرۈنۈش قىلدىلار. بۇ چېرىكىكە تەمام سەرۇپاي ئىنئام قىلدىلار. ئەربا-راي ئاتباق مەسلەھەت كوردىلەركىم، نۇرىددىنخان يۇقتۇرغۇن يول بىلە يۇردى. خان توبەنكى يول بىلە يۈردىلەر. ئىككى چېرىك كاشقەرغە يەتتىلەر. يولبارسخان ياخشى خان ئىدى. ئەمما [بەد] گۇمان ئىدى. خان بىلە نۇرىددىنخان يەتتىن كەلدىلەر، بەد گۇمانلىق

قىلىپ، سەككىزگە دېپ تائىغە چىقتى. ئۇلۇقخان، نۇرىدىدىن، مەنسۇر ۋە مۇزەففەر كاشغەر شەھىرىگە تۈشتىلەر. كاشغەر ۋە ياڭىھىسارنى يولبارسخاننىڭ ئورنىدا نۇرىدىدىنخاننى نەسىپ قىلىپ، ياركەند[گە] ياندىلار. بەسى ئادەمى خەلق بىرتەرەف بولدى. شاھىبەگنى ئوغلى ۋە ئىككى ئىنىسى بىلە يولبارسخان ئۆلتۈردى. نۇرىدىدىنخان، مىر يۇسۇفبەگ، مۇھەممەدلەتىپ باشلىغ بەسى ئادەم ئەلنى قەتل قىلدى. ئەبدۇللاخان مىرخەلىلبەگ، سەيفۇللابەگ، يامغۇرچىبەگ، مىرزا شاھبەگ، مىرخەلىلبەگنىڭ ئىككى ئوغلى بىلە شاھباقىبەگنى ئۈچ ئوغلى بىلە، مىرزا شىردەمى، نەۋرۇز دىۋاننى ئۆلتۈردى. ئەبدۇللاخان بىلە يولبارسخاننىڭ نىزائى ئول سەككىزگە ياردىلار. خۇدابەردىبەگ كەرىيە ھاكىمى ئىدى، سەككىزگە چاپتى، دېپ كىشى ئىبەردى. خان بەگلەرنى بىزىرۋدى. بەگلەر خوتەن[گە] بارىپ ئەبدۇللا سۇلتانغە كورۇنۇش قىلىپ، كەرىيەگە ئۆتتىلەر. سەككىز كەرىيە سالىپ تائىغە چىقتى. خانغە كىشى چاپتۇردىلار. «بۇ ياغى سەككىزگە ئىكەن» دېپ. خان يولبارسخانغە كىشى ئىبەردىپ، كەرىيەگە كەلدىلەر. يولبارسخان ھەم «بەتتە تالقانلىق» دىگەن يەردە جەڭ سەخت بولدى. تىنىبەگ، مىريۇسۇفبەگ، ئەلىشاھبەگ، سوفىخاجە باشلىغ تەمامى خەلق كەمايەنبەغى توقۇزشتىلاركىم، ئۈچ مەرتەبە سەنگە ئات سالدى. كېيىن تۇغ - بۇغى بىلە ئات سالدى. بۇ ئادەمى ئەل تۈشۈپ تۇختادىلار. رۇستەم بىرلە سەھراپ ئەگەر بولسەلەر ئىدى، بۇ بەگلەرنى پىسەند قىلۇر ئىدىلار. ئۇلۇقخان يۈز كورۇشتى. سوڭىدىكون يولبارسخان يۈز كورۇشتى.

ئەلقىسسە، شول سەفەردە يولبارسخاننىڭ خەلقىغە بەسى بىمەدەنلىك قىلدى ،نىزاع پەيدا بولدى. قوچقاربەگ ياراغلىق بولۇپ بىر تەرەف بولدى. خان ياركەند[گە] كەلدىلەر. ئەندىجانغە چىرىك

ئاتلانديلار. ئىككى خان بالەشكەر ئەنبۇخان كاشقەر[گە] باردىلار. ئۇردىدىنخان ئىستىقبال قىلدى. ئەمما، مەست شۇئۇر يوردى. ئۇردىدىنخان كىشىنى كوپ قەتل قىلغاچ ياش جۇۋانمەرگ بولدى. «سارىخ يازى» دىگەن مەۋزىئدا ئىكەن. ئالەم فانىدىن مەسزىسال جاۋىدانىغە مەيل قىلدى. ئوتتۇز بىر يىل ئومۇر كوردى. ئون سەككىز يىل ئاقسۇغە خان بولدى. بىر يىل كاشقەر[گە] خان بولدى. ۋەللاھۇ ئەئلەم.

ئىسمائىل خاننىڭ تەختكە ئولتۇرغانلارىنىڭ زىكرى

ئانداغ مەنقۇل دۇركىم، خاننىڭ خانلىقىدىن ئوتتۇز ئىككى يىل ئوتتى. يولبارسخاندىن خەبەر كەلدى. خان بەسىۋەھىم ۋە ھەراس قىلدى، ئىككى نىمەدىن: بىرى ئولكى، ھاشىمەئدەك، ئەلشاھبەگ دەك قازى مىركەلان، قازى مۇھەممەد رەھىم، تۈيچىبەگ، سولتان ئولىبەگ ھەمرا ئىدى؛ يەنەبىرى ئولكى، خان ئاخىر[قى] ۋەقتىغىچە خونرىزلىق قىلدى، ھېچكىمنى ئىئتىماد قىلالمادى. تولەكبەگ كاشقەر ھاكىمى ئىدى، فەۋت بولدى. قويسارى نىبنى ھاكىم قىلدىلار. يولبارسخان ئەندەك كىشى بىلە ئارتۇچ[قە] كەلدى، ئارتۇش خەلقى كورۇنۇش قىلىپ، دەرۋازە ئالدىغە ھەمراھ [بو- لۇپ] كەلدى. شەھەردە بىر نەچچە كىشىنى قىچقىردى، پات ياندى، ھېچيەردە تەۋەققۇف قىلمادى. «يولبارسخان ياندى» دىب خەبەرچى كەلدى، خان باۋەر قىلمادى. باباقبەگ ھەم ھىندۇستان [غە] بارۇرغە تەرغىب قىلدى. خان باباقبەگ يەنە ئىچكىلارى

AltunOq

بىلە مەككىگە نىيەت قىلىپ چىقتىلار. ھەزرەتى مەخدۇم زادە خا-
جەم قەدەمسەرسىرەھۇ قەشقەرگە ئاتسۇ [غە] باردىلار. ھەيدەر-
بەگ، شىردىلبەگ خوتەن بىلە ئاقسۇ [غە] باردىلار. خان ئوق-
يەتى مۆز (?) ئاغىلە چىقتىلار. پادىشاھى ھىندۇستان خاجە ئىسھاق
خاجەنى خانغە ئەلچى قىلىپ ئىبەرىپ ئىدى. خاجە راھبەر بو-
لۇپ دۆز (?) تاغدىن ئۆتتىلەر. بەرھەزار بالتى ئامانقۇلى خان ئىس-
تىقبال قىلىپ، خىزمەت قىلدىلار. بالتىنىڭ يەنە بىر ھاكىمى
شاھمۇرادخان ئول ھەم ئىستىقبال قىلىپ، خوب خىزمەتكارلىق
قىلدى. كەشمىر [گە] ئۆتتىلەر. ھاكىمى كەشمىر مۇبارىزخان خان
بىلە لاھۇر [غە] باردىلار. ساھىبسۇبەلاھۇر مۇھەممەد ئەمىن
خان خاننى مېھمان قىلىپ ئۆتكەردى. خان جەھانئاباد [غە]
باردىلار. پادىشاھ جەھان ئەۋرەنگ شاھ ئاتلىق جەئفەر خاننى
خاننىڭ ئىستىقبالىغە چىقاردى. جەئفەرخان راھبەر بولۇپ، خان-
نى پادىشاھغە مۇلاقات قىلدۇردى. ئىككى پادىشاھ يۈز كۆرۈشتى-
لەر. مەنسۇرخان راھبەر بولدى، پادىشاھ خاننى مەككىگە ئۆت-
كەردى. خان ھىندۇستان [غە] بارىپ باباقىنىڭ خەباشتىنى تۈپ-
دىلار. دەريايى شوردىن ئۆتۈپ، مەككەئى مۇئەززەمەگە مۇشەررەف
بولدىلار. خاننىڭ يۈزەن بەركەتلەرىدىن كۆپ كىشى ھاجى ئەل
ھەرەمەين بولۇپ ياندىلار. خان كەينە بىلە دەريادىن ئۆتۈپ،
ھىندۇستان [غە] كەلدىلەر. پادىشاھ خانغە ۋە كەمايەنبەغى مۇلا-
ھەزەت ۋە ئىنسانىيەت قىلدىلار. خان ھاجى ئەل ھەرەمەين بو-
لۇپ، ئاڭەمدىن سەپەر قىلدىلار.

ئەبدۇللاخان قازىلى، ھەمىيەتلىك، شۇجائەت ۋە بەخشەندە
دىلبەر خان ئىدى. تەمام موغۇلىيەگە ئوتتۇز ئىككى يىل خانلىق
قىلدى. ئاتمىش يەتتە يىل ئۆمۈر كۆردى. جەھان ئاباددا سەد
تۇن بولدى. ۋەللاھۇ ئەئلەم.

گۇۋنتار جۇلۇس بەھرەم شاھ يولبارسخان بەرتەخت ۋە قەتل يولبارسخان

ئەبدۇللاخان مەككەگە سەپەر قىلدىلار. خاننىڭ نەۋكەرلەرى يولبارسخاندىن ۋەھىم قىلىپ، ئاقسۇغە يىغىلدى. ئىسمائىلخان چالىشدىن ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر. ياركەند بەگلەرى، ئاقسۇ بەگلەرى يىغىلىپ خان كوتەردىلەر. ئىسمائىلخان نەۋۋەرە مەرقەدەم خاجەم قەددەسە سىررەھۇ ياركەند [گە] كەلدىلەر. يولبارسخان ئىلەرى كېلىپ خان بولدى. ئىسمائىلخان ئاقسۇغە ياندىلار، سوپى خاجە، خاجەم پادشاھ بىلە ئاقسۇ [غە] باردى. داۋۇد خاجە: «ئەلشاھ بەگ ئاغام» دىپ، تۇرۇپ قالدى. خان داۋۇد خاجەنى ئۆلتۈردى. مىرزا ئەلشاھ تاغدىن كەلدى. يولبارسخان بىر يىل خان بولدى. ... چاپىساق بىلە ئىتتىپاق قىلىپ، ئەركە باپان كورنەمەك خانى ئۆلتۈردى.

يولبارسخان ئوتتۇز ئىككى يىل كاشغەرگە خان بولدى. بىر يىل تەمام يۇرتغە خان بولدى. قىرق بىر يىل ئۆمۈر كوردى.

ئەلشاھ بەگنى يولبارسخاننىڭ كۆچى بىلە ئەۋەز بەگ ئۆلتۈردى. بۇ خەبەر ئاقسۇغە كەلدى. ئىسمائىلخان ھەزرەت خاجەم ئاقسۇ [غە] چېرىك كەلدىلەر. خوجىكىن يالداق تاغىنىڭ ئوغلى مۇللا زىيەتالەرىدە كەلدى. ئەۋەز بەگ ئاغاتى خاجەم ھۇ... چاغلار شەھەرگە كىرىپ مۇستەھكەم بولدىلار. خۇمدانىدا جەڭ بولدى. قاسىمبەگ يارالىق بولدى. قارغە [لىقغە] باردىلار. خان خاجەم بىر تەرەپىگە ھەيدەربەگ، بىر تەرەپىگە قاسىمبەگ، غە-

ياسىبەگ ۋە جەمشىد مىرزا خاجە ئاتلىق كىشى بىر تەرەپتىكە قال-
باپ، زور بىلە ئالدىلار. ياركەندتىن زىبا خاجە، توختە خاجە،
كاشتەرلىكتىن ماتەنبەگ، ئابدۇررەھمانبەگ، قىلىچبەگ كومەك
[كە] كېلىپ ئىكەن. قارغەلقنى ئالغان خەبەر ياركەندگە كەلدى.
سۇلتانلار بىلە (1) ئاتاق خاجەم، دوللا قارا خاجە كاشتەر
باردىلار. ياركەند خاجەلەرى بىلە غىياسبەگنى كاشقەرگە ئەۋەر-
دىلەر. يولبارسخاننىڭ ئوغلانلارىنى ئولتۇرۇپ، كاشقەر يۇرتى
[غە] كەلدى.

ئىسمائىلخاننىڭ تەختكە ئولتۇرغانلارىنىڭ زىكرى

ئەبدۇررەھىمخاننىڭ بەشىنچى ئوغلى — ئىسمائىلخان بەسى
ئادىل ۋە بەھادىر، باتۇر خان ئىدى، ئەمما سادە ئىدى. يول-
بارسخان قەلەندەر بەگ بىلە ئاباقبەگنى چېرىك ئەۋەردىلەر.
بەشيۈز كىشى ئاقيار بىلە كەلدى. ھەر ئىككى چېرىك خانى-
بىمجاي كورەي قاچتىلار. ئىسمائىلخاننىڭ چېرىكى ئولجىغە غەنى-
مەت ئالىپ، جابدۇغلۇق بولدىلار، كېلىپ تەخت ياركەندگە بەر-
قەرار بولدىلار. قويسارىنى كاشقەر ھاكىمى قىلىپ، ئوغلى كۆ-
چەكنى ئىنىسىنىڭ ئاغا قىلىپ ئەۋەردىلەر. قويسارى بىي، كۆچەك
ئىنىنىڭ ئاغا كاشقەر خەلقىغە زۇلم بىدار ئاغاز قىلدى. بابان
سۇلتان، كىچىك خانىم پادشاھ كاشقەردە ئىدىلار. قىرقىزنىڭ
بىدادلىقى خانىم پادشاھغە مەلۇم بولدى. ئىتتىفاق قىلىپ، كاش-
قەر بەگلەرى: مىسلى سۇزۇكبەگ، قاسىمبەگ، شەرىفبەگ، توپچى

(1) قوليازما نۇسخىدا «بىلەنىم» يېزىلىپ قالغان.

بەگ باشلىق كۈچەكبەگنى ئۇردادا تويچى بەگ ئۆلتۈردى. قويسارى بېيىنى بىگەرمە بەشچە كىشى بىلە ئۆلتۈردىلەر. ئىدرىس بەگ قاچتى، كىشى ئىبارىپ ئالىپ كەلدىلەر. كاشغەردە خان ھەزرەت خاجەم چېرىك باردىلار. قىپچاق بېگلەرى ئاباق جەگەل، خۇدا نەزەر، يولبولدى، چىغىر بىيلەرگە شەفەر بەگلەرى بىلە بىر بولۇپ چولۇق باغىشنى ئۆلتۈرۈپ ئىدى. خان ئاباق بېرەنى، جەگەلبەگنى، خۇدا نەزەر بەگنى، يولبولدى ياساۋۇلنى، چىغىر بەگنى چولۇق باغىشقە تۇتۇپ بەردىلەر. مىزۇك بەگ بىلە تويچى بەگنى، قاسىمبەگ بىلە شەرىفبەگنى تۇتۇپ ئىدىلار سۆزۈك بەگ بىلە تويچى بەگنى ئۆلتۈردىلەر. قاسىم بەگ، شەرىفبەگ باشلىق ئوزلەرنى تەفسى قىلىپ، شىردىلبەگنى كاشغەر ھاكىمى قىلىپ ياندىلار. باباقبەگ بەلخدىن كەلدى. يەنە ھاكىم قىلدىلار. ئاباقبەگنى، جەگەلبەگنى، خۇدا نەزەر، يولبولدىنى چولۇق باغىش قەتل قىلدى. قىپچاق باباخانغە باردى. ئىسرائىل خان كۈچا [غە] باردىلار. خان تۇرفانى تۈشتىلەر. مىرزا مەيندە بەگ، ئىندۇ بەگ، ئىدرىسبەگ، تەرخانبەگ، شىردىلبەگ باشلىق جەمئى ئۇمەرا خاننى تىندىلار. خان ھەم بارچەنىلىك ئەررىگە چېتىپ چالىش [قە] بارماي، يەنە يىل ئۆتۈپ، كەرىيەدىن خەبەر كەلدى: «جۆجكىن كەلدى» دېپ. خان كەرىيەدىن ئۆتۈپ، قايتۇدا جۆجكىن بىلە يۈز كۆرۈشتىلەر. جۆجكىنگە ئىنئام - ئېھسان قىلدىلار. جۆجكىن ھەم كېلىپ، ياركەندە جەھەننەمگە سېپىن قىلدى

ھەزرەت ئىسمائىل خان بەسى ئەدالەت شىئار، راست گۆفتار، نېكوكىردار، پەسەندىدە ئاسار كىشى ئىدىلار. ئاقسۇغە بىر يىل ۋە تۇرت ئاي، ياركەندگە تەخمىنەن ئون ئىككى يىل خان بولدىلار. ئەللىك ئالتە يىل ئۆمۈر كۆردىلەر. ئون يەتتە

بۇندا بارىپ، يىگىرمە بەش يىل يالداقنىڭ ئىچىدە بولدىلار. ئىسمائىل خان بەسى سادەدىل كىشى ئىدىلار. ئەۋۋەل ئەلتۇرەبەگ ھاكىم بولۇپ، ئىشنىڭ بۇزۇلدى. باباقبەگ، ھەيدەربەگ ھاكىم ھەم بولدىلار، خاننىڭ ئىشكى تۈزەلمەدى. خان ئۇلۇغلارنىڭ سۆزىگە ئۇنىماي، كىچىكلەرنىڭ سۆزىگە ئەمەل قىلدىلار. دۆلەت-لەرى ئاخىر بولدى. سۇلتان سەنجەرى مازى دىن سۆزدىلار: «ئاتىمىز بىلە پادىشاھلىق قىلدۇق، مۇنداق ۋەسىيەت مەسلەكەت ۋە تولا چىرىك بىلە تۈپچاك دەرماندە بولۇپ، باسرۇقى بولدى-كىمىز» دىب، سۇلتان سەنجەرى مازى ئەيدىلەر كىم: «مەدەنى خان ئۆلتى: ئۇلۇق ئىش [لار] نى كىچىكلەرگە بۇيرۇيدۇرمەن. كىچىك ئىشلارنى ئۇلۇغلارغە تاپشۇرۇپ قىلدىم. ئۇلۇق كارۇبار كى-چىكلەرنىڭ قولىدىن كەلمەدى. كىچىك كارۇبار [نى] ئۇلۇغلار قىلدىلار. ھەر ئىككىلا ئىش تەباھ بولدى» دىب.

ئىسمائىل خان كىچىكلەرنى — ئۇلۇق، ئۇلۇغلارنى — كى-چىك كۆرۈپ، دۆلەت ئاخىر بولدى. خان بەسى شەرىئەت مايىل بولدىلار. مەملەكەتدارلىقدىن غافىل بىر خەبەر يىراق - يېقىنغە يەتتى. ياشقۇ ئەبدۇررەشىدخاننى. مۇھەممەد ئىمىن خاننى، ئا-پاق خاجەنى ئالىپ كاشغەر، ئۇرەسمىگە كەلدى. بىر نەچچە كىشى بۇزۇلۇپ كەتدى. غىياسبەگ ھاكىم ئىدى. باباق سۇلتاننى چىقالى دىب، ئۇزى باشتۇخان قاشىغە باردى. باباق سۇلتانىم قەيزئابا-[قە] بارىپ، ئول كورنەمەكلەرنى تۇتتى. خانىم پادىشاھ سالامەت كەلدىلەر. باشتۇخان كاشغەرنى ئالىپ ياركەند [گە] كەلدى. خان ھەممە ئەلگە مولجەر بېرىپ، مۇستەھكەم بولدىلار. شۇبۇ ئەھلى-دە ئەمىرۇل ئۇمەرەخان مىرزا ھەيدەر دوغلات دولەتەردە شەر-يەتى شەئادەت نوش قىلىپ، باغى ئىردەۋس سارى پەرۋاز قىل-

دىلار، يەككە شەھىد بولدىلار. خان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇغە مۇنىس ۋە ھەمدەم قالمادى. خان ناچار، بىچارەۋار چىقتىلار. ھەزرەت خاجەم ھەم چىقتىلار. ئەلچىلىككە ئەيىۋبەگ ياساۋۇلنى چىقارىپدۇرلار. ئول ھەم خاننى بىمەدىل قىلىپ بىپاي قالدى. ئەركە بايانھەم بوزۇلدى. خان چىقتىلار.

گۇفتار مۇددەت خانىيەت سەئىد سۇلتان باباخاننىڭ بەئزى زىكرى

باباخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئەبدۇررەھىمخان نەۋۋەرە مەرقەدەھىنىڭ تورتىنچى ئوغلى ئەبدۇللاخان ئەبۇل مۇھەممەد خانغە ئىتتىفاق بىلە قامۇلنى بەردىلەر. مىرزاتولەك بەگنى ئاتالىق قىلىپ ئىبەردىلەر. باباخان مۇسۇلمان ۋە مۇتەرەييىن ئەھلى شەرئى ئىدى. ھەر كارۇبارنى شەرىئەت بىلە فەيسەل بىرۇر ئىدى. شەرىئەت مۇتەھەببەرەئى غۇرادىن ھەرھوكدى بولسە ھەرگىز كۆلنەت بولماس ئىدى. تولەكبەگنى چالىشقە ئۈچ بىيگى قىلدىلار. ئەبدۇلغەفۇربەگ [نى] قامۇلغە ھاكىم ۋە ئاتالىق قىلدىلار. خىتايغە چېرىك ئاتلاندىلار، غەزات قىلغالى، تەي مەراھىل ۋە مەنازىل قىلىپ سوكچى [غە] كەلدىلەر. سوكچى خەلقى باشىنى ئاياق قىلىپ، ئىستىقبال قىلدى. تۇتۇبە ۋە سىكىكەنى خاننىڭ ئاتىغە قىلدىلار. قامچى [غە] باردىلار. مەملىكەتى قامچىنى ھەم فەتھ قىلدىلار. غەنىمەت ۋە ئولجە بىسى ئالدىلار. قامچى ئەگەزەم بىلالادى چىمەن دىپ، تورەلەر قامچىدىن خانبالىققە چېرىك ئىبەرىپ، ئارقاسىدىن ئوزلەرى بارغۇنچە قامۇلدىن خەبەر كەل-

دى: «تۇرپاندىن لەشكەر كېلىپ، قامۇلنى قابادى» دېپ. بۇ خەـ
بەر ناخۇش كەلدىكى ياتاچە قامۇلغە ياندىلار. باباخان تەغمىرە
ھۆللاھۇ بىغۇفرانە قامۇل [غە] كەلدىلەر. تۇرپان چېرىكى قەلـ
ئەئنى قامۇلغە كىرىپ ئۆلتۈرۈپ ئىدىلار. قاچىپ تۇرپان [غە]
كەتتىلەر. ئەبۇل مۇھەممەدخان تۇرپاندا رەھمەتى ھەققە ۋاسىل
بولدىلار. باباخان قامۇلدىن تۇرپان [غە] كەلدىلەر. مەنسۇر بەگ،
ئەبدۇررەززاق بەگ باشلىغ جەمئ ئۇمەرا[1]. قازى خاجە باشلىغ
جەمئ ئەكابىرلار يىغىلىپ تۇرپانغە خان كۆتەردىلەر. ئەبۇل مۇـ
ھەممەدخاننىڭ نەتىشلارىنى مۇھەممەد مۆئمىن سۇلتاندىن يارـ
كەند [گە] ئىبەردىلەر. مەھدى سۇلتانغە چىغىتاي مايىل بولدى.
مىرزا مۇھەممەد ئىشىك ئاغا تاسۇرقاي خاجە سانسىز مۇھەممەد
ئەييۇب پەھلەۋاننى ئىخراج قىلىپ، ياركەند [گە] ئىبەردىلەر.
ئۇلۇغخان بولارنى تەربىيەت قىلدىلار. ئەبدۇررەھىمبەگنى ئىككـ
چىن ھاكىمى قىلدىلەر. ئەبدۇررەھىم بەگ بىلە ئىككچىن خەلقى
نىزائگەن بولۇپ، مىرزامۇساھىب، مىرزا ھاتەم، مولا فازىل بىـ
رىكىپ، ئىبراھىمخاننى ئىككچىنغە خان قىلدىلار. باباخان قامۇل
[غە] كەتتىلەر. تۇيغۇنبەگ، ھاجىبەگ، باباقبەگ باشلىغ تۇرپان
خەلقى ئىبراھىمخاننى تۇرپانغە خان قىلدىلار. «مۇھەممەد ئىمىن
خان يىچاندا قالىپدۇر» دېپ، مىرزا مۇساھىب بىلە باباتبەگنى
چېرىك بىيرۇدىلەر. تۇرپان چېرىكى بۇزۇلۇپ، مىرزا مۇساھىبنى
ئۆلتۈرۈپ، باشىنى قامۇلغە ـ خانغە ئىبارىپ، مۇھەممەد ئىمىنخاننى
ئالىپ تۇرپانغە كەلدىلەر. ئىسمائىل خان كومەككە تايشى قاشىغە
بارغان تۇرپان خەلقى ئىبراھىمخاننى ھۇجۇم ئام بىلە باباقخان
كەلمەسدە شەھىد قىلدىلار. مىرزا مۇھەممەد زەرىق، مىرزا نەۋـ
رۇز، دەۋلەت مۇھەممەد تۇغبېگى خان بىلە بىر تەرەپ بولدى.

باباخان تۇرپانغا يېگىرمە يىل خان بولدىلار. ئىلىنىڭ
ئۈچ يىل ئۆمۈر كۆردىلەر. باباخان نەۋۋەرە مەرھەمەتلىك ئۈچ
ئوغلى بار ئىدى: ئەۋۋەل ئەبدۇررەشىد سۇلتان، ئىككىنچىسى مۇ-
ھەممەد ئىمىن سۇلتان، ئۈچىنچىسى مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان
دېب. باباخان چالىشدا ئالەمدىن ئۆتتىلەر. ئەبدۇررەشىد سۇلتان
قامۇلدا ئىدى. ئالىپ كېلىپ خان كۆتەردىلەر. مۇھەممەد ئىمىن
سۇلتان چالىشدا ئىدى، چالىشغە مەئاش [نى] تۇرپاندىن تىلە-
دىلەر، مەئاش ئىبەرمەدىلەر. ئارادا نىزاع تۈشتى. مۇھەممەد ئى-
مىن سۇلتان لۈكچۈن [غە] كەلدى. جەڭ جىدەل نەتىجە مەر-
تەبە قىلدىلار. باشقىزغان، ئەبدۇررەشىدخان تۇرپانغە خان بولدى.

جۇلۇسى ئەبدۇررەشىدخان بەرتەخت ياركەند

مۇھەممەد ئىمىنخان، ئاقباشخان باشقىزخان قاشىدا ئىدىلەر.
تۇرپانغە كىشى ئىبارىپ، ئەبدۇررەشىدخانغە ئافاق خاجەمغە چىر-
رىك ئالىپ كەلدى. ياركەندگە ئەبدۇررەشىد خاننى نەسەب قىلىپ،
باشقىز ياندى. ياركەندگە ئۇۋەز بەگنى ھاكىم، قەلەندەر بەگنى
ئىشىك ئاغا قىلدىلار. كاشقەرغە سوپى سۇلتاننى قويۇپ، ئاقسۇغە
ئەركە سۇلتاننى قويدىلار. خوتەنگە خىزدا بەندە سۇلتاننى قويۇپ،
ئەبدۇلغەففۇر بەگنى ئاتالىق قىلدىلار.

كۈچۈك پەھلىۋانغە مۇھەممەد ئىمىن خاجە ياغى بولدىلار.
خان بارىپ كەربىەنى ئالدىلار. كۈچەك پەھلىۋاننى مۇھەممەد
شەرىف پەھلىۋان ئۆلتۈرۈپ، كەربىەنى بۇزۇپ بەردى، مۇھەممەد
ئىمىن خاجەنى ئۆلتۈردىلەر. مۇھەممەد شەرىف بەگ ئى... كىر-

تەردى، ئەمما، ئاتى تۇتۇپ كۆرەڭگەر بولدى، پارچە گوشت بو-
لۇپ ياتادۇر. كۈچەك بەگ شەھىد بولدى. مۇھەممەد شەرىفبەگ
پەھلەۋاننى كەربيە ھاكىمى قىلىپ ياندىلار. خاجە بىلە خان نىـ
زائىگىن بولۇپ، خاجەم تاغقە باردىلار. ئەۋەزبەگ ھەم خاننى
چاقتى. خاننى تاغقە ئالىپ چىقتى. ياركەندنى ئەۋەزبەگ بىلە
ئىسنەندىيار بەگكە تاپشۇردى. كاشقەرگە پولات-تۇزى بەگ ھاكىم
بولدى. قاراخاجە ئىشىك ئاغا بولدى. ئەۋەز بەگ بىلە ئىسنەنـ
دىيار بەگنى خان بىلە ئىچكەن ئانت تۇتۇپ، ئۆزلادى بىلە ئا-
چىز بولدى. ياركەندگە مىرزا مۇھەممەد شادىبەگنى ھاكىم قىلـ
دىلار. مىرزا تولەكبەگنى كاشقەر ھاكىمى قىلدىلار.

جۇلۇس مۇھەممەد ئەمىنخان ئىبنى باباخان

ئانداق نەقل قىلۇركىم، مۇھەممەد ئەمىن خان ئانداق ئىسـ
تىكى: «ئەۋۋەلى ئىسلام سەرنىگۇن بولدى، ئىلىم كۆر ئۆزۈقىدە
يەتتى» دىب. چىرىك ئاتلانىب كۈچا [غا] كەلدىلەر. كۈچا خەلقى
تەئئىت قىلىپ، ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر. ئاقسۇ خەلقى ئىستىقبال
قىلىپ نەھەرگە تۈشۈردىلەر. ياركەند كەلدىلەر. جەمئى ئەكابىر
ۋە ئۈمەرالار قۇرىلتاي قىلىپ خان كوتەردىلەر. مىرزا مۇھەممەد
شادىبەگ خىدمەت قىلدىكى — كۇففار نىگۇنسار بولۇپ، ئىسلام را-
ۋاج تاپتى. بىر نەچچە قالماقغە كوتول بەرگەن كىشىلەرنى
قەتل قىلدۇردى. خاجەلىك ئەتتىباقلارى بىلە پىشكەللىك يۈز-
لەنگەنلىكى كۆڭلىغە راۋاج بەرگەن. ئىسلامنى زەئىل قىلغاي دەب
لاد ساتىب ئالدى، بايان دۇ بىلىدىياندىلەر مىرزا بىلە بەگـ

نى شەھىد قىلدى. بۇ مۇھەممەد شادبەگ بەسى خۇشخۇي ۋە دىلاۋەر ۋە نىكۇسەھ كىشى ئىدىلار. پۇلاد شەيقاۋۇل ئاغدىن كەلدى. خاجەم ياقاغە چىقىپ تۇردىلار. مىرزا شاھمۇھەممەد بەگنى شەھىد قىلدى.

مۇھەممەد ئىمىن خان ياركەندگە كېلىپ بەرقەرار بولدى. مۇھەممەد ئىمىنخان خاجەمغە كەما يەنبەغى ئىتائەت قىلىپ، مۇرىدلىقنى بەجا كەلتۈردى. خۇدا بەندە سۇلتان ئاقسۇ تورەسى ئىدى. خاجەم مۇخالىفەت ئىزھار قىلىپ، خاجەم بىلە بىمر بولدى. ئاقسۇ ئۇزەسىگە چېرىك بارىپ، خۇدا بەندە سۇلتاننى ئالىپ قەتل قىلدىلار. ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتاننى ئىخراج قىلدى. خان خاجەمنىڭ ئىشىغە ئىئتىراز قىلدى. خاجەم ئىشتىپ ئەيرادالىپ ئاراغە نىزائ تۈشۈپ، «خان سەيلى» دېپ شەھەردىن چىقىپ يۈردى. خاجەم بەرھەمسەيىپ ئوغلىغە كىشى ئىبەردى. كىچىك خاجەم كاشقەردىن كېلىپ، ئوردانى ئالدىلار. خان قارغەلىقدىن قۇلاغان كەلدى. خاجەم سۇ ياقىسىغە تۈشتىلەر. مىرزا سارىق بۇزۇلدى، دارجا تورە بۇزۇلدى. بۇلارنى ئالىپ تۇتتى، قىرغىن بولدى. خان نامۇس قىلىپ قاچمادى. خۇدا بەردى بەگنى ئاتىپ ئۆلتۈردى.

مۇھەممەت ئىمىن خان بەسى شۇجائەتلىك، دىلاۋەر خان ئىدى. «پىرىم پىرغە مۇخالىفەت يامان» دېپ، گوياكى قەزاغە رىزا بەردى. خاننى جارۇب شەھىد قىلدى. خاجەم ئوغلىنى خان كوتەرىپ «يەھياخان» دېپ خۇتبە ئوقىدى. باباخان نەۋرە مەرقەدەھۇ خاجەمغە خىزمەتكارلىق كەمايەنبەغى قىلىپ، خاجەمغە قىز بېرىپ داماد قىلدى، ئارىق نىياز قىلدى، ئاندىغ خىزمەت بەجا كەلتۈردى.

مۇھەممەد ئىمىن خان شەھىد بولۇپ، بىر يېرىم يىلدىن كېيىن ئۇلۇق خاجەم ۋەپات بولدىلار. خاجەمدىن سەككىز ئاي كېيىن كىچىك خاجەمنى قالماق ئۆلتۈردى. خاندىن كېيىن، ئىككى خاجەم ئىككى يىل ۋە ئىككى ئاي جەھەندارلىق قىلدىلار. خانىم ئوغلى پادىشاھ خاجە بىلە مەملىكەتكە مۇتەسەررىپ بولدىلار. ئاللايار بەگ ھاكىم ئىدى، قاچىپ چىقتى. كەيندىن بەگلەر بارىپ ئەجەپ ئاسان تۇتۇپ كەلدىلەر. ئاللايار بەگنى ئېپكىن ئاتتىلار تۇتتى. ھەر قايسى بەگ قارا يانجۇق دېپ ساقلىغان قارا يانجۇقى خۇرۇج قىلىپ، خاننى تۇتۇپ، بەگلەر بىر ئۆيگە قىزغاداپ قالدىلار. ئەركە ۋەنا جەمشىد كۆپ كىشى ئۆلدى. بەگلەر خاننى ئىتتىپاق قىلىپ ئۆلتۈردىلەر. خانىم بەسى زالىم ۋە جاللاد ئىدى، ئەممەسىنى ۋە خالەسىنى قەتل قىلدى. ئاقباشخاننىڭ خەبەرى كەلدى. پادىشاھ خاجەنى ئالىپ، تىنى بەگ قەيدى بەگ سارىق كاشتەر [گە] كەتتىلەر. يۈسۈپ ياسازۇل كېلىپ ئىدى، ئانى تۇرت كۈندىن كېيىن دىۋانەلەر ئۆلتۈردى. ئاقباشخان يېقىن يەتتىلەر. مىرزا ئەلمشاھ كىشى ئىبەرىپ، ياركەندە بار كىشىنى خانغە سىپارىش قىلدىلار. ئەلمشاھبەگ شەھەرنى زەبت قىلىپ تۇردىلار.

جۇلۇس مۇھەممەد مۇئمىن ئاقباشخان

ئاقباشخان ھەزرەت باباخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى [ئىدى]. تۇرپان بەگلەرى، ياركەند بەگلەرى يىغىلىپ، ئابائى كىراملارىنىڭ تۈزۈندا خان كۆتەردىلەر. كاشتەرغە چىرىك ئاتلاندىلار.

ئارزۇ مۇھەممەد بەگ باشلىغ قىپچاقلار خانغە كەلدى، يىگى ھە-
سارنى زوردا ئالىپ، خۇدا بەردى ياساۋۇل بىلە قاسىم خاجەنى
قەتل قىلدىلار. ئاندىن كاشقەر [گە] باردىلار دەريايى ئەشكەر
بىلە. تىنى بەگ. سارىقبەگ قاچىپ چىقتىلار. كاشقەرنى ھەم
ئالدىلار. خاجە مەقسۇد خاجەنى، مۇبارەكشاھبەگنى يۇرتقە بەر-
دىلەر. كاشقەر يۇرتى كىشەڭ سالىپ ئۇلتۇردىلەر. بىر قىرقىز
تىنى بەگ بىلە سارىقبەگنى تۇتۇپ كەلدى. تىنى بەگنى ئاتىلا-
ييار يىگىنىڭ ئوغلانلەرىغە بەردىلەر، ئۇلار ئۇلتۇردى. سارىقبەگ-
نى يۇرتقە بەردىلەر، يۇرت خەلقى قەتل قىلدى. ئاخوند موللا-
نەزلۇللا ھاكىمى ياركەند بولدى. ئەلمبەگنى مىراب قىلدىلەر.
خاننىڭ دەۋلەتىغە بو ئىككى ئىش زىيان قىلدى. سۇلتان ئەھمەد
سۇلتان كاشقەر خانى ئىدى. ئارزۇ مۇھەممەد بەگ ئاتالىق ئى-
دى. كاشقەردە قىرقىز سۇلتانىنى تۇتۇپ، كوپ تورپان كىشىسىنى
قەتل قىلدى. تورپان بەگلەرى كاشقەرگە چىرىك بارۇرنى مەئ-
قۇل كۆردىلەر. خاننى ئالىپ ئاتلاندىلار. چوڭ باغىش [قە] كې-
لىپ سەرۋيا كىيىپ، ئىلتىفات كورۇپ، بەنە مۇخالىفەت قىلىپ
قىپچاققە بۇزۇلدى. ئەلمبەگنىڭ ئىچىدە كوپ مۇخالىفەت بار ئى-
دى، بۇزۇلدى، قىرقىز خاننى ئالدى. ميرزا ئەلمشاھبەگ ئاقسۇ-
مەزارىغە كىرىپ، قىرقىز بىلە مەسلەھەت قىلىپ، سالامنى كەلدى-
لەر. قىرقىز كاشقەر خەلقى [نى]، ياركەند شەھرىگە كىرىپ خا-
سۇتامنى نالان قىرىپ ئالدى. ئارزۇ مۇھەممەد بەگ، سۇلتان
ئەھمەد سۇلتاننى خان قىلىپ، تۈزى ھاكىم بولدى. ئاقبەگ
ياركەندىن چىرىككە كەلگەن ئادەمى خەلق بىلە ئىتتىفاق قىلىپ،
ميرزا ئەلمشاھبەگ باشلىغ ياركەند بەگلەرىنىڭ ئاتلارى بىلە
قىرغىزلارغە كىشى ئىبەردىلەر. بو خەبەرنى بېتتى، ئەرسە قىرغىزلارى

چوقۇلا قاشقە باشلىغ قالپاق چىرىكى، ئاقسۇ باشلىغ ئاقسۇ چىرىكى، ئەۋەز بەگ باشلىق كۇچا چىرىكى يەنە كەلدىلەر. قىرقىز بەدەر كەتتى. ياركەندگە مۇراد بەگ ھاكىم بولدى. مىرزا ئەلمشاھبەگ ئىشىك ئاغا بولدى. فۇلاد بەگ كاشغەر ھاكىمى، مىرزا عازىبەگ خوتەن ھاكىمى بولدىلار. ئاقبەگ بەئزى مۇخالىفلەرنى يۇرتىدىن پاك قىلغالى ئىھتىمال قىلىپ، يەنە قىرقىزنى مۇخالىفلەر نەگى ئالىپ كەلدىلەر. قىرقىزنىڭ ئۆزەسى كاشغەرگە چىرىك ياردىلار. ئاقبەگ چىرىكدىن ياركەند [گە] كەلەدى، ئاقسۇ [غە] ياندى. چوقالا قاشقە باشلىغ قالپاق چىرىكى چىقىپ يۈردى. بەئزى كە-شى قالپاق بىلە چىقار بولدى. مىرزا ئەلمشاھبەگ ھەمدەن ۋە ساتادەت بىلە توختادىلار. بىسيار كىشىگە مۇشكۈللەر ئاسان بول-دى. ئارزۇ مۇھەممەد بەگ كاشغەر [گە] باردى. بىنە قىرقىز-نىڭ ئەزىيمات ۋە ئۇلۇغلارى ياركەنددە ئىدىلار. مىسال يولبولدى بەگ، قوشقۇلاقبەگ، خاجەمىيار بەگ، سارتىبەگ، قۇربىنايبەگ، جارۇبەگ، مۇھەممەد يەبداۋۇل، باي كۇجەك ياساۋۇل. ھەزرەت ئەزىزەت ئالەھى ھەزرەت خاجەم پادشاھ دامە دەۋلەتەغە شۇجا-ئەت شىئار مىرزا ئەلمشاھبەگ باشلىغ جەمى ياركەند بەگلەرى-نىڭ ۋە يۇرت خەلقىنىڭ مۇرىد - مۇخلىسلىقلارى ۋە قىرقىز بىلە بەئزى مۇخالىفنىڭ قەسد قىلغانى ھەزرەت ئەزىزلەر كەرا-مەت بىلە مىرزا ئەلمشاھبەگ تەدبىر ۋە ھىممەت قىلىپ ۋە قىر-قىزنىڭ خارۇ زەلىل بولغانىنى زۇبدەئى ئەۋلاد ھەزرەتى سەييد ئالەم ۋە سىراج سەبت مەخدۇم ئەئزەم ھەزرەت خاجەم ۋىلايەت-لەرى تەشرىف كەلتۇردىلەر. شىمەئى بۇ ۋاقىئە ئاڭلاتىق ئىبرۇرگەم، قىرقىز بەگلەرىنىڭ دىماغىغە كىبر ۋە نەفسى جايىگىر بولدى، بەئزى مۇفەتتىنىن ئوغرا قىلدى. بۇ مۇنكىرلار ھەزرەت خاجەم

پادىشاھنى قولغا ئېلىپ، يۇرتقا مۇتەسەررۇف بولغاي. مىرزا ئەلمىشاھبەگ باش بولۇپ، مەزكۇر بولغان بەگلەرنى تۇتۇپ مەھبۇس قىلدىلار. قىرغىز يۇرتى ئىشىمخاننى خان كۆتەرىپ ئىدىلار. ئىشىمخان ئاجراتىپ قويدى. تەمام قىرغىز ۋە كاشغەر خەلقى مۇناپىق بولۇپ، ھەزرەت ئەزىزلەر بىلە مىرزا ئەلمىشاھ باشلىغ ئۇلۇغلارنى ئۆلتۈرۈپ، كىچىكلەرنى ۋە مەزلۇم بىچارەلەرنى ئەسىر ۋە بۇردە قالغۇدەك بولدى. مىرزا ئەلمىشاھبەگنىڭ كۆڭلىگە ھەزرەت مۇبدائى فەيياز سالدى. بىر كۆكمى ئايەتنى كەرىمەئى: «ئۇقتۇلۇل مۇشرىكىنە ھەيسۇ ۋەجەدتۇمۇھۇم» ئاساس غەزات بەرپا بولغاي. تا زاكى، مۇسۇلمانلار بىخىتاب مۇسىلمانى: «ۋەلا تەھسەبەننەللەزىنە قۇتىلۇ فى سەبىلىللاھى ئەمۋاتەن بەل ئەھيائۇن ۋەلاكىن لاتەشئۇرۇن» مۇشەررەف بولغايلار. «نەۋەككەل بىزاتىن غەنىيىن ئەلەل ئىتلاق» قىلىپ، «قالەللاھۇ تەئالا يەتەۋەككەلىل مۇئمىنۇنە» ۋە مۇسۇلمانلار بۇ ھەدىس نەبەۋىنىڭ مەزمۇنىكى: «قالەن نەبىيۇ ئەلەيھىسسالام ۋەلەقامۇ ئەھەدەكۇم قىسسەفىي خەيرۇن مىن سەلاتىھى سىتتىنە سەنەتەن» كەمەرى ھىممەتنى بەلگە مەھكەم باغلاپ، زۇمرەئى: «ۋەللەزىنە مەئەھۇ ئەشىددائۇ ئەلەل كۇففارى رۇھەمائۇ بەينەھۇم» بولدىلار. ئەلھەمدۇلىللاھ تەڭرى تائالانىڭ ئىنايەتى بىلە ۋە پىرى باكەمالنىڭ ئىمدادى بىلە ياركەند شەھرى ۋەزىنە ۋە شەرىق، ئۇلۇق ۋە كىچىك مۇسۇلمانلارنى خەلاس قىلدىلار.

تەفسىلى بۇ كەلام بىسەرەنجام ئۇلدۇركىم، ئارزۇ مۇھەممەد بەگ باشلىغ جەمئى قىپچاق، قۇشچى، نايمان، تىۋەلاس: كىچىك ۋە چوڭ باغىش جەمئى كاشغەر ۋە ياغى ھىسار خەلقى بانەشكەرى ئەنبۇھ يەتتە مەرتەبە كەلدىلەر. مىرزا ئەلمىشاھبەگ

شۇنداق ھازىر ۋە ۋاقىف بولدىلار كىم، دولجەردىن - مولجەرگە يەتتىلەر، پىشەپەر ئورالماي بەگ ئۆزلەرى پايقاباق دەرۋازىسىغە خىمە ۋە خىرگاھ تىكىپ، ھەر دەرۋازەغە ئەتقەدلىك كىشى قويە-دىلار. قارا يانچۇق دىلاۋەر يىگىتلەر ساقلاپ، ھەر كۈنى كىشى قارماپ، باش ئالىپ كەلدىلەر، جارۇبەگ قەتل تاپتى.

شەمەئى بەگنىڭ ھەسەبى نەسەبلەرىنىڭ زىكرى

مىرزا ئەلىمشاھ بەگ شۇجائەت ئاسار ۋە ئەدالەت شىئار ۋە نىكۇ كىردار، ساھىب ۋىقار، خۇشخۇي ۋە سەنجىدە كوي، مۇھراب مۇنىش. ھاتەم بەخشىش يىگىت [بولغالمغى] ئوچۇن، مەملەكەت ئارا بار [چە] كىشىنىڭ كوڭلىنى ئالدىلار. ئۇلۇسنىڭ بارچەسىغە مەئلۇمكى، ئەمىر ھەيدەر دۇغلات نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ-نىڭ فەرزەند دىلبەندلەرى ھەيدەر بەگ نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ مەرد مۇبارىز ۋە دىلاۋەر، باۋىقاردۇر. بەينۇ نەھەم. خۇشخۇي ۋە سەخى ۋە پاكباز ۋە نەماز گۇزار ئىدىلار. بەگ ئەلەيھىررەھمە خەمسەئى ھەزرەت شەيخ نىزامى ۋە خەمسەئى خاجە خۇسرەۋغە ۋە شەھنامەغە ۋە تۈركى خەمسەغە. سەيىر ئەمىر جەمالىدىن ۋە سەيىر مەۋلەۋى دەئىمغە ھىچ شۇبھە قالماي تۇرۇپ ئىدىلار. كىشى مەئنى ئەيتۇرغە ئېھتىياجلارى يوق ئىدى. ھەرگىز كىشىلە-رىنىڭ سەۋادلارى يوق ئەمەس ئىدى. شەمسەئى بەيان تاپىپ ئىدى، بەگ شەئىد بولدىلار، ئەلمىك ئاللە ياشىدا ئىدىلار. مىرزا تولەك بەگ دىلاۋەر، بەھادىر ئىدىلار. چالىشدا شەھادەت شەر-بەتىنى ئىچتىلار. مىرزا تولەك بەگ مىرزا ساتقىن بەگنىڭ ئوغلى

مۇھەممەد خان قەددەسە سىررەھۇنىڭ ئۇمەرالارىدىن مىرزا سات‍-
قىن بەگ شەربەتى شەھادەت ئىچتىلار. ئەرسە، يەتتە ئوغلى بار
ئىدى، ھەر قايىسى ئەلى زەمان ۋە پەھل رۇمان، ئەلەلخۇسۇس
مىرزا تولەكبەگ ساتقىن بەگ پەشت - بەپەشت ئەمىر خۇدايە‍-
داد ئەمىر بۇلايجىغە يەتەدۇر. بۇ يۇرتلارنىڭ قەدىم بېگى
ئىدۇر.

«تارىخ رەشىدى» دا مىرزا ھەيدەر قىرقىزنى شىر پىشەئى
مۇغۇلىستان ئىمىشدۇر. قىرقىز چىرىكى، كاشغەر، يېڭى ھىسار
چىرىكى ياركەند تاغىنىڭ چىرىكى شەھەرنى بىرلىك قابادى، بەلكى
يەتتە مەرتەبە كەلدىلەر. مىرزا ئەلمشاھ بەگ تەدبىر ۋە كىيكەش
بىلە ساتىمش ۋە بەخشىش بىلە ھىممەت كەمەرىن بېلىگە باغ‍-
لاپ، مۇنداق مۇھىملىك دۇشمەندىن مۇسۇلمانلارنى سالامەت ۋە
سالىم ئېتىپ ئالدىلار. مۇسۇلمانلارغە بۇ قىلغان ياخشىلىقلارىنىڭ
ئەجرىنى ھەق سۇبھانەھۇ ۋە تەئالا بۇ دۇنيادا ئۇمر دەراز ۋە
دەۋلەتى باكەمال بەرگەي، ئاخىر دەملەرىدە ئىمان مۇھەممەدى
سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمە ئەتا قىلىپ، بېھىشت ئەنبەر
سىرىشت نەسىب قىلغاي!

ئامىن، رەببىل ئالەمىن.

بۇ كىتابنى رازى سەھشەنبە كۈنى تەمام بولدى. رەقەم مولا عمر
سالىھ كاشغەرى.

لۇغەت

ئا

ئارازىل — پەس

ئازمۇدە — سىناق

ئاسۇدە — دەم ئالغان

ئالىمى — بىر ئالىم

ئە

ئەئيان — تونۇلغان

ئەرجۇمەند — ئەزىز، ھۆرمەتلىك

ئەرشەد — قابىل

ئەزا — ھازا.

ئەزمەت — ئۇلۇغلۇق

ئەسقىيا — سۈزۈك

ئەشراف — شەرەپلىك كىشىلەر، ئېتىبارلىق كىشىلەر، ئۇلۇغلار.

ئەشھەل — كوك

ئەفئال — پەيل - ھەركەتلەر، قىلىقلار.

ئەقىم — تۇغماس

ئەكابىر — چوڭلار

ئەمەك — تاغا

ئەمزادە — تاغىنىڭ بالىسى

ئەممە ۋە خالە — ھەممە ۋە تاغىلار.

ئەنبۇھ — تالاي، سانسىز.

ئەنگىز — قوزغىتىش، تۇرغۇزۇش.

ئەھكام ۋە ئەركانى مۇسۇلمانلىق — مۇسۇلمانلىقنىڭ قائىدە - قانۇنلىرى.

ئەۋباش — لۈكچەك.

ب

بارەلەرىدە — توغرىسىدا

بارەندە — يامغۇرغا سەۋەپ

بارھا — نوۋەتلەر، قېتىملار.

بالا — ئېگىز

بالەشكەرى پەراۋان — بېتەرلىك ئەسكەر بىلەن

باۋەر — ئىشەنچ.

بەيەكبارەگى — بىر يوللا

بەتەۋەررىخود — ئۆز ھالىغا

بەخشەندە — بەرگۈچى

بەرەھنە — يالىڭاچ

بەرخوردار — مېۋە يېمەك

بەسەد ھىلە — يۈز ھىلە بىلەن

بەستە ۋە شكەستە — توختىغان، سۇنغان.

بەسى — كوپ، بەك.

بەلچى — كەمەر، بەلۋاغ.

بۇزرۇنغار — ئوڭ قول

بۇزرۇگ مەنەش — ئۇلۇغزاردەم

بىدىن — دىنسىز

بىسىمىل — بوغۇزلاش

بىسۇكۇن — ھەيۋەتسىز

بى شەۋھەر — ئەرسىز

بەمۇجەررەدى — يالڭاچ، يالغۇز، ئازات، يەككە، بويتاق.

بى نەزىر — ئوخشاش ئەمەس

بەنەزىر — ئوخشاش

بىنت — قىز، قىز بالا، قىزچاق

بى ئىنتىقال — بوتكەلمەس

بىيەكبار — بىر يولى

پ

پاك دامەن — ئىپپەتلىك، نومۇسچان.

پەرتەۋى — نۇرى، شولىسى.

پۇرتەلبىس — ھىيلە بىلەن تولغان

پۇسەندىدە — لايىق كۆرۈلگەندەك

پۇشتە — دوك

پۇشىدە — ياپماق

پىرى باكەمال — ۋايىغا يەتكەن پىر

پىش — ئالدى

ت

تازىك — تاجىك

تالىبىلئىلىم — ئىلىم ئىزدىگۈچى

تەئاممەزەم — قۇسۇش

تەئزىپ — ئازاپلاش

تەئۇىز — كوز تېگىش

تەبلى جەڭ — جەڭ ناغرىسى

تەبىئەت — خارەكتىر، خۇلق.

تەجەسسۇس — ئاختۇرۇش

تەدارۈك — چارە

تەر — تەرسا

تەربىيەتى كۆل — پۈتۈنلەي تەربىيىلەنگەن

تەنەررۇج — تاماشا

تەقدىر — تاپشۇرۇش

تەقرىبەن — يېقىندا

تەناۋۇل — يېيىش

تەۋاچى — جارچى

تەۋەججۇھ — يۈزلىنىش

تەھەۋۋۇر — غەزەپ ۋە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىش،

تەي — كەزمەك

تۇججار — تىجارەتچى، سودىگەر.

تىرى باران — ئوق يامغۇرى

تىفل — كىچىك بالا

ج

جالاخان — خەۋەرلىشىش تۇبى

جامىئۇلقۇرئان — قۇرئاننى يىغقۇچى

جانەشىن — ئورنىدا ئولتۇرغۇچى

جاۋدان — مەڭگۈلۈك ساراي، ئورۇزنىا

جەددە — چوڭ ئانا، بوۋا.

جەلۋە — ئەزىز، ئۇلۇق خىزدا

جەزبە — تارتىش

جەللادەت — باتۇرلۇق

جۇببە — شەيخلەر كىيىدىغان مەخسۇس تون

جۇملە تەنبۇلۇك — دۆلەتنىڭ ئىدارىسى باشقۇرۇش ...

جۇنبىش — مىدىرلاش، قوزغىلىش.

Altun0q

چ

چاله — پيقتسا

چه — نىمه

چەهاروۇم — توتىنچى

چۇنانكىم — ئاندىغكى.

خ

خاب خۇش — ئاتلىق ئۇيقۇ

خىمه — چىمدىر ـ بارگاھ.

خانى خانان — خانلارنىڭ خانى

خانى موغۇل — موغۇل خانى

خەرگاھ — چىمدىر

خەيرباد — ياخشى بولغاي، خوشلىشىش.

خىزمەتى پىسەندىدە — كوڭلىگە ياققۇدەك خىزمەت

خىسال — ياخشى خىسلەتلەك

خشاۋەند — تۇققان

خۇرۇج — تارشى باش كوتىرىش

خۇشك — قۇرۇق

خۇك — تۇڭغۇز

خۇنرېز — قان توككۇچى

خۇنى خىنزىر — جوشقىنىڭ قېنى.

د

دارخان — ياساقتىن ئازات

دامادى — كۆيوغلى

دەرە — دەرا، جىلغا.

دەردىسەر — باش ئاغرىقى

دەرماندا — ئاجىز

دەغا — مىكىر - ھىيلە.

دەلىر — يۈرەكلىك

دۇختەر — قىز

دۇر - دەراز — يىراق، ئۇزۇن.

دۇۋۋۇم — ئىككىنچى

دىققەت — كۆڭۈل بۆلۈش، كۆڭۈل قويۇش.

دىگەر — ئۆزگە، باشقا، يەنە.

دىلاۋەر — يۈرەكلىك، باتۇر، قەھرىمان.

دىنار — تەڭگە، تىللا.

ر

راھشۇناس — يول بىلىدىغان

رەسەدخانە — ئوبسېرۋاتورىيە.

رەفىق — ھەمرا

رەنجۇر — كېسەل

ز

زەئىپە — ئايال

زەبت — قولغا ئېلىش، ئىشغال قىلىش، ئىگەللەش.

زەبتى ئەمۋال — ماللارنى ئىگەللەش.

زەلىل — خار

زۇبدە — خىل، ئەڭ ياخشى، تاللانغان.

زۇننۇرەيىن — ئىككى نۇرنىڭ ئىگىسى

زۇھۇر — ئاشكارا بولماق

زىبا مەنزەر — كۆرۈنۈشى گۈزەل.

زىندە گانلىغ — تىرىكلىك

س

سادات — ياشانغانلار

سەبەدىن — كىچىكلىكىدىن.

سەپەھسالار — لەشكەر باشلىغى

سەخت — قاتتىق

سەرزەنش — ئەيىپلەش

سەرنىگۈن — بېشى تۆۋەن

سەرور — خۇشاللىق

سەرىغ شەمن — سېرىق چاچ

سەف شىكەن — سەپنى بۇزۇدىغان، سەپنى بوسىدىغان.

سەنەد — يۆلەنچۈك

سەئيى — تىرىشچانلىق.

سۇتۇس سەمانىن — سەكسەن كىشىنىڭ بازىرى

سۇلەھايى كاشقەر — قەشقەر ياخشىلىرى

سۇلبى — تاغىقى، ۋۇجۇدى.

سۇۋۇۋم — ئۈچىنچى.

سىددىقى ئەكبەر — چوڭ تەستىق قىلغۇچى.

سىككە — مېتال پۇل

سىلۇ — سۇلۇ، چىرايلىق.

سىياسەتى بەلىغ — يەتكۈدەك

سىيۇرغال — ھەدىيە.

ش

شەھادەت — شېھىتلىك

شايىئ — يېيىلمىش

شەرىق — ئۇلۇغ

شەبخۇن — قانلىق كېچە، كېچىلىك جەڭ.

شەھلا چەشم — كوك كوز

شەھنە — دورغا، ساقچى.

شۇجائى — باتۇر

شۇمچە — شۇنچە

شىمشەر — يېقىلمىق شەمشىر.

غ

غارەت — تالان - تاراج قىلمىش.

غەددار — ئالدامچى

غۇما — كىنىزەك ياكى كىيىن ئالغان خوتۇن.

ف

فاجىر — بۇزۇق

فەترات — هادىسە

فەرامۇش — ئۇنتۇش

فەراۋان — كوپ مال

فەرەھ — خوشلۇق

فەرراش — بىسات يايغۇچى

فەزائى ئاسمانى — تەقدىر

فەۋت — يوقىلمىش، ئۆلۈش.

فىرۇز بەخت — بەختى غالىپ

فىسقى فۇجۇر — بۇزۇقچىلىق

ق

قارا خاجە ئەئزەم بىلادى خىتاي — خىتاي شەھەرلىرى
ندىن جوكى قاراخوجە

قابىز — جان ئالغۇچى

قاهىر — قەھر، غەزەپ.

قەدار — قاچماق

قەدىمۇلئەييام — قەدىم كۈنلەر

قەرن — دەۋر، ئەسىر.

قەريە — قىشلاق

قەۋل — سۆز

قەۋمى گۈمراھ — يولدىن ئازغان قەۋم.

قوما — ئاتىسىنىڭ كىچىك خوتۇنى

گ

گەرد — چاڭ - توزاڭ.

گۆينده — قاماق

گۆردىن — پاسكىنا

گۆشە — بۆلۈك.

گۇفتار — سۆزلەش، سۆز، سۆھبەت.

گىران — ئېغىر

گىريان — يىغلاش

ك

كار - بار — ئىش

كەسىي مىزايىل — ياخشى ئەخلاق بىلەن

كەلام — سۆز

كەنايە بەغى — گەپ - سۆز؛ توز - ئۆزلۈگىدىن، ھەمە. ئالاق ھالدا.

كۆت — قىرغان، قەلئە.

AltunOq

كۆچ — خوتۇنى

كولباكى ئىسلام — ئىسلام قوۋغۇرغى

كۈنجىيە — خىلۋەت، بۇرجەك.

كىشكىناي — سوراپ، سۈرۈشتۈرۈپ.

كىشۋەر كۈشايلىق — پەتھە قىلغۇچى

ل

لەئل — يۈزمىلك

م

ماتەم زەدە — ھازىدار

مادەر سەببى — ئۆگەي-ئانا

مەئاف — كەچۈرۈم

مەراھىل — كوچەر جاي

مەرتەبەيى سەبادىن دەرەجەئى رىجالغە — بالىلىقتىن ئەر-
لىككە، كىچىكلىكتىن چوڭلۇققا.

مەردۇمكار — ئىنسانلارنىڭ ئىشى

مەردىكى بەدنەفس — نەپسى يامان ئادەم

مەرغۇپ — چىرايلىق ۋە يېقىملىق، قىزىقارلىق.

مەرفە ئەلھال — ئارام ھال

مەرقەد — ئۇخلايدىغان جاي، قەبرە.

مەسمۇئ — ئاڭلاش

مەقبۇلئۇلقەۋل — مەقبۇل سۆز

مەقدۇر — ماغدۇر

مەنازىل — چۈشەر جاي.

مەنشۇر — دەستەك

مەنقۇل — نەقىل قىلىنغان
مەھبۇس — قامالغان، قاماقتا ئېلىنغان.
مەۋالى — خوجىلار
مەۋزەئى مەشھۇر مۇغۇلىستان — مۇغۇلىستاندىكى مەشھۇر جاي.
مۇئامىر — ئەمىرداش
مۇئتەمىد — ئىشەنچلىك
مۇبارىز — جەڭچى، يەكمۇ-يەك ئېلىشقۇچى.
مۇبدائى — چىقىش جايى، مەنبەئى.
مۇتەئەللىم — تەلىم ئالغۇچى، ئۆگەنگۈچى.
مۇتەدەييىن — دىندار
مۇتەسەررىف — ئىگە.
مۇتەھەررەئى غۇرا — پاك ئايىنلىك بىشى
مۇتەئەللىق — خەۋەردار
مۇتەھەسسىن — تەقدىرلەنگەن، ماختالغان.
مۇجىب — سەۋەب.
مۇختەسەر — قىسقا
مۇرچە — چۈمىلە
مۇسەللەھ — قوراللىنىش
مۇستەۋا — تاللانغان
مۇستەئىد — ئىستىئدادلىق، قابىل.
مۇستەۋلى — دۇچ كېلىش، يۈز بېرىش.
موغۇلان — موغۇل
مۇقاتىلە — ئۇلتۇرۇشمەك.
مۇقەررەبى دەرگاھ — ئوردىدىكى يېقىن.

مۇقەييەد — بەند

مالاھىدە — بۇزۇق مەرھەپ

مۇلەززەس — بۇاغانغان

مۇلرەم — مان

مەسىھەق — قۇرئان.

مۇدادى — قىچقىرىش.

مۇنشى — كاتىپ.

مۇئتاد — ئىتائەت قىلغۇچى.

مۇنكەر — يامان جاراھەت.

مۇئامىر — تانغۇچى، ئۇنىمىغۇچى

مۇسىمكە — ھالاكەت

مۇزاھىد — خۇدانى بىر بىلگەن

مىرغەزار — ملك مەنسەپدار

مىقدار — ئەدىرلىك

مىتلەقلەرى — ئالدىن پارلاش ئۆزۈپ

ن

نابۇت — يوقىلىش

نامىكار — كارغا كەلمەس

ناچار — ئائىلاج

نامەرا — نالايىق

ناشۇنا س — تونۇماس

نەبىيوللا — ئاللانىڭ پەيغەمبىرى

نەدىمىشە — ھۈنەرمەن، خىزمەتچى.

نەزە — جان ئالىشىش

نەسەب — تىكىلمەك

نەقىر — كاناي، كانايچى.

نەقارە — ناغرا

نەدەك — نان

نەمەلىق — نەچچىلىك

نومەدىن — قوزغالماي

نۆۋەت — يەنغا

نەزاد — نەسەب

نىسبەت — بەلگىلەنىش

نىكخەسال — ياخشى خىسلەتلىك

نىكمەداش — ياخشى قاراش

ھ

ھەزەر — ئېھتىياتچان

ھاجەتھايى مەرغۇب — كۆڭۈلدىكىدەك ئاشلار

ھەر نەمەك — زىلۇز كۆز مەنسەپ

ھەرب — سوقۇش

ھەردەم — ھەر نەككى

ھەزرەتى ئىززەت — ئاللا

ھۇزن — غەم - مەئيۇسلۇق.

ھەزىمەت — قاچماق

ھەمەدان — ئىراننىڭ بىر شەھىرى.

ھەمىن — شۇ

ھەراس — قورقۇنچ.

ھەمشىرزادە — ھەمشىرىدىن تۇغۇلغان بالا.

ئو

ئۇلۇلئەجەرە — بۇزرۇقلارنى ئۇلۇغلۇقلار.

ئۇزۇشەرەدى — مەقسەت ئىگىسى

ئۇمەرا — ئەمىرلەر

ئۇمەرائى سەلاسە — ئۈچ ئەمىر

ئۇمەرائى غۇر — غۇر ئەمىرلىرى

ۋ

ۋائىر — كوپ، مول.

ۋەزۇئ — قۇرۇش، تۈزۈش.

ۋەسى — ئورۇنباسار.

ئې

ئېتاب — تاپا - تەنە.

ئى

ئىبادە — قايتۇرۇش، قايتۇرىلاش.

ئىئزاز — ئىززەتلەش

ئىخراج — چىقىرىش، ھەيدەش، سۈرگۈن. ئەمەلدىن قالدۇرۇش.

ئىستىمائ — ئاڭلاش

ئىمداد — مەدەت، كومەك، ياردەم.

ئىن — بۇ

ئىنقىياد — ئىتائەت

ئىبنى — بالىسى

ي

يارغۇ — ئىنچىكىلەش

ياغى — توپىلاڭ

ياناچە — يانغاندا

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەساخان

نومۇرى: 5 — 11264
باھاسى: 0.53 يۈ